

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**İLHANLILAR DÖNEMİNDE
AZERBAYCAN**

Gurban HÜSEYNOV

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ**

Konya–2022

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**İLHANLILAR DÖNEMİNDE
AZERBAYCAN**

Gurban HÜSEYNOV

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ**

Konya–2022

ÖN SÖZ

Azerbaycan coğrafyası, tarih boyunca birçok istilaya maruz kalmış ve çeşitli devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Coğrafyasının stratejik öneminden dolayı buraya hâkim olmak isteyen devletler Azerbaycan için mücadele etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan tarihinin en sıkıntılı süreci şüphesiz İlhanlılar dönemidir. İlhanlılar öncesinde Azerbaycan topraklarına yapılan Moğol akınları, yıkım ve katliamlar, Azerbaycan için zor zamanların yaşandığı bir süreçtir. Moğol akınlarının Azerbaycan'da meydana getirdiği tahribat, çeşitli kaynaklarda zikredilmiş olsa da bu dönemde yaşanan olayların yeterince aydınlatıldığı söylenemez. Kafkasya ve Anadolu'da yaşanan bu saldırılar sonucunda birçok devlet tarih sahnesinden silinmiştir. Moğol istilaları üzerine ülkemizde ve yurt dışında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Moğol istilaları, savaşlar ve siyasi çekişmeler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

“İlhanlıların çöküş döneminde Azerbaycan” adlı bir çalışma olsa da “Moğolların Azerbaycan'a saldırıları” ve “İlhanlılar döneminde Azerbaycan” konularında bağımsız bir çalışma yapılmamıştır. “Azerbaycan'ın Moğol istilasına uğraması” ve “İlhanlılar yönetiminde Azerbaycan” konusu çeşitli kaynaklarda geçirilmiştir. Bu çalışmada, Azerbaycan'ın Moğollar tarafından işgal edilmesi ve bu işgal sonrası Azerbaycan merkezli İlhanlı Devleti'nin kurulması konu alınmıştır. Çalışmamızın Azerbaycan'ın XIII. yüzyıl siyasi hayatı, tarihi ve coğrafyası hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalardaki eksikliği gidermesi ve bundan sonra Azerbaycan tarihi üzerine yapılacak yeni araştırmalara faydalı olması düşünülmüştür.

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Azerbaycan'a yapılan keşif ve yağma amaçlı ilk Moğol saldırısı, Moğol saldırısının ardından Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesi ve sonrasında Cormagun Noyan komutasında ikinci Moğol saldırısı ele alınmıştır.

İkinci bölümde; Azerbaycan'ın Hülâgû Han tarafından işgal edilmesi ele alınmıştır. Burada Hülâgû Han'ın devlet kurmadan önceki faaliyetleri, Azerbaycan'da Moğol hâkimiyetinin tesis edilmesi, kronolojik olarak İlhanlı hükümdarları ve devletin

kurulmasından sonra Azerbaycan topraklarında cereyan eden İlhanlı-Altın Orda mücadelesi ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde; “Azerbaycan’da Moğol Mirası” başlığı altında İlhanlıların Azerbaycan’daki sosyo-kültürel politikaları ele alınmıştır. Burada özellikle Azerbaycan’a gelen göçebe Moğol boylarının yerleşik hayata geçmesi, onların yerli halkla kaynaşarak Türkleşmesi, Azerbaycan’daki kültürel mirasları, devletin yıkılışına kadar olan süreçteki faaliyetleri ve İlhanlılar tarafından yapılan mimari eserlerin nerelerde, kimler tarafından ve ne zaman inşa edildiği konusuna değinilmiştir.

Bu araştırmanın hazırlanma aşamasında, kaynakların tespit edilip temin edilmesine kadar her konuda yardımını esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Sefer SOLMAZ’a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca yardımlarını gördüğüm, doktora çalışmasına başladığım dönemde tez konusunun belirlenmesinden itibaren her türlü desteği esirgemeyen ve çalışmalarımnda bana değerli bilgileri ile yol göstererek bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği olan Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ ve Doç. Dr. Mustafa Akkuş hocama katkılarından dolayı teşekkür ederim.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gurban HÜSEYNOV		
	Numarası	134102001001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH/ Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☒
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sefer SOLMAZ		
Tezin Adı		İlhanlılar Döneminde Azerbaycan		

ÖZET

Bu çalışmanın konusu, İlhanlı Devleti'nin ana merkezi olan Azerbaycan'ın İlhanlı yönetiminde siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yapısının tespitidir. Bu çalışma ile Azerbaycan'ın önemi izah edilmiş ve Azerbaycan tarihinin önemli bir safhası olan İlhanlılar dönemi incelenmiştir. Böylece bu çalışmanın Azerbaycan tarihi çalışmalarına katkı sağlaması amaçlanmıştır. Bu kapsamda İlhanlıların Azerbaycan ve İran coğrafyasında hüküm sürdüğü dönem olan 1256-1335 yılları arasında meydana gelen olaylarda Azerbaycan'ın durumu belirlenmiştir.

Bu çalışmada; genel olarak “İlhanlı öncesi Azerbaycan topraklarına yapılan Moğol istilası ve bu saldırılar esnasında Azerbaycan'ın durumu”, özel olarak ise “İlhanlı yönetiminde Azerbaycan” ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca Moğol istilalarının Azerbaycan'a vermiş olduğu zararlara değinilmiş ve İlhanlı yönetiminde Azerbaycan'da meydana gelen değişiklikler açıklanmıştır. İlhanlıların gerek Azerbaycan'da Müslüman olmadan önceki dönemi gerek İslam dinini kabul etmeleriyle ortaya çıkan yönetim politikaları bunlara ek olarak Azerbaycan'daki imar faaliyetleri, kültürel alandaki yenilikler ve İlhanlıların Azerbaycan tarihine katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Azerbaycan, Moğollar, Moğol istilası, İlhanlı Devleti.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gurban Hüseyinov		
	Numarası	134102001001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH/ Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora ☒	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sefer SOLMAZ		
Tezin İngilizce Adı		Azerbaijan During The Ilkhanid		

ABSTRACT

The subject of this study is the determination of the political, economic, social and cultural structure of Azerbaijan, which was the main center of the Ilkhanid State, in the Ilkhanid administration. With this study, the importance of Azerbaijan has been explained and the Ilkhanate period, which is an important stage in the history of Azerbaijan, has been examined. Thus, it is aimed that this study will contribute to the history of Azerbaijan. In this context, the situation of Azerbaijan was determined in the events that took place between 1256-1335, the period when Ilkhanids ruled in Azerbaijan and Iran.

In this study; In general, "The Mongol invasion of Azerbaijan before the Ilkhanate and the situation of Azerbaijan during these attacks", and in particular, "Azerbaijan under Ilkhanid rule" are discussed in detail. In addition, the damages caused by the Mongol invasions to Azerbaijan were mentioned and the changes that took place in Azerbaijan under the Ilkhanid administration were explained. In addition to these, the development activities in Azerbaijan, the innovations in the cultural field and the contributions of the Ilkhanians to the history of Azerbaijan are emphasized.

Keywords: Ilkhans, Azerbaijan, Mongols, Mongol invasion, Ilkhanid State.

KISALTMALAR

ASA : Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi

a. e. : aynı eser

AŞ : Anonim Şirket

AME : Azerbaycan Milli Ensiklopediyası

Arş. : Araştırma

bkn. : bakınız

BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies

C : Cilt

çev. : çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

EI : Encyclopedia Iranica

Gör. : Görevli

Haz. : Hazırlayan

Km. : Kilometre

nşr. : Neşreden

Ord. : Ordinaryus

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

İA : İslam Ansiklopedisi

SÜ : Selçuk Üniversitesi

SEFAD : Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

S. : Sayı

s. : sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

T. : Tom

trc. : Tercüme

USAD : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi

yay. : yayınlayan, yayını

YTY : Yeni Türkiye Yayınları

yy. : yüzyıl

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	I
Özet	III
Summary	IV
Kısaltmalar	V
İçindekiler	VII
Giriş.....	1
I. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması	2
II. Araştırmanın Amacı ve Metodu	3
III. Kaynaklar ve Araştırmalar	4
A. Kaynaklar	4
1. Moğolca Kaynaklar	5
2. Arapça ve Farsça Kaynaklar	5
3. Ermeni ve Süryanice Kaynaklar	10
4. Seyahatnameler	12
B. Araştırmalar	13
1. Kitaplar.....	14
2. Makaleler.....	16
IV. Moğol İstilasını Öncesi Azerbaycan'ın Durumu	18
A. Azerbaycan Adı.....	18
B. Azerbaycan Tarihi Coğrafyası.....	21
C. İslamiyet Öncesinde Azerbaycan	24
D. XIII. Yüzyıla Kadar Azerbaycan	26
V. Moğollar	31

BİRİNCİ BÖLÜM – AZERBAJCAN'A İLK MOĞOL AKINLARI ve HÂRİZMŞAH SALDIRISI

I. Moğol İstilasını	35
II. Cebe ve Sebütey Komutasında İlk Saldırı	35
A. Moğolların Azerbaycan'dan Ayrılması	39
B. Moğolların İlk Saldırısının Sonuçları	40
III. Hârizmşahlar'ın Azerbaycan'ı İstilasını	41
A. Hârizmşah Celâleddin'in Azerbaycan'a Saldırısı	42
B. Tebriz'in İstila Edilmesi	42
C. Hârizmşah Hâkimiyetine Karşı Başkaldırı	44
1. Tebriz İsyanı	45
2. Gence İsyanı	46
D. Hârizmşah Celâleddin'in el-Cezîre'ye Kaçışı ve Ölümü	49
E. Hârizmşah Celâleddin'in Kişiliği	52
F. Hârizmşah Celâleddin'in Azerbaycan Saldırısının Sonuçları	56
IV. Ögedey Han'ın (1229-1241) Tahta Çıkması ve Moğolların Batı Seferi.....	57
A. Cormagun Noyan'ın Görevlendirilmesi	58
1. Cormagun Noyan.....	59
2. Cormagun Noyan'ın Azerbaycan'ı İşgali	62
a. Gence'nin İşgali	63

b. Şemkir'in İşgali	65
B. Elcigiday Noyan	66
C. Baycu Noyan.....	67
V. Azerbaycan Halkının Moğollara İtaati	69
VI. Moğolların İkinci Saldırısının Sonuçları	70

İKİNCİ BÖLÜM – AZERBAJCANDA HÜLÂGÛ HAN VE TABİİYET DÖNEMİNİN BAŞLAMASI

I. Mengü'nün (1251-1259) Han İlan Edilişi	72
II. Mengü Han'ın İcraatları	73
III. Hülâgû Han ve Batı Seferi	74
A. Sefer Hazırlığı ve Bâtınîlerle Mücadelesi	75
IV. İlhanlı Devletinin Kurulması	80
V. Azerbaycan'ın İlhanlı Hâkimiyetine Girmesi	83
VI. Azerbaycan'da Hüküm Süren İlhanlı Hanları	85
A. Hülâgû Han Dönemi (1256-1265).....	86
1. Aynicâlut Savaşı.....	89
2. Hülâgû'nun Eş ve Çocukları	92
3. Hülâgû Han'ın Komutanları.....	93
B. Abaka Han Dönemi (1265-1282)	94
C. Ahmed Teküder Dönemi (1282-1284)	97
D. Argun Han Dönemi (1284-1291)	99
E. Geyhatu Han Dönemi (1291-1295).....	101
F. Gâzân Han Dönemi (1295-1304).....	103
1. Gâzân Han Reformları	106
a. Toprak Reformu	107
b. Vergi Reformu	108
c. Adli Reform	110
d. Diğer Alanlardaki Reformlar	110
G. Olcaytu Han Dönemi (1304-1316).....	112
H. Ebu Said Dönemi (1316-1335).....	116
İ. Arpa Han dönemi (1335-1336).....	119
VII. Azerbaycan Topraklarında İlhanlı-Altın Orda Mücadelesi	120
A. Terek Irmağı Savaşı	121
B. Aksu Nehri Savaşı	124
C. Bilesuvar Harekâtı	125
D. Barış Dönemi ve Gazan Han'ın Siyasi Zaferi	126
E. Babaçoğul Olayı	128
F. Derbend Saldırısı ve Kür Nehri Savaşı	130
VIII. İlhanlı Devletinin Zayıflaması ve Azerbaycan'da Siyasi Durum	132
A. Azerbaycan'da Çobanîler Yönetimi	132
B. Azerbaycan'da Celâyirler Yönetimi	135
C. İlhanlı Sonrası Altın Orda Devleti'nin Azerbaycan Saldırısı	137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – AZERBAJCAN’DA MOĞOL MİRASI

I. İlhanlıların Azerbaycan Yönetim Politikası	140
A. Askeri Yönetim.....	142
1. Askeri Görevliler	144
2. Askeri Dıvanlar	146
B. Sivil Yönetim	147
1. Vilayet Yönetimi	148
II. Moğol İstilasının Azerbaycan Ekonomisine Etkisi	151
III. İlhanlılar Dönemi Azerbaycan Ekonomisi.....	153
A. Vergi Sistemi	154
B. Gâzân Han Reformlarının Azerbaycan Ekonomisine Etkisi	159
IV. Ticaret ve Ticaret Yolları	162
V. Azerbaycan’ın Sosyal Yapısı	165
A. Şehirler.....	169
B. İlhanlı Devleti’nin Başkentleri	171
1. Merâga	171
2. Tebriz.....	173
3. Sultaniye.....	175
C. İlhanlıların Azerbaycan Kışlak ve Yaylakları	177
1. Azerbaycan Kışlakları	177
a. Arran	178
b. Mugan	179
2. Azerbaycan Yaylakları	179
a. Konkur-Olang	180
VI. İlhanlılar Döneminde Bilim	181
A. Tıp Bilimleri	181
B. Astronomi	184
1. Merâga Rasathanesi	184
a. Nasırüddin Tûsî.....	191
2. Gâzân Han Rasathanesi	193
C. Dini İlimler	196
D. Sosyal Bilimler	198
1. Coğrafya	198
2. Tarih ve Tarihçiler	199
a. Hinduşah Nahcivânî	201
b. İbn Bezzâz.....	203
c. el-Eherî.....	204
d. Muhammed Tebrizî.....	205
e. Genceli Kiragos.....	206
3. Diğer Bilimler.....	207
E. Telif Edilen Eserler	210
VII. Eğitim Faaliyetleri	211
VIII. Demografik Yapı.....	213
A. Moğol İstilasından Önceki Demografik Değişim.....	213
B. İlhanlı Hâkimiyetinde Demografik Değişim	217
IX. Azerbaycan’da Yaşayan Moğol Mirası	220

A. Moğolların Kurduğu Şehirler	220
1. Şenb-i Gâzân	221
2. Rab-î Reşîdî	225
3. Mahmûdâbâd	230
4. Sultaniye	231
B. Abidevi Yapılar.....	233
C. Yer Adları	234
D. İsimler	239
X. İlhanlılar Dönemi Azerbaycan'da Dini Yapılanma	240
Sonuç	249
Bibliyografya	253
Ekler	281
Haritalar	281
Tablolar	285
Resimler	292

GİRİŞ

Cengiz Han (1206-1227) önderliğinde kurulan Moğol İmparatorluğu giriştiği istila hareketleri sonucunda XIII. yüzyıldan itibaren Türk memleketlerinde bir kargaşa ortamı oluşturmuştur. Avrasya kıtasını kasıp kavuran Moğol vahşeti Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Moğol istilasının olduğu dönemde Orta Doğu coğrafyasında olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi durum oldukça karışıktı. Azerbaycan Atabeyleri, diğer adıyla İl-Denizliler Devleti (1136-1225) bu dönem siyasi gücünü kaybetmiş ve devlet çeşitli beyler tarafından yönetilmiştir. Moğol saldırıları karşısında tutunamayarak batıya doğru kaçan Hârizmşahlar Devleti (1097-1231) hükümdarı Azerbaycan topraklarında saklanmaya çalışmış ve onu takip eden Moğol birlikleri bu topraklara doğru ilerlemiştir. 1220 yılında Cebe ve Sebütey komutasında Azerbaycan'a giren Moğol ordusu örneği görülmemiş yağma ve katliamlarda bulunmuştur. Moğollara karşı mücadeleyi babasından devralan Celâleddin Hârizmşah, keşif amacı taşıyan ilk Moğol saldırısının ardından 1225 yılında Azerbaycan'a girmiştir. Moğollara karşı mücadelede Tebriz şehrini kendine merkez olarak belirleyen Celâleddin, Atabeyler Devleti'nin siyasi varlığına son vermiştir.

Doğal kaynakları ve coğrafi konumu itibari ile birçok medeniyete ev sahipliği yapan Azerbaycan aynı zamanda bölgeye sahip olmak isteyen devletlerin mücadelesi sahası olmuştur. Bu bağlamda Celâleddin Hârizmşah'ın ölümünden sonra Azerbaycan toprakları yeniden Moğol saldırılarına maruz kalmıştır. Cengiz Han'ın oğullarından Ögeday, durgunlaşan Moğol akınlarını yeniden canlandırmak ve istila ettikleri topraklarda hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak adına yeni akınlar gerçekleştirmiştir. Bu minvalle bölgeye gönderilen Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu yeniden Azerbaycan topraklarını yakıp yıkmıştır. Moğol saldırılarının ne denli dehşetli ve korkunç olduğunu dönemin kaynaklarından öğrenmekteyiz.

Güyük Han'ın (1246-1248) ölümü sonrası Büyük Moğol İmparatoru olan Mengü Han'ın (1251-1259) tahta çıkmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreçte Mengü Han kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, diğer kardeşi Hülâgû'yu ise İran coğrafyasına göndermiştir. Kalabalık bir ordu ile 1256 yılında İran coğrafyasına gelen Hülâgû önce

Bâtınîlere son vermiş, ardından da Bağdat'a ilerleyerek Abbâsî halifeliğinin siyasi varlığını sonlandırmıştır. Batı'da yeni bir devlet kurma fikrinde olan Hülâgû, sahip olduğu doğal kaynaklar ve stratejik konumundan dolayı Azerbaycan'ı kendisine merkez olarak belirlemiştir.

Cebe ve Sebütey komutasında başlayan Moğol akınları Hülâgû Han'ın İlhanlı Devleti'ni kurmasıyla son bulmuştur. Birinci ve ikinci Moğol saldırısı esnasında zarar gören Azerbaycan şehirleri yeniden imar edilmeye başlanmıştır. İlhanlı Devleti kuruluşundan çöküşüne kadar hem Azerbaycan'da hem de İran coğrafyasında yeni kurdukları şehirlerde Moğol ve Türk kültürünün oluşmasında etkili rol oynamıştır. İlhanlı mimarisinin önemli örnekleri olan Sultaniye, Mahmudâbâd, Rab-î Reşîdî ve Şenb-i Gâzân şehirleri bu kültürün birer örneği olarak ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'a gelen Moğollar Gâzân Han'ın İslam dinini kabul etmesiyle Müslüman olmuş ve bu sayede Azerbaycan Türk-İslam kültürünün parlak bir dönemini yaşamıştır.

Bu çalışmamızda İlhanlı Devleti döneminde Azerbaycan coğrafyasında yaşanan siyasi faaliyetler, devlet yapılanması, inşa ettikleri şehir ve eğitim kurumları anlatılmaya çalışılmıştır.

I. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması

İlhanlı Devleti'nin Azerbaycan hâkimiyetini tüm yönleriyle ortaya koyabilmek için Moğolların Azerbaycan'a yaptığı saldırıları bilmemiz gerekmektedir. Bu saldırıların akabinde Azerbaycan'da Hülâgû Han öncülüğünde İlhanlı Devleti'nin kurulması, bu devleti önemli kılan sebeplerdendir. Bunun yanı sıra İlhanlıların bu coğrafyada İslam dinini kabul ederek Müslüman olmaları, devletin önemini bir kat daha artırmaktadır. İslam dinini kabul ettikten sonra bölgedeki kültürel ve imar faaliyetleri Türk-Moğol ortak kültürünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu kültürel yapının devletin yıkılmasından sonra da devam ettiği görülmektedir. Bu açıdan İlhanlılar dönemini bilmek konunun önemini ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmamız, XIII. yüzyılda Azerbaycan'ın hem siyasi hem de kültürel tarihini kapsadığı için konunun İlhanlı Devleti'nin hâkimiyet dönemi olan 1256-1335 tarihiyle sınırlandırılmaması gerekir. Bu bağlamda İlhanlı öncesi Moğol saldırıları da ele alınmıştır. İlhanlılar döneminde ortaya çıkan Türk-Moğol ortak kültürünün onlardan sonra da devam etmiş olması bu dönemin önemini bir kez daha artırmaktadır. Konumuzun İlhanlılar Döneminde Azerbaycan olmasından dolayı konunun sınırlarını İlhanlıların siyasi ve kültürel tarihleri ile sınırlandırdık.

II. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Moğol istilası eski kaynaklarda ve çağdaş araştırmacıların eserlerinde anlatılmıştır. Bu çalışmada Arap ve Fars kaynaklarında parçalar hâlinde anlatılan Moğolların Azerbaycan'a saldırıları kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Moğol istilası sonrasında meydana gelen değişiklikler ve XIII-XIV. yüzyıl Azerbaycan siyasi tarihinin ortaya konması da bu çalışmanın içeriğidir.

Bu çalışmamızda Azerbaycan'a yapılan Moğol saldırıları, ilk saldırı sonrasında Hârizmşahların Azerbaycan'ı işgali, Celâleddin Hârizmşah'ın bölgeden gidişinden sonra Moğolların Azerbaycan'ı ele geçirmesi, burada kurulan İlhanlı Devleti ve İlhanlı Devleti'nin Azerbaycan'daki mirası anlatılacaktır.

Bu çalışmanın ortaya konulabilmesi için öncelikle ülke genelinde bulunan kütüphaneler taranmış ve bulunan kaynaklardaki bilgiler not alınarak farklı başlıklar adı altında dosyalanmıştır. Ülkemiz dışında Azerbaycan Merkez Kütüphanesi ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi kütüphanesinden de faydalanılmıştır.

Araştırmada bilimsel metot ve teknikler kullanılarak kaynaklar doğrultusunda konu anlatılmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili kaynaklar verilerek dönemin olayları anlatıldıktan sonra bir değerlendirmeye tabi tutularak kendi görüşlerimiz ifade edilmeye çalışılmıştır. Ele alınan meseleyle ilgili kaynakların kullanılmasının yanı sıra

araştırma eserlere de yer verilmiştir. Kaynaklar arasında farklı görüşlerin olması durumunda da en eski kaynağın bilgisine öncelik verilmiştir. Bunun yanı sıra kaynağın vermiş olduğu bir bilgi diğer kaynaklar tarafından farklı şekilde anlatıldığında da konuya dönemin şartları düşünülerek bir yorum yapılmaya çalışılmıştır.

Konuyla ilgili belli başlı tüm kaynaklardan faydalanılmıştır. Kullandığımız tüm kaynak ve araştırma eserler dipnotlarda gösterilmiştir. Değindiğimiz bu kaynak ve araştırma eserler bibliografyada yerini almıştır.

III. Kaynaklar ve Araştırmalar

İlhanlılar döneminde Azerbaycan hakkındaki bilgiler İlhanlı tarihçileri tarafından kaleme alınmıştır. Dönemin tarihçileri aynı zamanda İlhanlı Devleti'nin saray görevlileri olduklarından onların eserlerinde yer alan bilgiler İlhanlı tarihini ayrıntılı bir şekilde öğrenmemize yardımcı olmuştur. İlhanlı tarihi detaylı bir şekilde anlatılmış olsa da saray görevlisi olan bu yazarların tarafsız olduğu söylenemez. Bu açıdan kaynaklar okunurken bu durum göz önünde bulundurularak değerlendirmeye alınmıştır. Faydalanılan kaynaklar; kaynaklar ve araştırma eserler olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır. Daha sonra da araştırma eserler kitaplar ve makaleler olarak iki kısıma ayrılmıştır. Verdikleri bilgilerin öneminden dolayı da faydalandığımız eserler tanıtılmıştır.

A. Kaynaklar

Moğol Tarihi incelemelerinde kaynaklar genel olarak Uygur, Çin, Gürcü, Ermeni, Fars ve Arap dillerinde kaleme alınmıştır. Kaynakların farklı dillerde olması ve çeşitli bölgelere yayılmış olması araştırmacılar açısından sıkıntılı konulardan biridir. Fakat Moğol Tarihi bir bakıma Türk Tarihini de yakından ilgilendirdiği için bazı kaynaklar tercüme edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Biz de

çalışmamızı yazarken Farsça ve Arapça olan eserlerin Türkçeye çevrilmiş hâli ya da Rusça çevirisi kullanılmıştır.

1. Moğolca Kaynaklar

Moğol dilinin yazılı belgelerine XIII. yüzyılda rastlamaya başlıyoruz. Moğollarla ilgili ilk kayıt kendileri tarafından kaleme alınan *Moğolların Gizli Tarihi*¹ adlı eserdir. On iki bölümden oluşan bu eser Moğol araştırmalarında önemli yer tutmaktadır. Kim tarafından yazıldığı bilinmeyen bu eser Moğollar hakkında en eski bilgileri içermektedir. Eser efsanevi menşeden başlayarak Ögedey Han zamanına kadar gelmektedir. 1240 yılında tamamlanan eser üç kısımdan oluşmaktadır:

1. Çin alfabesiyle transkripsiyon hâlinde yazılmış Moğolca metin
2. Moğolca metnin Çince tercümesi
3. Her bölüm sonunda Çince yazılmış özetler

Eser ilim âlemine Çinliler tarafından tanıtılmıştır. Türk Tarih Kurumu tarafından 1943 yılında eseri tercüme etmekle görevlendirilen Ahmet Temir beş yıllık çalışma sonucunda eseri Alman Haenisch'in çalışmasından dilimize aktarmıştır. Ögedey zamanına kadar olan Moğol tarihi için bu eserden faydalanılmıştır.

2. Arapça ve Farsça Kaynaklar

a. Ebû Bekr el-Kutbî el-Eherî, *Tarih-i Şeyh Üveys*

İlhanlı tarihi hakkında önemli eserlerden birisi aslen Azerbaycan'ın Eher şehrinde dünyaya gelen Ebû Bekr el-Kutbî el-Eherî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Şeyh Üveys*'dir. Eser Celâyirli Hükümdarı Şeyh Üveys için telif edilmiştir. Eseri

¹ Moğolların Gizli Tarihi, (1948), *Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, trc. Ahmet Temir, Ankara.

önemli kılan tarafı dönemin olayları hakkında orijinal bilgiler içeriyor olmasıdır. Aynı zamanda olaylara karşı objektif yaklaşımı dolayısıyla eser bir kat daha önem kazanmıştır. Bu eserin Türkiye'deki bilim adamları tarafından bilinmiyor olması ve çalışmamızda bu eserden faydalanmış olmamız bu tezin değerini artırmıştır. Hülâgû Han ile başlayan eser kronolojik bir tarih eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserde İlhanlı hükümdarlarının yanı sıra Altın Orda hükümdarları ve onların hâkimiyetleri döneminde meydana gelen olaylar anlatılmıştır².

el-Eherî'nin *Tarih-i Şeyh Uveys* adlı eseri 1954 yılında Hollandalı bilim adamı Johannes Baptist van Loon tarafından Farsça ve İngilizce çevirisi yapılarak neşredilmiştir. Eser 1984 yılında Azerbaycan ve Rus dillerinde yeniden basılmıştır.

b. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*

Moğol istilası ile ilgili kaleme alınan önemli eserlerin başında İbnü'l-Esîr'in kaleme aldığı *el-Kâmil fi't-târih* gelmektedir. Musul'da Atabeklerin himayesinde eserini kaleme alan İbnü'l-Esîr, 1230 yılına kadar olan olayları anlatmıştır. 1230 yılından sonra kurulan İlhanlılar konusunda eserde herhangi bir bilgi mevcut değil. Fakat Moğolların ilk istilaları ve Moğol tarihine ayrılan son cilt değerli bilgiler içermektedir. İbnü'l-Esîr Musul'da yaşadığı için bizzat Moğol istilalarını görmemiş sadece başkalarından duyduklarını kaleme almıştır. Ayrıca İslam coğrafyasında olması dolayısıyla Moğolların İslam dünyasına verdiği zarardan ötürü onlara düşmanca bir tavırla yaklaşmıştır. Eser Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserin Azerbaycan Türkçesinde olan versiyonu 1959 yılında basılmıştır³.

² el-Eherî, Ebu Bekr el Kutbi (1984), *Tarih-i Şeyh Uveys*, Farsçadan terc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyevev, Elm yay., Bakü.

³ İbnü'l-Esîr, (1987), *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar yay., Ankara.

c. Şihâbüddîn Muhammed en-Nesevî, *Sîratü's-Sultân Celâleddin Mengüberti*

Moğol istilalarının başladığı dönemde güçlü devletlerden olan Hârizmşahlar Devleti himayesinde bulunan Şihabüddin Muhammed en-Nesevî'nin kaleme aldığı *Sîratü's-Sultân Celâleddin Mengüberti* adlı eser Hârizmşah Celâleddin hakkında değerli bilgiler içeren bir çalışmadır. 1233 yılında Celâleddin'in hizmetine giren Nesevî, askeri olayların anlatılması bakımından yetersiz kalsa da Celâleddin hakkında verdiği bilgiler diğer kaynaklarda mevcut değildir. Celâleddin'in hizmetinde bulunduğu için dönemin olaylarını anlatırken bir nebze yanlı davranarak olayları Hârizmşahlar cephesinden ele almıştır. Bu sebepten Celâleddin hakkında yazılanların diğer kaynaklarla kıyaslanması gerekmektedir⁴.

d. Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*

Gerek Moğol gerekse Güney Kafkasya siyasi tarihi açısından önemli eserlerin başında *Cami'u't-Tevârih* gelmektedir. Eserin yazarı Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, İlhanlı Devleti'nde vezirlik görevi yapmış ve aynı zamanda tıp tahsili almış önemli tabipler arasında yer almıştır. Abaka Han zamanında devlet hizmetine giren yazar, Gâzân Han zamanında vezirlik makamına getirilmiştir. Olcaytu Han zamanında Sahib Divan makamına getirilen Reşîdüddîn Tâceddin Ali Şâh ile birlikte çalışmaya başlamıştır. Bir süre sonra ihtilafa düşen bu iki devlet görevlisinden Reşîdüddîn görevinden azledilmiştir. Ardından Sultan Olcaytu'yu zehirlemekle itham edilerek idam edilmiştir⁵.

⁴ Nesevî, Şehabeddin Muhammed (1973), *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburni, (Celaleddin Mengüberti Biyografisi)*, çev. Ziya Bünyadov, Bakü; Muhammed b. Ahmed Nesevî (2021), *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, çev. Necip Asım, Yay. Haz. Mustafa Demirci, İstanbul.

⁵ Reşîdüddîn, Fazlullah (1957), *Djami at-tavarih*, Tom III, Sostavitel nauchno-kriticheskogo teksta na persidskom yazıka A. A. Alizade (Farsça metni derleyen A.A.Alizade), perevod s persidskom yazıka A.K.Arendea (Rusçaya çeviren A.K.Arendea), Bakü.

Reşîdüddîn'in kaleme aldığı *Cami'u't-Tevârih* adlı eser bir dünya tarihi olma özelliği taşımakta ve iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cildin ilk bölümü Türk ve Moğol kabilelerinden, ikinci bölümü ise başlangıçtan itibaren Gâzân Han'ın ölümüne kadar Moğol tarihinden söz etmektedir. Eserin ikinci cildi yaratılıştan 1300 yılına kadar meydana gelen olayları içerecek şekilde kaleme alınmıştır. Bu özelliğinden dolayı bir dünya tarihi niteliğindedir. Eser üç cilt şeklinde W.M. Thackston tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Eserin İlhanlı tarihi ile ilgili kısmı İsmail Aka⁶, Selçuklular ile ilgili kısmı da Erkan Göksü⁷ tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Azerbaycan Tarihi'nin önemli akademisyenlerinde Ali Alizade eserin Farsça metnini toplamıştır. Bu eser Arendea tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. İlhanlılar döneminde Azerbaycan bölgesinin tarihini genel olarak bu eserden öğrenmekteyiz. İlhanlılarda vergi sisteminden toprak paylaşımına kadar pek çok konunun detaylı bir şekilde anlatıldığı bu eser çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer almıştır.

e. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*

İlhanlıların Azerbaycan merkezli bir devlet kurmasında ve bu coğrafyaya yayılmasında bize önemli bilgiler veren bir diğer eser dönemin münşi ve tarihçilerinden olan Alâeddin Atâ Melik Cüveynî tarafından kaleme alınmış olan *Tarih-i Cihan Güşa*'dır. 1226 yılında kültürlü bir ailede doğan Cüveynî, çocukluk ve gençlik yıllarında mükemmel bir eğitim gördükten sonra babasının da katkısıyla Moğolların İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan umumi valisi olan Argun'un özel kâtipleri arasına girmiştir. On yedi yaşından yirmi yaşına kadar bu görevde bulunan Cüveynî, Hülâgû Han'ın batıya sefere çıkmasıyla onun hizmetine girmiştir. Hülâgû'nün İsmâîlilerle olan mücadelesinde ve Bağdat seferinde onun yanında

⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2013), *Cami'u't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, TTK yay., Ankara.

⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2018), *Cami'u't-Tevârih (Selçuklular)*, çev. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul.

bulunmuştur. Bağdat'ın alınmasından sonra Bağdat valiliği görevine getirilmiştir. 1283 yılında Mugan'da vefat eden Cüveynî ölene kadar bu görevde kalmıştır⁸.

Cüveynî, tarihçi olarak şöhret kazanmasına vesile olan *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eseri, 1252 yılında yazmaya başlamış ve 1260 yılında tamamlamıştır. Eserin konumuz ile alakalı olan kısımları Cebe ve Sebütey Noyan'ın batı seferi ve Azerbaycan topraklarında giriştikleri yağma hareketlerini anlatan kısımlar ile başlar. Ardından Celâleddin'in Azerbaycan topraklarına girmesi ve Moğollarla mücadelesi hakkında bilgiler verilmiştir. Hülâgû Han'ın batı seferi detaylı bir şekilde eserde anlatılmıştır. Eser, yazar tarafından üç cilt hâlinde kaleme almıştır. Mirza Muhammed Kazvîni tarafından neşredilen eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

f. Hamdullah Mustevfî Kazvîni, *Târih-i Güzîde*

İlhanlılar döneminde yetişen bir diğer tarihçi Hamdullah Mustevfî Kazvîni'dir. 1281 yılında Kazvinde doğan yazar devlet kâtipliğinde önemli bir yere ulaşmıştır. İlhanlıların çöküş döneminde yaşamış yazar bu süreçte meydana gelen kanlı entrikaların da bizzat şahidi olmuştur. Birçok önemli tarih kitabını inceleyen yazar, onların bir özeti olarak umumi bir tarih kitabı kaleme almıştır. 1330 yılında tamamladığı *Târih-i Güzîde* adlı eserini onu himaye eden Gıyaseddin Muhammed'e sunmuştur. Eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Edward G. Browne tarafından İngilizce neşredilen eser aynı zamanda Piriyeve ve Kazımov tarafından Farsça'dan Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir. İlhanlıların son dönemlerinde cereyan eden olayların anlatılması bakımından önemli bir eserdir⁹.

⁸ Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik (1998), *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara.

⁹ Kazvini, Hamdullah Müstevfi-yi (2018), *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara.

g. Minhacüddin el-Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasiri*

Cengiz Handan başlayarak Moğolların giriştikleri mücadeleler ve Hülâgû'nün Müslümanlara karşı yaptığı savaşların yer aldığı bir diğer önemli kaynağımız Minhacüddin el-Cüzcânî tarafından kaleme alınan *Tabakat-ı Nasiri* adlı eserdir. 1193 yılında Lahor'da dünyaya gelen yazar eserini 1261 yılında tamamlamıştır. Eser 1970 yılında İngilizce tercüme edilerek yayınlanmıştır. Ardından eserin Selçuklular kısmı Erkan Göksü tarafından, İlhanlılar kısmı da Mustafa Uyar tarafından çevrilmiştir¹⁰.

3. Ermeni ve Süryanice Kaynaklar

Moğol tarihi hakkında XIII-XIV. yüzyılda yaşamış Ermeni müverrihler değerli bilgiler kaleme almıştır. Moğol istilalarını bizzat yaşayarak gören bu yazarların kaleme aldıkları eserler bizim için önemlidir. Özellikle Azerbaycan bölgesinde cereyan eden olayların merkezinde yer alan bu yazarlar Moğolların bölgede yaptığı katliamları yaşayarak kaleme almışlardır.

a. Genceli Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*

Ermeni müverrihler arasında Genceli Kiragos¹¹ bizim için önemlidir. Azerbaycan'ın Gence şehrinde yaşayan yazar eserini 1241 yılında kaleme almaya başlamış ve 1265 yılında tamamlamıştır. Yazar bir bakıma 1241-1265 yıllarını içeren bir günlük tutmuştur. Yaşadığı olayları zaman zaman gün vererek bazen de önemli olayın tarihini belirterek kaleme almıştır. Ermeni kilisesi tarihine ait bilgiler veren yazar doğu ülkelerinde meydana gelen olayları da anlatmıştır. Eserde Moğol tarihi, Moğolların Azerbaycan'a saldırıları ve yağma hareketleri hakkında geniş bilgiler mevcuttur. Bedrosyan tarafından İngilizce neşredilen eser 2009 yılında Gürsoy Solmaz

¹⁰ Cüzcani, Minhac-ı Sirac (2016), *Tabakat-ı Nasiri, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul.

¹¹ Kiragos, Genceli (2009), *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, trc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara.

tarafından *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar* adıyla Türkçe neşredilmiştir. Aynı eser 2018 yılında Mahmut Kemal Bey tarafından *Moğol İstilasası (1220-1265)* adıyla Türkçe yayınlanmıştır.

b. Müverrih Vardan, *Cihan Tarihi*

Doğum yeri tam olarak bilinmese de 1200-1210 yılları arasında doğduğu düşünülen Müverrih Vardan, Genceli Kiragos ve Ermeni Vardapet Vanagan'dan eğitim almıştır. *Cihan Tarihi*¹² adlı eseriyle ün kazanmıştır. Hz. Âdem'in anlatılmasıyla başlayan eser yazarın Hülâgû Han'la görüşmesi ile bitiyor. Eserin bizim için önemli olan tarafı Moğol tarihi ve istilalarına ait önemli bir kaynak olmasıdır. Eser Hrand Andreasyan tarafından Ermeniceden Türkçeye tercüme edilerek 1991 yılında *Türk Fütuhâtı Tarihi* adı ile basılmıştır. Aynı zamanda Bedrosyan tarafından İngilizce çevirisi de yapılmıştır.

c. Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*

Dönemin bir diğer Ermeni müellifi Aknerli Grigordur. Doğum yeri ve tarihi bilinmese de 1335 yılında öldüğünde 85 yaşında idi. Buradan da onun 1250'li yıllarda doğduğu düşünülmektedir. 1273 yılında, 23 yaşında kaleme aldığı *Okçu Milleti Tarihi*¹³ adlı eserinde Moğolların şark eyaletlerine baskını, bölgedeki istilaları ve tahribatları anlatılmıştır. 1220-1265 yılları arasında meydana gelen olayların anlatıldığı kısım bir derleme iken 1265 yılından sonraki olayların anlatımı bizzat Grigor'un kaleminden çıkmıştır. Eser Bedrosyan tarafından İngilizceye çevrilirken Hrant Andreasyan da Türkçe çevirisini yaparak 1954 yılında *Moğol Tarihi* adıyla bastırılmıştır.

¹² Müverrih Vardan (1991), "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, C. I/1, s. 153-255, İstanbul.

¹³ Grigor, Aknerli (1954), *Moğol Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul.

d. Gregory Abû'l Farac, *Tarih-i Muhtasarüddüvel*

Moğollarla ilgili bir başka önemli kaynak Malatya'da dünyaya gelen Süryani asıllı Gregory Abû'l Farac¹⁴'ın eseridir. Yazar 1286 yılından ölümüne kadar olan olayları kaleme almıştır. Moğolların batıya gelişi ile başlayan eser 1236 yılında Cormagun Noyan'ın Azerbaycan'ı istila ettiği dönemde sessizliğe bürünmektedir. Moğol istilasının İran, Azerbaycan ve Anadolu topraklarındaki kanlı serüvenini yaşayarak yazan bir yazardır. Eser Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

4. Seyahatnameler

Her ne kadar Hıristiyan dinine mensup olmalarından dolayı onların bakış açısıyla olaylara yaklaşmış olsalar da Moğolların dinleri ve yaşam şekilleri ile ilgili gözlemlerini bizlere aktaran kaynaklar seyahatnameler olmuştur. Misyoner ve elçilerin doğuya yaptıkları yolculuklarda yaşadıklarını ve gördüklerini kaleme almaları bu alanda boşlukları doldurmak adına faydalı olmuştur.

Müslüman dünyasını tedirgin ettiği kadar Hıristiyan âlemini de tedirgin eden Moğol istilaları Adriatik kıyılarına vardığında Papa onlarla ittifak kurmak amacıyla elçiler göndermeye başlamıştır. 1245 yılında bu amaçla yola çıkan Carpini diğer meslektaşlarından farklı olarak yol boyunca yaşadıkları ve gördüklerini kitap haline getirmiştir¹⁵. Seyyah eserinde Moğol sosyal hayatı, tarihi, örf ve adetleri, yaşayışları, inanç ve ibadetleri, şecereleri, savaş usulleri ve diğer toplumlara karşı hal ve davranışlarını ayrıntılı olarak ele almıştır. Eserin İngilizce versiyonunu kullanmış olsak da Ergin Ayan tarafından Türkçeye çevrilmiş hali de mevcuttur¹⁶.

¹⁴ Abû'l Farac, Gregory (Bar Habreus) (1941), *Tarihi Muhtasariüddüvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul.

¹⁵ J. Plano CARPİNİ, (1955-1956), *The History of Mongols*, (nşr. C. Dawson), London.

¹⁶ Johann de Plano Carpini, (2000), *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.

Bu alanda bir diğerk önemli seyahatname Batılı misyoner rahip William Rubruck tarafından kaleme alınmıştır¹⁷. Fransız kralının emriyle 1253 yılında misyonerlik yapmak amacıyla Karakorum'a giden seyyah Büyük Moğol Han'ı ile görüşmüş ve geçtiğı yerlerle ilgili kıymetli bilgiler veren eserini kaleme almıştır. Moğolların tarihi ve sosyal hayatları, Moğollar arasındaki din ve inanışlar, Moğol sarayına dinlerin nüfuzu ve saraylara gelen elçiler hakkında bilgiler içeren bu eser tercüme edilerek ülkemizde de yayınlanmıştır.

İslam Dünyası'nın büyük bir bölümünü gezerek bir seyahatname yazan İbn Battûta da çalışmamızda faydalandığımız bir diğerk kaynaklar arasında yer almıştır. İlhanlılar'ın son döneminde 1333 yılında Anadolu'ya gelen seyyah ülkeyi baştanbaşa gezmiş ve gördüklerini olduğu gibi kaleme almıştır¹⁸. Geçtiğı yerlerin ekonomik, kültürel, dini ve siyasi durumunu elinden geldiğı kadar güzel bir şekilde tasvir eden seyyah bizim için değerli bir eser bırakmıştır.

B. Araştırmalar

İlhanlılar Döneminde Azerbaycan başlıklı özgün bir araştırma eser bulunmamaktadır. İlhanlılar Döneminde İran veya İlhanlı tarihini anlatan birçok eser mevcuttur ve bu eserler çeşitli dillerde kaleme alınmıştır. İlhanlıların Azerbaycan ve İran coğrafyasında devlet kurmasından dolayı genellikle İlhanlı hâkimiyeti altında İran coğrafyası ele alınmıştır. Bu eserler çoğunlukla Farsça yazılmıştır. Çalışmamız için kullandığımız araştırma eserler genellikle Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce kaleme alınmıştır. Türkiye'de çoğunlukla İlhanlıların Anadolu Selçukluları ile olan ilişkileri doğrultusunda eserler yazıldığı için Azerbaycan ve İran coğrafyasındaki İlhanlı hâkimiyeti hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

¹⁷ Wilhelm Von Rubruk (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

¹⁸ İbn Battûta, (2000), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. I, çev. A. Sait Aykur, Yapı Kredi yay., İstanbul.

1. Kitaplar

Türkiye’de İlhanlı çalışmalarının başında Hacı Ahmet Özdemir¹⁹,in eseri gelmektedir. Moğol istilası ile başlayan eser Hülâgû Han dönemi ile son bulmaktadır. Dolayısıyla bu eserden sadece Moğolların ilk saldırıları ve Hülâgû Han’la ilgili bölümlerde faydalanabildik. *İlhanlı Tarihi*²⁰ adlı çalışmasıyla bu alanda önemli işler ortaya koyan Abdulkadir Yuvalı’nın da ismini zikretmemiz gerekir. Yuvalı, eserinde İlhanlı siyasi tarihi ve İlhanlıların dış politikası konusunda kaynaklar ışığında değerli bilgiler vermiştir. İlhanlılar Dönemi ile ilgili kapsamlı bir çalışma Ramazan Kemal Haykıran²¹ tarafından yapılmıştır. *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim* başlıklı doktora tezinde İlhanlılarda din, eğitim, bilim, edebiyat ve mimari konularını ele almıştır. Tez başlığı genel olarak İlhanlılar zamanı olduğu için Azerbaycan’la ilgili kısımlara çok az yer verilmiştir. Fakat İlhanlıların merkezi Azerbaycan olduğu için bir bakıma bu çalışmada Azerbaycan da anlatılmıştır. İlhanlılar dönemi eğitim kurumları ve bazı bilim dallarını çalışırken bu tezden faydalandık. İlhanlılar konusunda ülkemizde yapılan bir diğer tez çalışması Mustafa Akkuş²²,a aittir. *İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyaseti* başlıklı tez çalışmasından İlhanlıların dini politikası konusunda bilgi edinerek çalışmamızda faydalandık. Dilgan Hamit²³,in Tûsî hakkında yaptığı çalışma bu bilim adamının ülkemizde tanıtılması açısından kayda değerdir.

Azerbaycan’da yapılan İlhanlı çalışmalarının başında akademisyen A. A. Alizade²⁴ ve Vaqif Piriyevev²⁵ gelmektedir. Alizade’nin en önemli çalışmalarından birisi Rusça kaleme aldığı *XIII-XIV. yüzyıllarda Azerbaycan’ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasi*

¹⁹ H. Ahmet Özdemir (2018), *Moğol İstilasası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz yayıncılık, İstanbul.

²⁰ Abdulkadir Yuvalı (2017), *İlhanlı Tarihi*, Bige Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

²¹ Kemal Ramazan Haykıran (2015), *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

²² Mustafa Akkuş (2010), *İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya.

²³ Hamit Dilgan (1968), *Büyük Türk Alîmi Nasîreddîn Tûsî*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi yay., İstanbul.

²⁴ A. Ali Alizade (1967), “Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî’nin Düstûr el-Kâtib fi Tayîn el Merâtib Eseri Yakın ve Orta Doğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi”, *VI. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler*, Ankara.

²⁵ Vaqif Piriyevev (2003), *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan yay., Bakü

*Tarihi*²⁶ adlı eseridir. Yazar bu eserinde İlhanlılar dışında Azerbaycan'da Celayirler, Çobanoğulları ve Timur saldırısı hakkında da bilgi vermiştir. Çalışmamızda bu eserin İlhanlılar kısmından faydalanılmıştır. Alizade'nin önemli bir çalışması da tarihçi ve devlet adamı olan Nahcivânî'nin eserini Farsçadan çevirerek bilim dünyasına tanıtmış olmasıdır. İlhanlıların son döneminde yaşayan ve devlet görevinde bulunan Nahcivânî kendi dönemiyle ilgili diğer kaynaklarda olmayan bilgiler sunmuştur. İlhanlı Devleti'nin başkenti olması dolayısıyla Tebriz şehri önemini kaybetmemiştir. Bu konuda çalışma yapan Seyitağa Onullahi²⁷,nin eserinden Tebriz şehrinin anlatımında faydalanılmıştır. İlhanlılar döneminde Azerbaycan'da yaşamış bilim adamları konusunda Elnur Nesirov²⁸,un eserinden faydalanılmıştır. Azerbaycan'ın orta çağda yaşamış tüm bilim ve din adamlarını eserinde toplayan yazar bilim adamlarının öğrenilmesi konusunda faydalı bir çalışma ortaya koymuştur. Eser incelenerek İlhanlılar döneminde yaşamış bilim adamları, tek tek tespit edilmiş ve çalışmamızın çeşitli bölümlerinde yerini almıştır. Azerbaycan tarihi hakkında yazılan genel tarih kitapları da çalışmamıza katkıda bulunmuştur. Bu çalışmalardan birisi Mahmut İsmail²⁹ tarafından yapılmıştır. Bu eserde İlhanlılar dönemi ile ilgili Moğolların Azerbaycan saldırısı kısmından faydalanılmıştır. Azerbaycan Tarihi denildiği zaman ilk akla gelen Ziya Bünyadov'dur. Onun İlhanlı Tarihi hakkında özgün bir çalışması olmasa da genel olarak yazdığı *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*³⁰ adlı Rusça eseri çalışmamız için faydalı kaynaklardan olmuştur.

İlhanlı dönemini anlatan yabancı araştırma eserlerden de faydalanılmıştır ki bu konuda Barthold³¹, Spuler³² ve Boris Vladimirtsov³³,un eserlerini zikretmemiz gerekir.

²⁶ A. Ali Alizade (1956), *Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. (XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Bakü.

²⁷ Seyidağa Onullahi (1982), *XII-XVII Yüzyıllarda Tebriz Şehri (Sosyo-ekonomik Tarihi)*, Elm neşriyatı, Bakü.

²⁸ Elnur Nesirov (2011), *Orta Esrlerde Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, Bakü.

²⁹ Mahmut İsmail (1993), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü.

³⁰ Ziya Bünyadov (1987), *İstoriçeskaya Geografiya Azerbaycana (Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası)*, Bakü.

³¹ Vasili Vladimiroviç Barthold (Wilhelm) (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.

³² Bertold Spuler (1987), *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara.

³³ Boris Y. Vladimirtsov (1987), *Moğolların İctimai Teşkilatı*, çev. Abdulkadir İnan, TTK yay., Ankara

Spuler'in İran Moğolları hakkında kaleme aldığı eser Türkçeye çevrilse de onun bu konuda yazdığı bir diğer eseri *The Muslims World II: The Mongol Period*³⁴,un İngilizce baskısı kullanılmıştır. İngilizce eserlerden bir diğeri de Bausani³⁵ tarafından kaleme alınmıştır. J.A. Boyle'un editörlüğü ile ortaya çıkan *The Cambridge History Of Iran* adlı eser Selçuklu ve İlhanlı dönemi İran coğrafyasını anlatan önemli eserler arasında yer almaktadır.

2. Makaleler

İlhanlılar döneminde Azerbaycan başlıklı özgün bir makale veya çalışma bulunmamaktadır. Fakat Azerbaycan hakkında yazılan çeşitli makaleler derlenerek incelenmiş ve çalışmamızın çeşitli bölümlerinde bu makalelerden faydalanılmıştır. Azerbaycan'ın Arran³⁶ ve Merâğa³⁷ bölgeleri hakkında yazılan iki makale bulunmaktadır. Arran ve Merâğa bölgesi çalışmamızda önemli olduğundan bu makalelerden faydalanılmıştır. Bunun dışında Azerbaycan coğrafyası ve Azerbaycan'ın Türkleşmesi konusunda yazılan makaleler de çalışmamızda faydalanılan diğer makalelerdendir. Bu konuda Cevat Heyet³⁸, Erol Kürkçüoğlu³⁹, Zeki Velidi Togan⁴⁰, Faruk Sümer⁴¹, Mehmet Emin Resulzade⁴², Mirza Mirzali⁴³ ve Abdulhaluk Çay⁴⁴ makaleler yazmıştır.

³⁴ Bertold Spuler (1960), *The Muslims World II: The Mongol Period*, London.

³⁵ Alessandro Bausani (1968), "Religion Under The Mongols", *The Cambridge History of Iran*, vol. V, ed. J.A.Boyle, London.

³⁶ Abdülkerim Özyayın (1991), "Arran", *DİA*, C. III, İstanbul, s. 394-395.

³⁷ Osman Gazi Özgüdenli (2004), "Merâğa", *İA*, TDV yay., C. 29, Ankara, s.162-163.

³⁸ Cevat Heyet (1994), "Azerbaycan Adı ve Sınırları", *Avrasya Etüdleri*, C. 1, S. 2, Ankara, s. 94-100.

³⁹ Erol Kürkçüoğlu (1994), "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bakış", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, I, Erzurum, s. 143-156.

⁴⁰ Zeki Velidi Togan (1933), "Azerbaycan Etnografisine Dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2, S. 14, İstanbul, s. 48-54.

⁴¹ Faruk Sümer (1957), "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, TTK yay., C. XXI, S. 83, Ankara, s. 429-447.

⁴² Mehmet Emin Resulzade (1990), "Kafkasya Türkleri", *Azerbaycan Dergisi*, No:12, Bakü, s. 140-147.

⁴³ A. Mirza Mirzali (1993) "Azerbaycan'ın İsmi Hakkında Kayıtlar", *Azerbaycan*, Y. 32, S. 243, s. 13-15.

⁴⁴ Abdulhaluk Çay (1983), "Anadolunun Türkleşmesi I", *Türk Kültürü*, S. 239, Yıl XXI, Ankara, s. 183-188.

Azerbaycan'ın önemli bilim adamı Nasırüddin Tûsî ve onun Merâga kentinde kurduğu rasathane hakkında da birçok makale yazılmıştır. Aqıl Şirinov⁴⁵, Mehmed Fuad Köprülü⁴⁶, Seyfettin Kaya⁴⁷ ve Mikail Bayram⁴⁸'in yazdığı bu makaleler incelenerek çalışmamızda kullanılmıştır.

Gâzân Han ve onun Tebriz'de kurduğu rasathane hakkında yazılan makaleler de çalışmamızda faydalanılan makalelerdendir. Bu konuda Aydın Sayılı⁴⁹, Osman Gazi Özgüdenli⁵⁰ ve Muhammed Mehdî-i Bruşeki⁵¹ makaleler yazmıştır.

Reşîdüddin tarafından kurulan eğitim merkezi ve aynı zamanda bir şehir özelliği taşıyan Rab-î Reşîdî hakkında Osman Gazi Özgüdenli⁵² ve Abdurrahim Alkış⁵³ tarafından yazılan makaleler de değerli olduğu için çalışmamızda yer verilmiştir.

Azerbaycan'ın önemli devlet adamı ve tarihçisi olan Hinduşah Nahcivânî hakkında yazılan makaleler ülkemizde pek fazla tanınmayan bu tarihçinin tanınması

⁴⁵ Aqıl Şirinov (2012), "Tûsî, Nasîrüddin", *İA*, C. 41, TDV yay., İstanbul, s. 437-442.

⁴⁶ M. Fuad Köprülü (1942), "XIII Asırda Marâga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, C. VI., S. 23-24, Ankara, s. 207-226.

⁴⁷ Seyfettin Kaya (2019), "İlhânlılar Döneminde Meraga ve Tebriz Gözlemleri", *Turkish Studies*, S. 14, Ankara, s. 929-946.

⁴⁸ Mikail Bayram (1983), "Sadru'd-din Konevi ile Ahi Evren Şeyh Nasiru'din Mahmud'un Mektuplaşması", *SEFAD*, C. 0, S. 2, Konya, s. 51-75.

⁴⁹ Aydın Sayılı (1946), "Gâzân Han Rasathanesi", *Belleten*, C. X, S. 40, Ankara, s. 625-640.

⁵⁰ Osman Gazi Özgüdenli (2009), *Moğol İnan'ında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs yay., İstanbul.

⁵¹ Muhammed Mehdî-i Bruşeki (2008), "Şenb-i Gazan", *Doğu Araştırmaları*, S. 1, Ankara, s. 149-170.

⁵² Osman Gazi Özgüdenli (2003), "Bir İlhânlı Şehri Modeli: Rab-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Basılmış Bildiri Kitabı, C. 1, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, s. 105-127.

⁵³ Abdurrahim Alkış (2020), "Reb'-i Reşîdî Hankâhında İki Ârif: Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî", *e-sarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 4, Aralık, Ankara, s. 1058-1071.

açısından önemlidir. Azerbaycan'da A. Ali Alizade⁵⁴, Türkiye'de ise Mustafa Uyar⁵⁵ ve İsmail Aka⁵⁶ Hinduşah Nahcivânî hakkında makale kaleme almıştır.

Tezimizin önemli bir kısmını da İlhanlı-Altın Orda Devleti arasında yaşanan mücadeleler oluşturmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak yazılan makaleler derlendi ve incelenerek çalışmamızda kullanılmıştır. Bunlar arasında Mustafa Akkuş⁵⁷, Erhan Ateş⁵⁸, İlhan Erdem⁵⁹, Mehmet Saray⁶⁰ ve Abdulkadir Yuvalı⁶¹ tarafından kaleme alınan makaleleri burada zikretmemiz gerekir.

Çalışmamızda faydalandığımız daha birçok makale bulunmaktadır. Faydalanılan makalelerin tamamını burada veremeyeceğimiz için çalışmamız açısından önem arz eden makaleler hakkında kısa bilgi vermeyi uygun gördük.

IV. Moğol İstilasası Öncesi Azerbaycan'ın Durumu

A. Azerbaycan Adı

Toplumlar gibi ülkelerin de taşıdıkları isimlerin kökeninde ya insan ya da coğrafi bir etken bulunmaktadır. Bazı ülke isimlerinin menşeyini tespit etmek zorken

⁵⁴ A. Ali Alizade (1967), "Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî'nin Düstûr el-Kâtib Fî Tayîn el Merâtib eseri yakın ve Orta Doğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi", *VI. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, Ankara; A.A. Alizade (1971), "Reformatorski Vozzreniya i Obşnost Vzgyadov po Ekonomiçeskim Voprosam Mejdu Nizama al Mulkom, Raşid ad-Dinom i Muxammedom Naxçivani (XI-XIV vv.)" (Ekonomik sorular çerçevesinde Nizamülmülk, Raşidüddin ve Muhammed Nahcivânînin Reformcu Görüş ve Yaklaşımlarına Genel Bakış), *İzv. An Azerb. SSR. SİFP*, S. 2, Moskova, s. 38-54.

⁵⁵ Mustafa Uyar (2005), "Hindüşâh Nahçivânî'ye Ait Düstür'el-Katip Fi Tâ'yîn el Merâtib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, Ankara, s. 281-289.

⁵⁶ İsmail Aka (1998), "Hindüşah es-Sâhibî" *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 18, İstanbul, s. 116-117.

⁵⁷ Mustafa Akkuş (2016), "Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, Volume 11/11, Ankara, s. 1-12.

⁵⁸ Erhan Ateş (2022), "Moğol Hanlarını Karşı Karşıya Getiren Savaş: Terek Nehri Muharebesi (1263)", *XVIII Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı*, TTK Yay., Ankara, s. 129-150.

⁵⁹ İlhan Erdem (2000), "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, Ankara, s. 1-36.

⁶⁰ Mehmet Saray (1989), "Altın Orda Hanlığı", *İA*, TDV yay., C. 2, İstanbul, s. 538-540.

⁶¹ Abdulkadir Yuvalı (2002), "Altın Orda-İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, yay. Haz. İmran Baba, Ankara.

bazılarının da menşei konusunda birden fazla fikir ileri sürülmüştür⁶². Azerbaycan ismini de bu ikinci gruba dâhil edebiliriz. Geçmiş ve tarihte oynadığı rol bakımından önemli olan Azerbaycan'ın ismi konusunda bilim adamları birçok görüş ileri sürmüşlerdir.

Bugüne kadar Azerbaycan isminin kaynağı hususunda ileri sürülen görüşlerden en yaygın olanı, bu ismin Persler döneminde bu bölgeyi yöneten “Atropates”in adından geldiğini savunan görüştür. Bölgeye daha öncelerden vali olarak atanan Atropat, MÖ 328 yılında Büyük İskender tarafından bir kez daha aynı göreve getirilmiştir. Bu tarihten itibaren de bölgeye Atropatene denilmeye başlanmıştır⁶³. Atropatene Pehlevi dilinde “Aturpategah”, Yunancada “Atropatios”, Ermenicede “Atrpatekan-Adurbaygan”, Farsçada ise “Ataropata”, “Atar” ve “Pata” kelimelerinden meydana gelmektedir⁶⁴. Atar “Ateş” veya “Od”, Patar ise “Ülke”, “Yurd” anlamı taşımaktadır. Bundan dolayı bölgeye “Ateş Ülkesi” veya “Odlar Yurdu” da denilmiştir⁶⁵. Atropatene kelimesi zamanla “Azerbağzan”, “Azerbadegan”, “Azerabadagan”, “Azerbican” gibi telaffuz şekilleriyle günümüzdeki Azerbaycan şeklini almıştır⁶⁶.

Azerbaycan isminin kökeniyle ilgili bir diğer görüş bu adın ülkedeki eski “ateşgede” ve “od” kelimelerinden meydana geldiği şeklindedir. Buna göre “azer” (ator/atr) Pers dilinde “ateş”; “od” ve “pat (pad/bad)” da Pehlevi dilinde “nöbetçi, koruyucu” demektir. Arapça telaffuzu “can” şeklinde olan “-gan/-kan” ise yer veya nispet bildiren bir ektir. Öyleyse, Azerbaycan “ateşgedeleri, koruyan yer” demektir⁶⁷. Bir diğer etimolojik tahlile göre de Azerbaycan kelimesi Azer-bay ve can kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Azer-ateş; bay- yüksek, zengin ve can-han gibi saygınlık anlamı ifade etmektedir. Bu üç kelimenin birleşmesinden Azerbaycan

⁶² İpek, 1999: 6.

⁶³ Oder, 1982: 17; İpek, 1999: 6; Mirzali, 1993: 13-15; Bi, 2007: 341; Mehmetov, 2009: 131; Gömeç, 2011: 33; İsmailov, 2014: 18-19.

⁶⁴ Caferoğlu, 1932: 5; Tüysüz, 1997: 7; Azer, 1942: 21.

⁶⁵ Ziyahanlı, 1990: 3.

⁶⁶ İpek, 2007: 2.

⁶⁷ Caferoğlu, 1940: 5; Oder, 1982: 17; Heyet, 1994: 94; Nesirov, 2011: 23.

“Ulu ateşler ülkesi” anlamı taşımaktadır⁶⁸. Azerbaycan aynı zamanda “Odlu-Ateşle Abat olmuş ülke, od parıltısı ülkesi”, “Sönmeyen Ateş Memleketi” kısa ifadeyle “Odlar Yurdu” olarak bilinir. Ater-ateş, Bade-yer ve kan ise Farsça çoğul eki olarak getirilmiştir⁶⁹.

Mehmet Emin Resulzade⁷⁰ *İstiklal* isimli eserinde kelimenin kökeniyle bağlı bilgi verirken şöyle yazmıştır: “Azer kelimesi yine eski Pers dilinde “od” anlamını taşıdığı için “Od Muhafızı” anlamında “Azerbaykan” veya “Azerbadkan” daha sonra da harf yumuşaması nedeniyle “Azerbaycan” hâlini almıştır.”⁷¹.

Azerbaycan kelimesinin Türkçe olduğunu savunan görüş ise Tebrizli Mehmet Hüseyin bin Halef’e aittir. O, H. 1062’de Hindistan’da yayınladığı *Burhan-ı Kati* sözlüğünde bu kelimeyle ilgili şöyle açıklama yapmıştır: “Uçran Bozkır’ı alan ve burayı çok beğenen Agus (Oğuz)’ların burada oluşturdukları yapay tepeye “Azerbaycan” adını vermişler. Ona göre “azer” Türkçe “yüksek”; “baygan” ise, “büyükler, muhteşemler” demektir.”⁷².

Azerbaycan kelimesi Fars, Yunan, Arap ve Ermeni kaynaklarında farklı şekillerde yazılsa da bölgeye Midya hâkimi Atropat’ın isminden dolayı Atropatena denilmiştir. Bu görüşü savunan Rus tarihçi V.V. Barthold, Azerbaycan adının Atropattan geldiğini kabul etmiştir⁷³. Azerbaycan isminin kaynağı ve kökeniyle ilgili fikir bildiren dilci, edebiyatçı ve tarihçi bilim adamları farklı görüşler öne sürerek fikir birliğine varamasalar da bu konuyla ilgili herkesin ortak görüşü bu ismin coğrafi bir isim olmasıdır.

Bir diğer görüş ise Azerbaycan’ın ismi Hz. Nuh’un çocuklarının soyundan gelmektedir⁷⁴. Fakat bu bilgi bir rivayetten öteye geçememiştir.

⁶⁸ İsmail, 1993: 3-4.

⁶⁹ İpek, 2007: 4.

⁷⁰ 28 Mayıs 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucu lideri.

⁷¹ Resulzade, 1919:7.

⁷² Heyet, 1994: 94.

⁷³ Barthold, 1971: 203.

⁷⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkn: Köse, 2016: 433.

Azerbaycan adı konusunda bilim adamları yukarıda verilen farklı görüşler ileri sürmüş olsalar da hepsinin ortak bir noktası var ki o da Azerbaycan adının “Odlar Yurdu” anlamına geldiğidir. Bu konuda eserlerinde açıklama yapan Ali İpek, Cem Tüysüz, Adilhan Ziyahanlı ve Mehmet Emin Resulzade'nin görüşlerine katılarak Azerbaycan adının Odlar Yurdu anlamına geldiğini belirtmek isteriz. Odlar Yurdu anlamına gelen Azerbaycan, adını Küçük Media satrapı olan Atropatenes'den aldığını söyleyebiliriz.

B. Azerbaycan Tarihi Coğrafyası

Tarih boyunca toprakları üzerinde birçok uygarlığın bulunduğu Azerbaycan, kuzeyde Kafkas dağlarının güney yamaçları, doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan dağları, güneyde İran platosuna kadar uzanan çok geniş bir bölgedir⁷⁵. Doğu ile batı arasında köprü olan Azerbaycan topraklarında MÖ IX-VIII. yüzyıllardan itibaren Hazarlar, Kutiler, Lullubiler, Kaslar, Subiler, Turukkular, Manna Madaylar, İskitler, Gencekler, Albanlar, Şamaklar, Şarvanlar, Qarqarlar, Sabirler, Çullar, Goruslar, Terterler, Çıraklar, Kengerler, Aranlar, Katakalar, Peçenekler, Bulgarlar, Kıpçaklar, Dulular, Teleler ve Türkişlerin yaşadığı görülmüştür. Bu topluluklar Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rol oynamıştır⁷⁶.

Stratejik ve ekonomik bakımdan önemli olan Azerbaycan'ın coğrafi sınırlarını belirlemek ilk çağlardan beri problem oluşturmuştur. Ülke, tarihin ilk dönemlerinden itibaren birçok kez el değiştirmiştir. MÖ 36 yılında Romalı Antonios, 591 yılında II. Husrev ve 621-627 yıllarında İmparator Herakleios'un bölgeyi ele geçirmesi sınır belirsizliğini gösteren etkenlerdendir⁷⁷.

Merkezi Hemedan olan Midia'nın bir parçası olan Azerbaycan küçük Midia veya Atropat Midia'sı olarak anılmıştır. Küçük Midia'nın doğusunda Hazar denizi,

⁷⁵ Bulak, 2016: 57.

⁷⁶ Paşayeva, 2007: 2505; Bulak, 2016: 57.

⁷⁷ Minorsky, 1943-46: 243; Bünyadov, 1987: 47-48.

batıda Ermeniyeye, güneyde Büyük Midia ve kuzeyde Hazar ülkesi bulunmuştur⁷⁸. Günümüz güney Azerbaycan'ın tamamı, kuzey Azerbaycan'ın ise büyük bir kısmı Atropatena devletinin sınırları içine dâhildi. "Atropatena Gencesi" olarak anılan Gence⁷⁹ bu devletin başkenti olarak gösterilirken yine bir başka Azerbaycan şehri olan Beylekân⁸⁰ da Atropatena eyaleti olarak zikredilmiştir⁸¹. Derbend kale duvarlarında Sasaniler döneminden kalma Pehlevice yazılmış "Adurbatan-Adurbadagan" kelimesine bakarak Sasaniler döneminde Azerbaycan sınırının Derbend⁸² şehrine kadar uzadığını söyleyebiliriz⁸³.

İslam fetihlerinin başladığı ilk dönem Azerbaycan sınırları güneyde Irak-ı Acem, güney batıda Cibal, kuzeyde Arran ve Ermeniyeye, doğuda Deylem ve Gilan, batıda ise Rum beldeleriyle sınırlı idi⁸⁴. İslami fetihler dönemindeki bu sınır zamanla kuzeye doğru genişleyerek Arran'ı da içine almıştır. Azerbaycan sınırının kuzeye doğru genişleme sebebi Hazarlar olmuştur. Zamanla Hazarların kuzeye doğru sürülmesi sonucu sınır da buna bağlı olarak değişmiştir⁸⁵.

İslam fetihleriyle birlikte Azerbaycan sınırları da tekrardan değişiklik göstermiştir. X. yüzyıl İslam coğrafya yazarları Azerbaycan'ın sınırlarını belirleme konusunda bir birlerinden farklı görüşler sunarak bazıları Arran bölgesini Azerbaycan'a dâhil ederken bazıları da Arran'ı ayrı bir bölge olarak göstermişlerdir. Bunlardan biri Yakut Hamevî'dir. Yakut Hamevî Arran'ı tasvir ederken "Azerbaycan'la Arran arasında Arras (Aras) nehri var. Bu nehrin kuzey ve batısında ne varsa Arran'a doğusunda ne varsa Azerbaycan'a aittir" demiştir⁸⁶.

⁷⁸ Yusufov, 1994: 131.

⁷⁹ Kazvîni Gence için "İran'ın şehirlerinden birkaçı hepsinden daha yüksek; iklimi daha iyidir Arrân'da Gence, Horasan'da Merv ve Tus böyledir" der. Kazvîni, 1990: 105.

⁸⁰ Beşinci iklimden olan şehir Kubâd b. Firûz Sâsânî tarafından yapıldı. Şehir şu an harap bir haldedir. Şehirdeki binaların çoğu tuğladandır. Havası sıcaktır. Tahıl, çeltik, pamuk ve diğer iyi hububatlar şehrin ürünleri arasındadır. Arrân'da antik bir şehir olup Sâsânî Kubâd tarafından yapıldığı söylenir. Şehir ikinci Arap-Hazar savaşına sahne oldu. Müstevfi, 1990: 105.

⁸¹ Bala, 1986: 762; Bünyadov, 1991: 319.

⁸² Hazar Denizi'nin kuzey batı sahilinde tarihi şehir ve liman olan Derbend şehri hakkında detaylı bilgi için bkn: Aliyev, 1994: 164-166.

⁸³ Togan, 1932: 37; İpek, 2007: 13; Mehmetov, 2009: 19.

⁸⁴ Togan, 1932: 94; İpek, 2007: 14.

⁸⁵ Togan, 1932: 94; Memmedova, 2007: 186.

⁸⁶ Hamevî, 1983: 10;

Müellifi bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arran bir bütün olarak tek başlık altında ele alınmıştır. Yazar, Azerbaycan'ın sınırlarını doğuda Gilan, güneyde Irak ve el-Cezire, batıda Bizans ve Serir, kuzeyde ise Hazar ve Serir olarak belirtmiştir⁸⁷.

İranlı yazar Muhammed Cavad Meşkûr, *İran Tarihi Coğrafyası* konulu eserinde Azerbaycan'ı İran'ın eski vilayetlerinden biri olarak göstermiştir. Onun verdiği bu bilgiye dayanarak Rus tarihçi Vasili Vladimiroviç Barthold da aynı fikri eserlerinde ifade etmiştir⁸⁸.

Moğolların Azerbaycan'ı istila ettiği dönemle ilgili olarak Azerbaycan sınırları konusunda en geniş bilgiyi Kazvîni vermiştir. Yazar, Azerbaycan sınırlarından bahsederken arazinin uzunluğunun 95 fersah⁸⁹ yani 540.75 km., eninin ise 55 fersah yani 312.675 km. olduğunu bildirmiştir⁹⁰. Bu kadar ayrıntılı bilgi veren yazar Azerbaycan'ın diğer önemli bölgeleri olan Arran, Muğan⁹¹, Şirvan ve Guştesfi'yi ayrı başlık altında ele almıştır. Şirvan'ın önemli merkezlerinden olan Bakü⁹² şehrini ise Azerbaycan şehirleri arasında olduğunu belirtmiştir. Şirvan'ı Azerbaycan'dan ayrı olarak ele alan yazar Şirvan şehrini Azerbaycan şehri olarak göstermiş ve bu kısımda kendisiyle çelişkiye düşmüştür.

Yukarıda verdiğimiz bilgilere bakılırsa Azerbaycan sınırları dönem dönem değişiklik göstermiştir. Bu sebeptendir ki Azerbaycan'ın sınırları tam olarak çizilememiştir. Sürekli değişiklik gösteren Azerbaycan sınırları, Moğol istilası döneminde doğusunda Hazar denizi olmak üzere güneyinde Zencan, Savucbulak, Uşniye şehrinin güneyi; batısında kuzey istikametine doğru Urmiye, Selmas, Hoy,

⁸⁷ Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101.

⁸⁸ Piriye, 2003: 78.

⁸⁹ 1 fersah = 5685 metre. Ayrıntılı bilgi için bkz: İnalçık, 2000: 443.

⁹⁰ Kazvîni, 1990: 37; Piriye, 2006: 30.

⁹¹ Mugan ya da Mugan Ovası, Hazar Denizi'nin batısında ve Aras Nehri'nin güneyinde yer alan ova. Mugan Ovası'nın bir kısmı günümüzde İran'ın kuzeybatısında ve Azerbaycan'ın da güneydoğusunda yer almaktadır. İran toprakları içerisinde kalan bölümü Erdebil sınırları içerisinde yer almaktadır.

⁹² Abşeron yarımadasında yer alan Bakü şehri Azerbaycan'ın başkentidir. Bakü hakkında etaylı bilgi için bkn: Dursun, 1991: 550-551.

Makü, Duvin, Gökçe Gölü, Tebeder Çayı, Hunan kalesi; kuzeyinde doğuya doğru Şeki'nin kuzeydoğusu, Şirvan'ın kuzeyi ve Derbend'in kuzeyi yer almaktadır⁹³.

C. İslamiyet Öncesinde Azerbaycan

Azerbaycan bölgesinde bulunan Hazar denizi, Urmiye gölü, Kür, Aras ve Kızıl-Özen nehirleri tarih boyunca insanlar için hep cazibe merkezi olmuştur. Geniş ovaları ve verimli topraklarının bulunmasının yanı sıra bölge Avrupa ile Asya arasında kısa ve kolay bir köprü olması bakımından da stratejik öneme sahiptir. Tüm bu faktörler bir araya geldiği zaman Azerbaycan, tarih boyunca insanları buraya çekmiş ve bölge çeşitli etnik yapıya sahip toplumlara ev sahipliği yapmıştır⁹⁴.

Coğrafi konumu gereği Azerbaycan toprakları stratejik açıdan önemli bir konuma sahipti. Avrupa ile Asya arasında en kısa geçit olan Kafkas sıra dağları Azerbaycan topraklarında bulunuyordu. Orta Asya ile Avrupa arasında kara geçişi bu topraklar üzerinden yapılmıştır. Avrupa ve Asya'ya açılan kapı olmanın yanı sıra Azerbaycan bölgesi Roma ve Sasani devletlerinin birbirine sınır olduğu bölge özelliği taşımıştır. Hem coğrafi konum hem de stratejik konum dolayısıyla her iki devlet bu toprakları elinde bulundurmak için birbiri ile sürekli mücadele etmiştir. Bu nedenden ki Azerbaycan'ın coğrafi sınırları sürekli değişiklik göstermiştir.

Azerbaycan bölgesinin coğrafi olarak zengin topraklara sahip olmasının yanı sıra Avrupa ile Asya arasında en kısa köprü olmasından dolayı da tarih boyunca bu bölgeye çeşitli toplumlar gelmiştir. Bölgeye gelen topluluklar çeşitli isimlerde farklı merkezlerde devletler kurmuşlardır. Adı ilk kez MÖ 843 yılında geçen, Urartu kaynaklarında ve İncil'de Munna, Manna, Manas, Minni gibi geçen Manna Devleti (843-610) Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki küçük hükümdarlıkların birleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. MÖ VIII. yüzyılda Manna siyasi ve uluslararası ilişkilerde önemli röle sahipti. Manna Devleti Azerbaycan topraklarında kurulan ilk

⁹³ Piriyevev, 2006: 91. Piriyevev'in verdiği bilgiler doğrultusunda Azerbaycan haritası çizilerek haritalar kısmında görseli verilmiştir.

⁹⁴ Kinneir, 1813: 149.

devlet olarak kabul edilmiştir⁹⁵. MÖ VII. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan bölgesine Kuzeyde yaşayan Kimmer ve İskit/Sakalar gelmişler. Onların bir süre burada yaşadıkları Azerbaycan'daki eski yerleşim yerlerinin isimlerinden belli olmaktadır⁹⁶. Azerbaycan'a yapılan ilk Türk akınları olarak da bilinen İskit göçleri sonucu Azerbaycan bölgesi onların hâkimiyeti altına girmiştir. Kimmerleri yurtlarından göç etmeğe zorlayan İskitler onların peşinden hareket ederek Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak Hazar Denizi kıyısından Derbend-Demir Kapı geçitlerini aşarak Azerbaycan'a girmişler. Burada Mannalarla kaynaşan İskitler bir süre sonra güneye, Ön Asya'ya akınlar yapmaya başlamışlar⁹⁷.

Güney Azerbaycan bölgesini, Kuzey Azerbaycan'ın güney şehirlerini ve Güney Kafkasya bölgesinin bazı vilayetlerini kapsayan devlet, Atropatena yani Küçük Midya'dır. MÖ IV- Miladi III. yüzyıllar arasında hüküm süren bu devlete Gazaka (Ganzaka) başkentlik yapmıştır⁹⁸. Devletin kuzey sınırı Aras nehrine kadar uzamıştır. Aras nehrinin kuzey bölgesinde ise Kafkas Albaniya'sı bulunmaktaydı. Devletin kuzey sınırı Kafkas dağlarına kadar ilerlerken güneyde Aras nehri sınır oluşturmaktaydı. Azerbaycan'ın Kabalaka⁹⁹ kenti VI. yüzyıla kadar Kafkas Albaniya'sına başkentlik yapmıştır. VI. yüzyılda başkent Berde¹⁰⁰'ye taşınmıştır¹⁰¹.

İslam fetihleri öncesinde Azerbaycan topraklarında hâkimiyet kuran önemli devletlerden birisi de Sasaniler'dir. Son Part kralı Erdovan'ı öldürerek İran coğrafyasında Sasani Devleti'ni kuran Erdeşir (224/226-241) kısa süre zarfında

⁹⁵ Heyet, 1998: 180.

⁹⁶ Latifova, 2014: 4.

⁹⁷ Kırzioğlu, 1994: 19; Durmuş, 2008: 10; Hasanov, 2009: 7; Memiş, 2012: 38-39.

⁹⁸ Piriye, 2006: 15.

⁹⁹ Günümüz Gabala kenti.

¹⁰⁰ Beşinci iklimde yer alan mezkûr şehir İskender-i Rumî tarafından yapıldı. Kubâd b. Fîrûz Sâsânî oranın imaretini yeniledi. Büyük bir şehir olup çok fazla nimete sahiptir. Şehirdeki kestane ve fındık diğer yerlerden daha fazladır. Büyük ve nimetleri bol olan bir şehirdir. Çok fazla meyveye sahiptir. Şehirde beyaz dut ağaçları kâindir. Bu şehirden çok fazla ipek kaldırılır. İyi katırlar, boya kökü ve kestane vardır. Şehrin eski ismi Yunan kaynaklarında Partav olarak yazılmıştır. Eski Araplar zamanında bu şehir son inkılâptan önceki Rus idari taksiminde takriben Gence şehrine denk geliyordu. İslam devrinde Arrân'ın merkezi bu şehir idi. Daha önceleri küçük bir kasaba iken bunu Araplar büyümüşlerdir. X. yüzyılda Azerbaycan ve Kafkasya'nın ötesinde bundan başka büyük bir şehir daha yoktu. İran ve Horasan'da yalnız Rey ve İsfahan şehirleri Berde'den büyük sayılıyordu. Müstevfî, 1990:105; Togan, 2008: 46.

¹⁰¹ Oder, 1982: 28; Aliyev, 1992: 30.

Azerbaycan'ı da Sasaniler Devleti sınırlarına dâhil etmiştir. Bağımsızlığını kaybederek Sasani İmparatorluğu'nun bir eyaleti hâline gelen Azerbaycan, 629 yılına kadar Sasaniler hâkimiyetinde kalmıştır¹⁰².

Bulunduğu coğrafyanın verimli toprakları ve stratejik önemi nedeniyle Albanya devleti, Roma'nın ve Sasanilerin her zaman ilgisini çekmiştir. Onlar bu bölgeyi elde etmek için birbiriyle mücadele ederken VII. yüzyılın başlarında kuzeyden gelen Hazarlar bölgeyi ele geçirmiş ve bir süre bu topraklarda hüküm sürmüşler. 630 yılında Hazarlarda meydana gelen iç çekişmeler sonucu Azerbaycan hâkimiyetleri de son bulmuş ve Albanya yeniden bağımsızlığını kazanmıştır¹⁰³.

D. XIII. Yüzyıla Kadar Azerbaycan

Araplar 642 yılında Nihavend savaşında Sasanileri ikinci kez bozguna uğrattınca karşılarında Kafkasya'ya kadar geniş bir bölge açılmıştır. İlerleyen on yıllık bir süre zarfında Arap orduları İran eyaletlerini ve Derbend'e kadar olan bölgeyi kontrolleri altına almışlar. Hz. Ömer, sahabeden Bukeyr b. Abdullah el-Leysi ve Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirmiştir¹⁰⁴. Bukeyr b. Abdullah Germidan dağında Sâsânî komutanı Rüstem'in kardeşi İsfendiyar b. Ferruhdad'la karşılaşmış ve onu esir almıştır. Fakat ona esir gibi davranmamış ve bu nedenle de İsfendiyar ve yanındakiler İslam dinini kabul etmiştir¹⁰⁵.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde el-Vahid b. Ukba komutasındaki İslam ordusu 646 yılında ikinci kez Azerbaycan topraklarına girmiştir. Talış, Muğan, Nahcivan ve Berde bölgelerini ele geçiren Araplar, Hazarları bu topraklardan

¹⁰² Gurbanov, 2007: 23; İpek, 2007: 53; Duman, 2008: 8; Mehmetov, 2009: 142-143; İsmailov, 2014: 70-71.

¹⁰³ Gurbanov, 2007: 25; İpek, 2007: 56.

¹⁰⁴ Müslüman fatihler tarafından Azerbaycan'ın Hz. Ömer döneminde fethedilmesiyle bağlı detaylı bilgi için bkn: Mutallimov, 2021: 1-8.

¹⁰⁵ Zeynalıoğlu, 1924: 19; Wellhausen, 1960: 88; Velihanlı, 2007: 134.

uzaklaştırmışlar. Hazarlarla olan mücadelede başarı elde eden Araplar on sene sonra Azerbaycan topraklarını fethetmişler¹⁰⁶.

Azerbaycan'a yerleşen ve bölgeyi tamamen ele geçiren İslam orduları burada hâkimiyetlerini tam olarak kurduktan sonra ister Müslüman olsun ister olmasın eli silah tutanlardan yaya kuvveti oluşturmuştur. Bu askerler devletten maaş almıyor ama savaş zamanı elde edilen ganimetten pay alıyorlardı ve savaşa katıldıkları sürede devlete vergi vermiyorlardı¹⁰⁷.

Azerbaycan'da zaman zaman Arap hâkimiyetine karşı isyanlar meydana gelmiştir. Bu isyanların en önemlisi Bâbek (ö. 838) liderliğinde gerçekleşen Hurremiye mezhebi isyanıdır. Azerbaycan'da faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdüren Bâbek isyan etmek için uygun bir zaman bekliyordu. Emîn ile Me'mun arasındaki hilâfet mücadelesi ve Emîn'in katli sonucu beklediği zamanın geldiğine inanan Bâbek 816 yılında isyan etmiştir. Bizans seferleri ile uğraşan halife Me'mun bölgeye gereken önemi gösteremediği için Bâbek isyanı daha geniş bölgelere yayılmaya başlamıştır. 820 yılında Bâbek ile olan mücadeleye memur edilen Azerbaycan valisi Yahyâ b. Muâz da başarısız olunca onun yerine bir biri arkasına Îsâ b. Muhammed, Züreyk b. Ali, Muhammed b. Humejd et-Tûsî, Abdullah b. Tâhir, Uceyf b. Anbese ve Ali b. Hişâm göreve getirilmiştir. Azerbaycan valiliğine atanan bu görevlilerin hiç birisi Bâbek isyanının bastırılmasında başarı sağlayamayınca Mu'tasım'ın halifeliği döneminde Türk asıllı komutan Afşin, 835 yılında vali olarak görevlendirilmiştir. Afşin'in bölgeye vali olarak atanmasının ardından yine bir Türk komutan olan Boğa el-Kebîr de ona yardım etmesi için Azerbaycan'a gönderilmiştir. İsyani bastırmak için Azerbaycan'a gönderilen bu iki Türk komutanın izlediği savaş politikası sonucunda 837 yılında Bezz kalesi düşmüş ve ardından kaçmaya çalışan Bâbek yakalanarak 838 yılında Samarra şehrinde idam edilmiştir¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Velihanlı, 2007: 21-22; Recebli, 2013: 99.

¹⁰⁷ Belâzürî, 2013: 200; Bünyadov, 1989: 84

¹⁰⁸ Nefisi, 1990: 85; Yıldız, 1991: 376; Turan, 2001: 170-174; Çelik, 2006: 95-106; Bünyadov, 2007: 203-210; Elçibey, 2013: 24-26.

Bâbek isyanı Araplara karşı Azerbaycan bölgesinde ortaya çıkan en önemli isyanlardandır. 22 yıl devam eden bu isyan zamanı altı büyük Hilafet ordusu yenilgiye uğratılmıştır. Hüseyin Kasım el-Eziz, Abbâsî halifeliğinin (750-1258) parçalanmasının sebebi olarak bu isyanı göstermiştir¹⁰⁹. Bunun dışında Azerbaycan halkı ile Araplar arasında herhangi bir karşı durma yaşanmamıştır. Bölgede askeri ve stratejik açıdan önemli olan şehirlere Araplar yerleştirilmişti ki bunların da başında Erdebil, Tebriz¹¹⁰, Bazz, Merâga, Berde, Beylekân ve Derbend şehirleri geliyordu¹¹¹.

Abbâsîler Devleti IX. yüzyılda askeri ve siyasi bakımdan zayıflamıştı. Bazı eyalet hâkimleri bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışırken o bölgenin insanları da bağımsız bir devletlerinin olması için çalışıyorlardı. Abbâsîlere bağlı olan Mezyediler sülalesinden Heysam b. Hâlid, 861 senesinde Şirvan'ı bağımsız ilan ederek “Şirvanşah” unvanı almıştır. Bu süreçte Azerbaycan'ın Şamahı şehrini yeniden inşa ederek başkenti Şirvan'dan buraya taşımıştır. Bu sürecin ardından Qebele (981-982), Berde (982), Şabran (983) ve Derbend emirliğini (988) ele geçirerek Şirvanşahlar Devleti¹¹², ne bağımlı hâle getirmiştir¹¹³.

Abbâsîler döneminde devlete karşı hizmetleri dolayısıyla Azerbaycan bölgesi Sâcîler sülalesinden Ebü's-Sâc Divdad¹¹⁴, a iktâ¹¹⁵ olarak verilmiştir. XI. yüzyılın

¹⁰⁹ Elçibey, 2013: 24.

¹¹⁰ Kazvîni, Tebriz'i Kubbetü'l-İslam olarak tesmiye eder. Kazvîni, 1990: 85. Azerbaycan'ın en meşhur şehirlerindendir. Mamur ve güzel olan bu şehrin tuğladan sağlam duvarları vardır. Oranın içinden birkaç tane nehir geçer. Oranın etrafını bağlarla çevrelemiştir. Moğollar h. 618 yılında burayı viran etmişler ahali sulh istemekle ve vergi ödemekle şehri savaştan kurtarmıştır. Hamevî, 1983: 705. Marko Polo, Tebriz hakkında şu malumatı verir: “Tebriz şark ile garbın ortasında şarktan gelip garba giden yolun üstünde; büyük bir pazardır. Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan Hürmüz'den nice tacirleri gelip mal alıyorlar. Yalnız doğudan değil Venedik ve Cenova'dan da pek çok tacir geliyor buraya. Tebriz'de yerli mamuller, bu bölgede imal edilmiş yapılmış mallar kadar dış ülkelerden ithal edilmiş nadide mallar da satılıyor, bulunuyor. Hele kıymetli taşlar bakımından doğunun en ileri gelen şehirlerinden biridir. Tebriz tacirler için bir cennet adeta, tatlı kârlar diyarı. Yalnız halkı oldukça karışık, her cins ve dinden insan yaşıyor burada. Birbirleriyle uyuşan da var uyuşmayan da. Ermeniler, Ortodokslar, Hristiyanlar, Katolikler, Müslümanlar... Daha niceleri yaşıyor Tebriz'de. Tebriz halkı ticaret ve el sanatlarıyla geçimini sağlıyor, nefis ipekli kumaşlar dokuyorlar burada; hem de bol miktarda kumaş dokunuyor”. Marko Polo, 1980: 27-28.

¹¹¹ Bakıhanov, 1970: 51; Velihanlı, 1993: 63.

¹¹² Doğu Kafkaslar'da ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da 799-1607 yılları arasında hüküm sürmüş bir Müslüman hânedan. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkn: Aşurbeyli, 2006.

¹¹³ Aşurbeyli, 2006: 146; Heyet, 2009:206-208; Şerifli, 2013: 65.

¹¹⁴ Abbâsîler devri Türk kumandanlarından olan Ebü's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest (ö. 266/879) Azerbaycan'da hüküm süren Sâcoğulları hânedanının kurucusudur. Detaylı bilgi için bkn: Yıldız, 1994: 339.

sonlarına doğru kendi adına para bastırmaya başlayan Muhammed b. Ebü's-Sâc devlete vergi vermeyi kesti ve bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Zencan'dan Derbend'e kadar tüm Azerbaycan topraklarına hâkim olan Sâciler Devleti¹¹⁶,nin başkenti ilk başta Merağa iken daha sonra başkent Erdebil'e taşınmıştır¹¹⁷.

Sâciler Devleti'nin son hükümdarı olan Deyssem, 941 yılında yapılan savaşta Deylem hâkimi Merzübân¹¹⁸ b. Muhammed'e yenilip başkent Erdebil'i terk etmek zorunda kalmıştır. Ele geçirdiği şehri başkent olarak kullanan Merzuban b. Muhammed Sâlârililer (Müsâfiriler) soyundan olduğu için devlet, Sâlârililer Devleti olarak tarihe geçmiştir. Sâlârililer Devleti kısa sürede sınırlarını genişleterek Kuzeyde Derbend geçidi, güneyde Dicle ve Fırat nehirleri, batıda Hazar sahili ve doğuda Ermenistan ve Gürcistan topraklarına kadar ulaşmıştır¹¹⁹.

Sâlârililer Devleti'nin zayıfladığı dönemde güçlenen Tebriz, Merağa ve Eher hâkimi Ebülhica 981 yılında son Salarî hükümdarı İbrahim b. Merzuban'ı tahtından indirerek Revvâdiler Devleti¹²⁰,ni kurmuştur. Revvâdilerin hâkimiyeti döneminde Oğuz Türklerinin sayısı Azerbaycan'da artmaya başlamıştır. 1028 yılında Horasan Oğuzlarından 2000 aile Revvadî hükümdarı Vehsudan'ın (1020-1059) izni ile Azerbaycan'a yerleşmiştir. Bu olayın sonrasında Oğuz Türkleri Azerbaycan bölgesine gelmeye devam etmiştir¹²¹.

Sâlârililer Devleti'nin Debil bölgesinde yaşayan Şeddadiler sülalesine bağlı Muhammed b. Şeddad, Sâlârililerin zayıflamasını fırsat bilerek 951 yılında Debil'i ele geçirip bağımsız Debil (Duvın) emirliğini kurmuştur. Kürt asıllı olan Şeddadiler

¹¹⁵ Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi durumuna iktâ denilmektedir. Kelime hakkında detaylı bilgi için bkn: Demirci, 2000: 43-47.

¹¹⁶ Azerbaycan'da 889-929 yılları arasında hüküm süren bir Türk-İslam hanedanıdır. Bu hanedanlıkla ilgili detaylı bilgi için bkn: İpek, 2008: 364-366; Köse, 2017.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, 1987: VI 194-197; Velihanlı, 2007: 237-245; Heyet, 2009: 208-209; Şerifli, 2013: 112-120. Recebli, 2013: 119-121.

¹¹⁸ İran'da Sâsânîler döneminde valilere, İslâmî dönemde yüksek dereceli mahallî memurlara verilen unvan. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkn: Yazıcı, 2004: 255-256.

¹¹⁹ Velihanlı, 2007: 275-282; Heyet, 2009: 209-210; Şerifli, 2013: 149-153.

¹²⁰ Azerbaycan ve İran'ın kuzey batısında X. yüzyılın başları ile 1071 yılları arasında hüküm sürmüş bir hânedan olan Revvâdiler hakkında detaylı bilgi için bkn: Tomar, 2008: 36-37.

¹²¹ Heyet, 2009: 210-211; Şerifli, 2013: 272-279.

Sâlârilere devletinin iyice zayıflamasını fırsat bilerek 971 yılında Gence şehrini ele geçirerek bağımsız Şeddadiler devletini kurmuşlardır¹²².

Azerbaycan bölgesinde olan bu siyasi karmaşa durumu bölgeyi dış güçlere karşı savunmasız hâle getirmiştir. Sürekli birbiri ile mücadele eden bölge devletleri IX. yüzyılın sonunda dış saldırılara maruz kalmıştır. 909 yılında 16 küçük gemiyle Azerbaycan'a saldıran Ruslar ilk saldırıda karşı koyacak bir güçle karşılaşmayınca 914 yılında Hazar Hakanıyla anlaşarak onların topraklarından geçip Azerbaycan'a ikinci kez saldırmışlardır. Bu saldırıda çok sayıda insan öldürülünce bölgede yaşayan halk Hazar Hakanına giderek Ruslarla savaşmak için ondan izin istemişler. Harezm, Hazar, Burtas ve Bulgar Türkleri birlik olarak Ruslara karşı savaştı ve alınan ağır yenilgi sonrasında Ruslar yaklaşık 30 yıl boyunca bu bölgeye gelme cesareti gösterememişler. 944 yılında Hazar sahilinde yeniden görülen Ruslar bu kez Berde şehrini ele geçirmişler. Şehirde yapılan yağma ve katliama duyarsız kalmayan Salarî hükümdarı Merzban b. Muhammed şehri geri almak için bölgeyi kuşatmıştır. Fakat Musul hâkimi Ebu Muhammed Nasırûddeve'nin Salarî topraklarına saldırması sonucu bu kuşatma yarım bırakılarak güneye Musul hâkimiyle savaşılmaya gidildi. Bir buçuk yıl Rus hâkimiyetinde kalan şehir o kadar çok yağmalanmış ki uzun bir süre bakımsız hâlde kalmıştır¹²³.

Azerbaycan bölgesinde siyasi otoritenin sağlanamaması ve Rus saldırılarının yıkıcı etkileri halkı büyük ölçüde rahatsız etmiştir. Bu sebeptendir ki doğudan gelen Anadolu Selçukluları Azerbaycan'ı kolaylıkla ele geçirmiştir. Hem aynı soydan olmaları hem de Rus, Bizans, Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı müttefik olması bakımından halk Selçukluları adeta sevinçle karşılamıştır.

Müslüman Oğuzlar 1028 yılından itibaren Azerbaycan topraklarına gelmeye başlamıştır. Dandanakan zaferinin ardından Tuğrul Bey (1040-1063) amcasının oğlu Kutalmış'ı Hazar Denizi kıyılarını, diğer amcasının oğlu Hasan ve kardeşi Çağrı'nın

¹²² Heyet, 2009: 211; Erdal, 2010: 121-122; Şerifli, 2013: 219-221; Recebli, 2013: 127-131; Nuriyeva, 2015: 9-10.

¹²³ Heyet, 2009: 214-215; Şerifli, 2013: 159-162.

oğlu Yakuti'yi de Azerbaycan'ın ilhakına görevlendirmiştir. Selçuklu ailesinden olan İbrahim Yınal da Azerbaycan'a gönderilmiştir¹²⁴.

Selçuklular kısa sürede bölgedeki devletleri kendilerinden vassalı haline getirmişler. Azerbaycan'da uzun süre durmayan Selçuklular buraya bir atabey tayin ederek batıya doğru ilerlemişler. Azerbaycan'da kurulan Atabeyler Devleti atabey Şemseddin İldeniz'in ismiyle anılmaktadır. Atabeyler Devleti her ne kadar Azerbaycan'da hâkimiyeti sağlasalar da komşu Gürcü Devleti çeşitli ittifaklar kurarak Azerbaycan topraklarına dönem dönem saldırmaya devam etmiştir. 1210 yılında başa geçen Özbek, Devletin iyice zayıflamasına sebebiyet vermiştir¹²⁵. Gürcü saldırıları ve devlet içinde Özbek'in vasat yönetimi Azerbaycan topraklarını Moğol saldırılarına karşı savunmasız hâle getirmiştir.

V. Moğollar

Moğol tarihinin ve Moğol saldırılarının anlatımına geçmeden önce Moğol kelimesinin açıklanması gerekmektedir. Moğol kelimesi Çin kaynaklarında Meng-u ve Meng-wa şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mangu nehri civarında yaşayan halk anlamına gelen bu ifade köken olarak Mong kelimesinin sonuna ol ekinin eklenmesiyle Mongol olarak ortaya çıkmıştır¹²⁶. Bu tabir Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Manghol olarak geçmektedir¹²⁷.

Kelimenin kökeniyle ilgili olduğu gibi anlamı konusunda da farklı fikirler mevcuttur. Konuyla ilgili Rus tarihçilerden Dugarov ve Zoriktuev kelimenin güçlü, sağlam, cesur, kahraman anlamlarını taşıdığını belirtmişler¹²⁸. Moğol kelimesinin ortaya çıkışı ve en sade anlamı Oğuz Kağan Destanı'nda verilmiştir. Oğuz Kağan amcaoğullarıyla olan mücadeleyi kazandıktan sonra onları Karakorum bölgesine kadar

¹²⁴ Kürkçüoğlu, 1994: 150; Sevim, 2000: 49; Yinanç, 2013: 39-40; Bedirhan, 2014: 170.

¹²⁵ Heyet, 2009: 222-227.

¹²⁶ Bilegt, 2007: 55.

¹²⁷ Gizli Tarih, 1948: 15.

¹²⁸ Dugarov, 2000: 203; Zoriktuev, 2013: 85.

sürmüş ve burada fakirlik, yoksulluk ve kuraklıktan her zaman üzüntülü oldukları için onlara aynı anlama gelen Muval adını vermiştir¹²⁹.

Cengiz Han öncesinde Yuan sülalesinin resmi yazılarında Moğollara ve onlarla birleşmiş kavimlere Çin'de Moğol, Moğolistan'da da Tata (Tatar) denilmiştir¹³⁰. Cengiz Han döneminden itibaren bu tabir aynı dile ve kültüre sahip olan kabilelerin hepsini kapsayan ortak bir ad olarak kullanılmıştır. Etnik ve siyasi bir ad olan Moğol tabiri, Cengiz Han döneminde ortaya çıkmış ve günümüze kadar gelmiştir.

Moğollar, günümüz Moğolistan Devleti sınırları içinde bulunan Onon¹³¹ ve Kerülen¹³² nehirleri arasında yaşamakta idiler¹³³. Cüveynî eserinde Moğolların tarıma elverişli olmayan ve uzunluğu ile eni arasında yedi sekiz aylık bir yoldan ibaret olan büyük bir bölgede yaşadıklarını belirtmiştir¹³⁴. İbnü'l-Esîr ise Moğolların yaşadığı coğrafyanın büyüklüğünden bahsetmese de bu bölgenin İslam topraklarına altı ayı aşkın bir uzaklıkta olduğunu yazmıştır¹³⁵. Bu coğrafyanın doğusunda Hıtay, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selengay, güneyinde ise Tangut ve Tibet bulunmuştur. Belli bir reisleri olmayan bu kabileler kendi aralarında sürekli bir savaş hâlinde olmuşlardır¹³⁶. Birbiriyle mücadele eden Nayman, Kereyit, Merkit, Oyrat ve Tatarlar Cengiz Han'ın başkanlığı altında bir araya toplanıp Moğol adıyla ortaya çıkmışlardır. Bu sebeptendir ki Moğolların tarih sahnesine çıkışı Cengiz Han ile başlamıştır¹³⁷.

İbnü'l-Esîr eserinde Moğolları tarif ederken onların güneşin doğuşu anında güneşe secde ettiklerini ve hiçbir şeyi yasak ve haram kabul etmediklerini belirtmiştir. Köpek ve domuz dâhil her türlü hayvanı kesip yiyebilen Moğollar, İbnü'l-Esîr'e göre kadınlarla nikâhlanmanın ve nikâh ile bir kadına yaklaşmanın ne olduğunu

¹²⁹ Togan, 1982: 19-20.

¹³⁰ Barthold, 1990: 406.

¹³¹ Rusya ile Moğolistan arasında 818 km uzunluğunda ve 94,010 km² alana yayılmış bir nehir. Doğudaki Kentii Dağları'na doğru akar ve Ingoda Nehri ile birleşerek Şilka Nehrini oluşturur.

¹³² Moğolistan ile Çin arasında bulunan bir nehirdir. Nehir 1,254 kilometre uzunluğunda olup Moğolistan'da bulunan Hentiy Dağları'ndan başlayarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde bulunan Hulun Gölü'ne dökülür.

¹³³ Rubruk, 2001: 99; Ağaldağ, 2002: 265.

¹³⁴ Cüveynî, 1998: 84; Özdemir, 2018: 35.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, 1987: 319.

¹³⁶ Cüveynî, 1998: 84.

¹³⁷ Temir, 2002: 256.

bilmemişlerdir. Onun fikrine göre bir erkek bir kadınla cinsel ilişki kurar ve ardından bir başka erkek gelip aynı kadınla cinsel birliktelik kurarmış. Bu sebepten doğan çocukların babasının kim olduğu bilinmezmiş¹³⁸. İbnü'l-Esîr'in bu yazdıklarına karşı Kazvîni eserinde Moğollardan bahsederken onların aslının Alan Koa neslinden olduğunu belirtmiş ve konuyla ilgili küçük bir anekdot anlatmıştır. 985 yılında kocasının ölümünden bir süre sonra otağın başında beliren bir aydınlık onun gırtlığına yapışmış ve hamile kalmıştır. Dokuz ay sonra dünyaya üç çocuk getirmiştir. Buzencir adındaki küçük oğlu, Cengiz Han'ın dokuzuncu göbekten atasıdır¹³⁹. Moğol tarihi çalışan bir başka tarihçi Boris Vladimirtsov eserinde eski Moğol cemiyetinin esas unsuru oymak yani “*kan akrabalığının kendine mahsus birliği*” idi ve bu sebeptendir ki bir oymağın azası aynı oymağın kızıyla evlenmez, kardeş olamayan diğer oymaklardan evlenmesi mecburi olduğunu belirtmiştir¹⁴⁰. Kazvîni ve Vladimirtsov'un verdiği bilgilere dayanarak İbnü'l-Esîr'in eserinde yazdıklarının herhalde Moğolların İslam dünyasına zarar vermiş olmasından ileri geldiğini söyleyebiliriz.

Bir diğer çelişkili konu Cengiz Han'ın hangi tarihte doğduğuyla ilgilidir. Kazvîni eserinde 20 Zilkade 549 (27 Ocak 1155) tarihini gösterirken¹⁴¹ D'ohsson 1155 tarihinde Tatarlarla yapılan bir savaşta Yesuka'nın Tatar komutanlardan Temuçin Uga'yı öldürmesi sonrasında eşi Dilun Buldak adlı yerde doğum yaptığını ve doğan çocuğa Yesuka'nın Temuçin adını verdiğini yazmıştır¹⁴². Buna karşın Rene Grousset, Temuçin'in 1167 yıllarında Dülün-Boldak bölgesinde dünyaya geldiğini belirtmiştir¹⁴³.

Temuçin dokuz yaşına vardığında babası Yesuka onu evlendirmek için yola çıkmış ve oğlunu Unggirat kabilesinden Dei Seçen'e teslim etmiştir. Geri dönüş yolunda Merkit kabilesine bağlı bir grup tarafından zehirlenmiş ve üç gün sonra evine vardığında ölmüştür¹⁴⁴. Bu olaydan sonra babasının akrabaları tarafından terkedilen

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: 318.

¹³⁹ Kazvîni, 2018: 470-471.

¹⁴⁰ Vladimirtsov, 1987: 74.

¹⁴¹ Kazvîni, 2018: 471.

¹⁴² D'ohsson, 2014: 35.

¹⁴³ Grousset, 1980: 195.

¹⁴⁴ Topçi, 2008: 32.

Temuçin, annesi Houlen Ece, Kasar, Kaçı'un ve Temüğe adlı üç erkek kardeşi ve Bekter ile Belgütey adlı iki üvey kardeşi ile yalnız kalmıştır¹⁴⁵. 1196 yılına kadar Temuçin Tatarlar tarafından esir olarak tutulmuştur. Esaretten kurtulmayı başaran Temuçin yine atları yağmalandığı zaman kardeşlerinin yardımını kabul etmeyerek tek başına atlarını geri almış, nişanlısı Börte'yi bulup evlenmiş, eşi kaçırıldığında Tuğrul ve Camuka'nın yardımıyla eşini geri almış ve nihayet Moğol boylarının birçoğu onun etrafında birleşmiştir¹⁴⁶.

Cengiz Han, 1206 yılı yaz mevsimi sonunda Moğolistan dışına ilk saldırıyı düzenlemiştir. Onun, Moğolistan dışına yapmış olduğu üç saldırı sonunda Tangutları kendilerine bağımlı hâle getirmişlerdir. Bundan sonra Moğolların ortaya çıktığı dönemde zayıf durumda olan Uygurlar, Moğollara kendiliklerinden boyun eğmişlerdir¹⁴⁷. Kısa bir süre zarfında tüm Moğolistan'ı tek çatı altında birleştirmeyi başaran Cengiz Han'ın karşısında Asya bozkırlarında güçlü devlet olan Hârizmşahlar Devleti bulunuyordu. Otrar olayı sonrasında iki devlet arasındaki bağlar iyice gerilmiş ve Cengiz Han, Hârizmşahlar üzerine yürümüştür. Moğollar karşısında yanlış savaş stratejisi izleyen Hârizmşahlar sürekli geri çekilerek savaştıkları için bu stratejileri devletin de sonunu getirmiştir. Batıya doğru kaçan Hârizmşah'ın peşinden bir Moğol ordusu gönderilmiştir. İbnü'l-Esîr'in "müteğarribe"¹⁴⁸ yani "batıya gidenler" adıyla anıldığını belirttiği 30 bin kişilik bir kuvvet Hârizmşah'ın işini kesin olarak bitirme görevini bizzat Cengiz Han'dan almıştır. Bu tümenlere Cebe, Sebütey ve Cengiz'in damadı Tohuçar komuta etmiştir¹⁴⁹. İbnü'l-Esîr, İslam dünyasında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuluğu meydana getirenlerin bu birlik olduğunu belirtmiştir¹⁵⁰. Bu birliğin ardından gelenler ise onların yolunu devam ettirerek gittikleri her yerde yağma hareketlerinde bulunmuşlardır.

¹⁴⁵ Grousset, 1980: 196.

¹⁴⁶ Özdemir, 2018: 46-47.

¹⁴⁷ Özdemir, 2018: 48-49.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: 327-328.

¹⁴⁹ Özdemir, 2018: 171.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, 1987: 328.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAJCAN'A İLK MOĞOL AKINLARI

VE

HÂRİZMŞAH SALDIRISI

I. Moğol İstilasası

Moğol İstilasası döneminde Azerbaycan'da merkezi devlet sistemi henüz şekillenmemişti. Ülkenin bir kısmına Atabeyler Devleti diğer kısmına ise Şirvanşahlar Devleti hâkimdi. Ayrıca Merâğa bölgesinde Revvâdîler hanedanından Aksungurlular; Eher, Meşkin ve Serab bölgesinde de Eher Melikliği hüküm sürmekteydi. 12. yüzyılın sonlarına doğru Atabeyler Devleti gerilemeye başlamıştır. Bu devlet içerisinde saltanat mücadelesi ortaya çıkınca bundan yararlanan yerel hanedanlar kendi topraklarını bağımsız olarak yönetmeye çalışmıştır. Atabeyler Devleti'nin son hükümdarı olan Özbek b. el-Pehlivan'ın (1210-1225) devletin sınırlarını genişletmek amacıyla Irak-ı Acem bölgesine yapmış olduğu seferler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum yerel hanedanlar tarafından hoş karşılanmadığı gibi kendi aralarında Özbek'in yokluğunda devleti yönetmeye kalkışmışlardı. Tam bir karmaşanın yaşandığı bu dönemde Moğollar Azerbaycan'a ilk saldırıyı gerçekleştirmiştir¹⁵¹.

II. Cebe ve Sebütey Komutasında İlk Saldırı

Moğolların Azerbaycan'a ilk saldırısı 1220 yılına tesadüf etmektedir¹⁵². 1220'de Celâleddin Mengüberti doğuda Moğol ordularıyla savaşırken Sebütey komutasındaki bir Moğol birliği Kıpçak ülkesinden Demirkapı da denilen Derbend'e, oradan da Şirvan'a girmiştir¹⁵³. Yalnız Müverrih Vardan'da yer alan bu bilgiye göre ilk Moğol ordusu Azerbaycan'a Hazar Denizi'nin kuzeyinden, yani Derbend'ten girmiş ve güneye doğru yağma yaparak ilerlemişlerdir.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 332-334; Piriye, 2003: 110-112; Mehdihanov, 2016: 42.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 332; Alizade, 1956: 95; Piriye, 2003: 113; Nuriyeva, 2015: 82.

¹⁵³ Vardan, 1991: 221.

Bir diğerk görüşe göre ise, Azerbaycan'a doğru ilerleyen Moğollar yolları üzerindeki küçük şehir ve köylere saldırarak diğerk bölgelerde olduğu gibi her tarafı yağmalamış, önlerine çıkanı öldürmüş ve nihayet Atabeyler hükümdarı Özbek'in yaşadığı Tebriz şehrine ulaşmışlardır. Kale duvarlarının çok iyi bir şekilde korunduğunu duyan Moğollar şehre saldırmak yerine anlaşma yoluna gitmiştir. Buna karşılık olarak Özbek kale duvarlarını savunamayacaklarını düşünerek Moğollarla anlaşmayı kabul etmiştir. Cebe ve Sebütey'a gönderilen elçiler onlara bol miktarda altın, yiyecek, giyecek, küçükbaş ve büyük baş hayvan vermişlerdir. Tebriz gibi önemli bir şehirden istedikleri ölçüde haraç alan Moğollar kışı geçirmek için Muğan bölgesine ilerlemiştir¹⁵⁴.

Muğan bölgesine varan Moğol ordusu, burada Gürcü Çarı IV. Georgi ile Atabey hükümdarı Özbek'in Moğollara karşı birlikte hareket etmek için bir anlaşma yaptıklarını öğrenince derhal Gürcistan'a saldırmıştır. Müttefiklerden önce davranan Moğollar, Gürcüleri 1221 yılında yenilgiye uğratarak bölgede yağma hareketlerinde bulduktan sonra tekrar Azerbaycan'a dönmüş ve bir kez daha Tebriz'e doğru ilerlemiştir. Bu kez Tebriz hâkimi Şemseddin Tuğrâi devreye girerek Moğollara yüklü miktarda altın, yiyecek, giyecek, küçükbaş ve büyük baş hayvan vermiştir. Aldıkları karşılığında Tebriz'i ele geçirmekten vazgeçen Moğol ordusu, Merâga üzerine hareket etmiştir. Şehrin yöneticisinin Ruyendiz Kalesi'ne kaçıp saklanmasıyla halk savunma hareketini başlarında komutan olmadan yapmıştır. Kısa süren savunmanın ardından kale duvarlarını yıkarak şehre giren Moğollar yağma ve katliam yapmak için farklı bir yöntem uygulamışlardır. Onlar canlı yakalanan birisini şehir sokaklarına salarak "*Moğollar gitti*" diye duyuru yapmasını istemişlerdir. Bunun üzerine saklandığı yerden çıkan insanlar acımasızca öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır¹⁵⁵. Nitekim Merâga işgaliyle ilgili İbnü'l-Esîr şu bilgileri vermektedir: "*Merâga işgal edilirken Tatarlardan bir asker bir geçide girerek burada saklanan yüz kadar adamı tek tek*

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 333; Alizade, 1956: 95; Piriyeve, 2003: 113.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, 1959: 168; Piriyeve, 2003: 113-114.

öldürmüş ve hiç kimse elini kaldırıp da en ufak bir şekilde buna karşı koymamış. İşte maalesef insanların üzerine haddinden fazla büyük bir zillet ve korku düşmüştür...”¹⁵⁶.

Moğollar Azerbaycan’a gelene kadar geçtikleri tüm topraklarda misli görülmemiş katliamlar yapmıştır. Moğol işgalinden sağ olarak kurtulan insanlar batıya doğru göç ettikçe gittikleri yerlerde yaşadıkları olayları anlatmış ve doğal olarak Moğollara karşı insanların içine bir korku dolmuştur. İbnü’l-Esîr de yapılan bu katliamları duyduğundan dolayıdır ki onda da Moğollara karşı nefret duygusunun yanı sıra bir korku oluşmuştur. İbnü’l-Esîr, Moğol işgaline maruz kalan coğrafyada yaşamadığı için muhtemelen bölgede meydana gelen olayları başkalarından duyaraktan kaleme almıştır. Yukarıdaki paragrafta anlatılan yüz kadar insanın bir Moğol askeri tarafından öldürüldüğü olayını da muhtemelen Moğollara karşı olan nefretinden ve korku duygusundan kaynaklanarak yazmıştır. Tek bir Moğol askerinin öldürdüğü insan sayısını on veya yirmi olarak yazmış olsaydı belki de bu durum kabul edilebilirdi ama yüz kişi olarak kullandığı ifade biraz abartılı olmuştur.

Moğolların Merâga saldırısı devam ederken Hemedan’da halk isyanı çıktığı haberi gelmiştir. Bölgedeki isyanı bastırmak üzere yola çıkan Moğolların gitmesiyle yerli halk az da olsa rahat nefes alabilmiştir. Fakat çok geçmeden Hemedan isyanı bastırılmış ve geri dönen Moğol ordusu yol üstünde bulunan Erdebil şehrine saldırmıştır. Halk azimli bir şekilde şehri savunmasına rağmen Moğollara daha fazla direnemeyerek teslim olmuştur¹⁵⁷.

Moğol ordusu Erdebil şehrini ele geçirdikten sonra üçüncü kez Tebriz üzerine yürüdü. Özbek, Moğolların şehre yaklaştığını duyunca Nahcıvan’a kaçmıştır. Onun kaçmasıyla Tebriz halkı bir kez daha şehir hâkimi Şemseddin Tuğrâî’den yardım istemiştir. Bu kez Moğollarla savaşmayı göze alan halk kale duvarlarını güçlendirmiş ve mücadele için gerekli tüm önlemleri almıştır. Şehir halkının savaşmaya niyetli olduğunu gören Moğollar onlardan maddi kaynak talebinde bulunmuşlardır.

¹⁵⁶ İbnü’l-Esîr, 1959: 313; Nuriyeva, 2015: 82-83.

¹⁵⁷ Alizade, 1956: 97; Piriye, 2003: 114.

Moğollarla savaşmayı göze alamayan halkın bunu kabul etmesi üzerine Tebriz üçüncü kez yağmalanmaktan kurtulmuştur¹⁵⁸.

Tebriz'den ayrılan Moğollar, Serab şehrini ele geçirip hemen arkasından Beylekân üzerine yürümüştür. Şehrin yönetici tabakası Moğollarla anlaşmak için birtakım çalışmalar başlatmıştır. Şehre gönderilen Moğol elçisi Moğollarla savaşmaya hevesli olan halk tarafından öldürülünce anlaşma ihtimali ortadan kalkmıştır. Elçinin öldürülmesine öfkelenen Moğol ordusu tüm gücüyle saldırarak şehri ele geçirmiş, bu sefer daha acımasız bir şekilde katliam yapmıştır. Moğol askerleri, eli silah tutanların yanı sıra hamile kadınları karnındaki çocuklarla birlikte öldürülmüşlerdir. Bunca katliama rağmen içlerindeki öfkeyi bastıramayan Moğollar şehri içindekilerle birlikte ateşe vermişlerdir. Bu saldırıdan sonra Beylekân uzun süre harabe olarak kalmıştır¹⁵⁹.

Aslında Beylekân muhkem surlarla çevrili bir şehirdi. Kalenin iç duvarların uzunluğu 1525 metre, dış duvarların uzunluğu ise 2400 metre idi. Kale duvarlarının içinde kalan kısım ise 40 hektarlık bir alandı¹⁶⁰. Beylekân böyle sağlam surlara sahip olmasına rağmen Moğollar bu şehri almayı başarmış ve acımasızca yağmalamışlardır.

Moğollar, Beylekân'dan sonra Gence (Ganzak-Ganzaka) üzerine yürümüştür. Önemli bir merkez olan Gence ise, Atropatena'nın başkenti idi¹⁶¹. Kaynaklarda Atropatena Gencesi olarak zikredilen bu şehre Araplar "*Cenze*", Farslar "*Genze*", Ermeniler "*Gandzak*" ve Gürcüler ise "*Gandza*" şeklinde hitap etmişlerdir. Aslında Pehlevi sözü olan Gence "*hazine*" veya "*mahsul saklanan depo*" anlamına gelmektedir¹⁶². Moğollar halkın savaşa hazırlandıklarını öğrenince haraç almakla yetinerek Gence üzerinden Gürcistan'a doğru ilerlemiş, Gürcistan'ı yağmaladıktan sonra oradan da Şirvan üzerine yürümüştür. Şirvan vilayeti Kuzey Azerbaycan'ın Kura Nehri'nin kuzeyinde kalan kısmı olup, doğuda Hazar Denizi, batıda Gürcistan ve Alazan Nehri, kuzeyde Dağıstan ve güneyde Aras Nehri ile çevrili bir bölge idi¹⁶³.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, 1959: 261; Piriye, 2003: 114.

¹⁵⁹ Ahmedov, 1979: 85-86; Piriye, 2003: 115.

¹⁶⁰ Nesirov, 2011: 34.

¹⁶¹ Bala, 1986: 762; Efendizade, 1996: 17.

¹⁶² ASA, 1981: 396; Bünyadov, 1991: 319; Efendizade, 1996: 17.

¹⁶³ Bakıhanov, 2001:3; Aydın, 2010: 204.

Nuşirevan tarafından inşa edilen bu şehir onun ismini almış ve sonradan bu isim kısaltılarak Şirvan şeklini almıştır. Demir kapı Derbend ile aralarında yüz fersahlık bir yol bulunan bu şehir aslında Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde önemli stratejik bir konuma sahipti¹⁶⁴.

Şirvan hâkimi kalelerden birine kaçıp saklanırken Şamahı halkı düşmanla savaşıma karar vermiştir. Merdivenle kale duvarını aşmakta başarılı olamayan Moğollar, üst üste yığıldıkları cesetlerin üzerine çıkarak kaleye girmeyi başarmıştır. Yapılan üç günlük savaş sonrasında İbnü'l-Esîr'in de belirttiği gibi şehirde bir tane bile canlı kalmamıştır¹⁶⁵.

A. Moğolların Azerbaycan'dan Ayrılması

Moğollar, 1222 yılında Şamahı'dan kuzeye doğru yol alarak Derbend üzerinden geri dönmeyi planlamıştır. Fakat burada kale duvarlarının aşılması onları farklı bir yola itmiştir. Şirvanşah emirine elçi göndererek onlarla barış imzalamak istediklerini ve bunun için on kişilik bir heyet gönderilmesini istemiştir. Şirvanşah emiri de Moğolların bu isteği doğrultusunda barış yapma amacıyla bir heyet göndermiştir. Moğollar gönderilen bu on kişilik heyetten birisini öldürmüş, kalan elçilere ise Derbend'in kuzeyine giden gizli yolu göstermeleri için baskı yapılmıştır. Gizli geçidi öğrenen ve buradan geçen Moğollar, 1222 yılında kuzeyden kendi vatanlarına gitmek amacıyla Azerbaycan topraklarından ayrılmıştır¹⁶⁶.

Derbend üzerinden kuzeye doğru hareket eden Moğol ordusu Azerbaycan topraklarına o güne kadar misli görülmemiş zarar vermiştir. Yakılarak harabeye çevrilen Beylekân şehri uzun süre o şekilde kalmıştır. Şamahı'da bir tane bile insan sağ bırakılmayarak genç ihtiyar demeden herkes öldürülmüştür. Moğolların geçtikleri yerlerde tüm tarihi eserler, ticaret yolları, kervansaraylar, halkın ekin arazileri dağıtılarak kullanılamaz hâle getirilmiştir. Moğollar gittikten sonra yerli halk tekrar

¹⁶⁴ Aydın, 2010: 204; Uruç, 2015: 2; Nuriyeva, 2015: 83.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, 1959: 172.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, 1959: 172; Heyet, 1958: 192; Piriye, 2003: 116; Nuriyeva, 2015: 83.

toparlanmaya başlarken bu sefer Hârizmşah Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan topraklarına girmiştir.

B. Moğolların İlk Saldırısının Sonuçları

Moğollar 1221 yılında Azerbaycan topraklarına girmiş ve 1222 yılında Derbend'den geçerek kendi ülkelerine geri dönmüştür. Kısa süreliğine Azerbaycan'da bulunan ve geçtikleri şehirleri yağmalayan Moğolların ilk saldırısı keşif amacı taşımıştır. Bozkır kavimlerinde görülen bu keşif amaçlı saldırı aslında o toprakların işgal edileceğine bir işaretti. Çünkü bu kavimler ele geçirmek istedikleri bölgenin halkını tanımak, iklimini öğrenmek ve yaşam şartları ile yakından tanış olmak için bu tarz saldırılar gerçekleştirip ardından orayı işgal etmişlerdir. Bu ilk Moğol saldırısında da Azerbaycan'da feodal birlikteliğin olmadığı ortaya çıkmıştır. Bölge hâkimleri düşmana karşı birleşerek savaşmak yerine kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Moğollar saldırırsa biz kendimizi koruyacak güce sahibiz düşüncesinde olan her kes bir şekilde Moğol saldırısına maruz kalmış ve canlarını zor kurtarmışlar. Atabeyler Devleti hükümdarı Özbek, Şirvanşah ve Merâga hâkimleri de bu düşünce çerçevesinde hareket ederek kendi bölgelerini savunmak isteseler de bu konuda başarılı olamamışlar. Sadece kendi hayatlarını ve çıkarlarını düşünen bu yöneticiler Moğol ordusu karşısında saklanmak yerine güçlerini birleştirmiş olsalardı belki de Azerbaycan Moğol saldırısına maruz kalmayacaktı.

Ülkenin bazı şehirlerinde düşmana karşı azimle mücadele edilse de bu mücadele bir çatı altında gerçekleşmediğinden direniş uzun sürmemiş ve halk, Moğollara teslim olmak zorunda kalmıştır. Bazı bölgelerde halkın direnişiyile karşılaşan Moğollar, kendilerine karşı koyan şehirleri yağmalamış ve yakarak harabe hâline getirmiştir. Moğolların bu yağma hareketinden sonra bölge hâkimleri arasında mücadeleler daha da artmıştır. İlk Moğol saldırısı Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısına darbe vurduğu gibi aynı zamanda siyasi hayatı da derinden etkilemiştir.

Siyasi kudretini kaybeden Atabeyler Devleti, Moğol saldırısı sonrasında ülke genelinde meydana gelen yıkımları onaracak güçte değildi. Devlet, yıkılan yerleri onarmanın dışında halkın güvenliğini de koruyacak gücünü kaybetmişti. Bu sebeptendir ki Moğolların gitmesinden hemen sonra Cebe ve Sebütey komutasındaki Moğol ordusundan kaçan Kıpçaklar, Kafkasya üzerinden önce Derbend'e oradan da Azerbaycan topraklarına girmiştir. Silahsız halka saldırarak zarar vermeye çalışan Kıpçak kabilelerini Gence hâkimi kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Düşman saldırısında Kıpçaklardan faydalanmayı düşünen Gence hâkimi, onların şehrin dışında yerleşmelerine izin vermiştir. Kısa süre geçmeden Kıpçaklar bu kez de Gence üzerine saldırmış, fakat çeşitli bölgelerden gelen askeri destekle yenilgiye uğratılarak Azerbaycan topraklarından çıkarılmıştır. 1225 yılında Kıpçakların gidişinin ardından bu kez de Gürcü feodalleri Gence'ye saldırmıştır¹⁶⁷.

Hârizmşah Muhammed'i takip ederek 1220 yılında Azerbaycan'a giren Moğol ordusu, geçtikleri tüm bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da misli görülmemiş katliamlar yapmıştır. Azerbaycan ilk Moğol saldırısını atlatamamışken, ikinci bir saldırı Hârizmşahlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

III. Hârizmşahlar'ın Azerbaycan'ı İstilas

Orta Asya'da Moğol saldırıları sonucu topraklarını ve siyasi gücünü kaybeden Hârizmşahlar Devleti¹⁶⁸,nin son temsilcisi Alâeddin Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah Mengüberti, Hindistan'a kaçmıştır. Hindistan'da uzun süre kalamayan Celâleddin geri döner dönmez kardeşi Giyaseddin Pir Şah ve dayısı Yığan Taysı ile mücadele ederek onları yenilgiye uğratmış ve ardından Bağdat üzerine başarısız bir sefer yapmıştır. Daha sonra 1225 yılının ortalarında ordusuyla Azerbaycan'a çekilmiştir¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Alizade, 1956: 102-103; Piriye, 2003: 116-117.

¹⁶⁸ Harizmşahlar tarihi hakkında geniş bilgi için bk. Taneri, 1993; Kafesoğlu, 2000; Gürbüz, 2014; Köprülüzade, 1925; Özaydın, 2002; Taneri, 1976-1977; Erdoğan, 2004; Dursun, 2015; Doygun, 2019.

¹⁶⁹ Spuler, 1987: 39; Taneri, 1993: 249; Bünyatov, 2003: 192; Mîrhând, 2022: 193-195.

A. Hârizmşah Celâleddin'in Azerbaycan'a Saldırısı

Hârizmşah Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah 1225 yılında Azerbaycan topraklarına girmiştir¹⁷⁰. Celâleddin'in Azerbaycan'a yaklaştığını duyan Merâğa halkı ona mektuplar yazarak bölgeye davet etmiştir¹⁷¹. Halkın kendisine davet mektupları göndermesinin yanı sıra Azerbaycan'daki siyasi karmaşadan da haberdar olan Celâleddin, güneyden ilerleyerek Merâğa'ya gelmiştir¹⁷². Şehir halkı tarafından coşkuyla karşılanan Celâleddin, kendisine olan sevgiyi daha da artırmak adına Merâğa'da Moğol saldırısı sonrası harabe hâline gelen yerleri yeniden inşa etmeye başlamıştır¹⁷³. Merâğa'nın ardından Celâleddin'in Tebriz'e doğru ilerlediğini haber alan Özbek, ailesini de bırakarak Gence'ye kaçmıştır. Gence'den Elince Kalesi'ne giderek orada saklanan Özbek, hayatının sonuna kadar orada kalmıştır. 1225 yılında Özbek'in ölümüyle Atabeyler Devleti de son bulmuştur¹⁷⁴.

B. Tebriz'in İstila Edilmesi

Celâleddin'in ordusu, Tebriz şehrine vardığında şehrin hâkimi Şemseddin Tuğrai'nin kardeşi Nizameddin'in komutasındaki orduyla karşılaşmıştır. İki ordu arasındaki savaş yedi gün sürmüştür. Yedinci günün sonunda şehrin önde gelenleriyle bazı bölük komutanları arasında ortaya çıkan görüş ayrılığı sonucunda şehir teslim olmuştur. 25 Temmuz 1225 tarihinde bazı komutanların ihaneti sonucu Celâleddin Hârizmşah şehri ele geçirmiştir¹⁷⁵.

Tebriz'in teslim olmasıyla ilgili *Târîh-i Cihângüşâ*'da yer alan bilgiler konuya farklı bir bakış açısı katmaktadır. Celâleddin Hârizmşah, Arrân bölgesinden

¹⁷⁰ Cûzcânî, 2015: 143; Bünyatov, 2003: 192; Nuriyeva, 2015: 83.

¹⁷¹ Asım, 1934: 69; Nesevî, 1934: 69; Bünyatov, 2003: 19.

¹⁷² İbnü'l-Esîr'e göre Atabeg Özbek'in hanımı Melike Hatun, bu bölgede tamamen yönetimi ele geçirmiştir. Özbek eğlence içecek ve yiyeceklerle uğraşıp durduğundan içki âlemlerine daldığından dolayı ülkeyi Melike Hatun yönetmiştir. Tebriz halkı da Celâleddin Hârezmşah'a bu yüzden Atabeg Özbek'i şikâyet etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, 1987: 393.

¹⁷³ Nesevî, 1934: 158; İbnü'l-Esîr, 1987: 391-392; Bünyatov, 2003: 192; Geyikoğlu, 2020: 4.

¹⁷⁴ Alizade, 1956: 105-107; Vardan, 1991: 223; Cüveynî, 1998: 353; Mîrhând, 2022: 198.

¹⁷⁵ Nesevî, 1973: 154-156; İbnü'l-Esîr, 1987: 393; Özaydın, 2002: 889; Yinanç, 2007: 206.

Azerbaycan'a doğru hareket etmiş ve 1225 yılında Tebriz şehrini kuşatma altına almıştır¹⁷⁶. Onun geldiğini duyan Özbek, kendisinde ona karşı koyacak cesareti görmediği için eşi, Irak Selçuklularının son hükümdarı olan II. Tuğrul'un kızı Melike Hatun'u da bırakarak kaçmıştır¹⁷⁷. Kuşatmaya alınan Tebriz halkı Celâleddin'e karşı büyük mücadele vermiştir. Fakat kuşatma devam ederken Melike Hatun, ona bir mektup göndermiştir. Eşinin davranışı karşısında kalbi kırılan Melike Hatun, Celâleddin'e boşandığına dair dönemin kadısından alınan yazıyı göndererek artık evli olmadığını ve kuşatma kaldırılırsa Nahçıvan'da onunla evlenebileceğini yazmıştır. Mektubu alan Celâleddin aynı elçiyle Melike Hatun'a bir yüzük göndermiştir. İki gün sonra Melike Hatun şehrin ileri gelenlerini etrafına toplayarak onlara savaşmanın anlamsız olduğunu ve bu mücadele devam ederse sonlarının Semerkant halkının sonu gibi olacağını söylemiştir. Melike Hatun'u dinleyen şehir ricali, onu haklı bulmuş ve Celâleddin'le anlaşma yoluna gitmeye razı olmuştur. Bunun üzerine Başkadı İzeddin Kazvîni birkaç saray görevlisi ile elçi olarak huzura çıkmış ve Atabey'in haremine dokunulmaması kaydı ile teslim olacaklarını bildirmiştir. Onların teklifini kabul eden Celâleddin, savaştan şehre girmiştir¹⁷⁸.

Görüldüğü gibi, Nesevî ve Cüveynî'nin verdiği bilgi arasında ihanet konusunda biraz farklılık mevcuttur. Nesevî şehrin teslim olmasını komutanların ihanetine bağlarken Cüveynî bu konuda Özbek'in eşi Melike'nin önemli rol oynadığını belirtmiştir. Dönemin çağdaş kaynaklarından olan Nesevî'nin anlattıkları bizim tarafımızdan da kabul gören bir görüş olmuştur. Melike Hatun Tebriz şehri için ne kadar önemli olursa olsun sonuç itibarıyla şehrin önde gelen komutanları birlik olarak biz teslim olmayacağız dediği zaman Melike Hatun'un fikirlerinin hiçbir önemi kalmaz. Bu sebepten şehrin teslim olması komutanlar arasında ortaya çıkan fikir ayrılığından kaynaklandığını ve bunun sonucunda devreye Melike Hatun'un fikirleri girdiğini düşünüyoruz. Bu olayda şunu söyleyebiliriz ki komutanlar arasında görüş

¹⁷⁶ Mîrhând, 2022: 196.

¹⁷⁷ Cüveynî Tuğrul'un kızı Melike Hatun'un elçiyle kocasından boşandığını ve aradaki bağların koptuğunu gösteren bir belgeyi de Hârezmşah'a gönderdiğini bildirmektedir. Hârezmşah'da ona aynı elçi ile bir nişan yüzüğü göndermiş ve Melike Hatun bu durum neticesinde Tebriz'in teslim edilmesi için şehrin büyüklerini ve emirlerini ikna etmiştir. Cüveynî, 1998: 352.

¹⁷⁸ Boyle, 1968: 326; Cüveynî, 1998: 352-353.

ayrılığı yaşanmamış olsaydı şehir muhtemelen teslim olmaz ve sonuna kadar Celâleddin’le savaşırdı.

Burada önemli olan bir diğer husus ise Celâleddin ile Özbek’in eşi Melike Hatun’un evlenmesi konusudur. Şöyle ki, Celâleddin ele geçirdiği bölgelerde siyasi evlilikler yaparak o bölgedeki kalıcılığını artırmaya çalışmıştır. Özbek’in eşi Melike Hatun’la evlenmesi ise Atabeyler Devleti’nin sonunu getirdiği gibi onlara ait olan topraklar da Celâleddin’in yönetimine geçmiştir.

Tebriz teslim olduktan sonra Atabeylerin Gence hâkimi Cemaleddin Kumî şehri Celâleddin Hârizmşah’ın komutanı Orhan’a bırakmıştır. Gence’nin kontrol altına alınmasıyla Beylekân, Berde, Şemkir ve Şutur gibi bazı Arrân şehirleri de teslim olmuştur. Kısa sürede Azerbaycan’ın diğer bölgeleri de Hârizmşah hâkimiyetini kabul edince Azerbaycan tamamen Celâleddin’in kontrolüne geçmiştir. Bu gelişmeler sonucunda Aksungurlular Devleti ve Eher Melikliği sona ermiştir. Şirvanşahlar Devleti ise her sene 100.000 dinar vergi ödemek şartıyla Celâleddin’in hâkimiyetini tanımışlardır¹⁷⁹.

C. Hârizmşah Hâkimiyetine Karşı Başkaldırı

Hârizmşahlar Devleti’nin Azerbaycan bölgesindeki emirleri güç ve para için birbirleri ile kıyasıya mücadele ediyordu¹⁸⁰. Bu mücadele ülkenin durumunu olumsuz etkiliyordu. Celâleddin, Azerbaycan’ı ele geçirdiği zaman halka Moğol saldırısı sonrasında yıkılan yerlerin yeniden inşası konusunda söz vermişse de bunun için herhangi somut adım atamamıştır. Azerbaycan halkı eski günlerin geri geleceği umuduyla Celâleddin’e teslim olmuş ancak durum tersine dönmüştür. Nitekim Celâleddin yeni bölgeler ele geçirebilmek için halktan yeni vergiler toplanmaya başlanmıştı. Ancak bu vergiler Hârizmşah ordusuna gönderilmek yerine bölgedeki

¹⁷⁹ Asım, 1934: 73; Piriye, 1956: 118.

¹⁸⁰ Vezir Şerefü’l-Mülk ile Şemseddin Tuğrâi arasındaki münakaşa Celâleddin’e kadar ulaşmış, hatta Şerefü’l-Mülk, Şemseddin Tuğrâi’yi öldürtmek için Celâleddin’e yalan bile söylemiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkn: Nesevî, 1934: 72; Bünyatov, 2003: 197.

emirler tarafından harcanmıştı. Her gün yeni vergilerle halkı soymaya çalışan bu emirler bir bakıma kendi sonlarını da hazırlamışlardır. Çünkü bu vergilerin ağır yükü altında ezilen halk çareyi ayaklanmakta görmüştür.

1. Tebriz İsyanı

Celâleddin Hârizmşah, Tebriz'i kendine üs olarak belirlemişti. Buraya bir hâkim atayarak şehri yönetmesini ve askerlerin halkın mallarına el uzatmalarını engellemesini emretmişti. Tebriz çevresindeki şehirleri de kısa sürede kendisine bağlamıştı. İlk başlarda her şey yolunda gidiyordu. Çünkü Celâleddin, Tebriz'i ele geçirmiş ve Tebriz halkı da Moğollara karşı mücadelesiyle ün kazanmış askeri yönü ön planda olan birisini kendilerinin müdafii olarak görmüştür. Celâleddin ilk önce Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır¹⁸¹. Gürcistan seferi başladıktan kısa bir süre sonra vezir Şerefü'l-Mülk, Celâleddin'e bir mektup göndererek kendisine karşı bir suikast düzenleneceğini ve o öldükten sonra şehrin idaresinin Özbek'e verileceğini bildirmiştir. Durumun ciddi olduğunu düşünen Celâleddin, ordunun bir kısmını Gürcistan'a gönderirken geri kalanlarla Tebriz'e gelmiştir. Tebriz reislerinden Nizameddin Tuğraî öldürülmüş, Şemseddin Tuğraî ise hapse atılarak malları müsadere edilmiştir¹⁸².

Sürekli Moğollar ile mücadele halinde olan Celâleddin'in yerel halka karşı tutumu da değişmiştir. İbnü'l-Esîr, 1230 yılı olaylarını anlatırken onunla Tebriz halkı arasında meydana gelen bir olaya da yer vermiştir. Tebriz yakınında Celâleddin'in çok sevdiği bir hizmetçisi olan Kılınç ölmüştür. Tebriz'e ulaştığında halkın şehrin dışına çıkıp ağıtlar yakarak onları karşılamasını istemiştir. Halkın şehrin dışına çıkarak cenazeyi karşılamasına rağmen Celâleddin onları şehrin dışına fazla çıkmadıkları için kınamıştır. Ayrıca halkın hüznünü ve ağıtları yeterli bulmamıştır. Bunlar için halkın

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, 1987: 395; Kırzioğlu, 1958: 428.

¹⁸² Nesevî, 1934: 72; İbnü'l-Esîr, 1959: 398; Bünyatov, 2003: 197.

cezalandırılmalarını istese de emir ve kumandanları devreye girerek halkın affını istemişlerdir¹⁸³.

İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından da görüldüğü gibi Celâleddin, Tebriz halkını cezalandırmak için sanki bir fırsat arıyor ve her ufak şeyde onları suçlu görüyordu. Belki de tüm bunlar şehir halkının isyan etmesi dolayısıyla yaşanıyordu. Ama şöyle bir gerçek var ki artık Celâleddin, şehir halkını sevmiyor ve halk da ona karşı sevgi duygularını kaybetmişti. Çünkü Tebriz halkı üç kez isyan girişiminde bulunmuş ve bu isyanların hiçbirinde başarılı olamamışlar.

2. Gence İsyanı

Celâleddin, Tebriz'i ele geçirdikten sonra Gürcüler üzerine bir sefere çıkmıştır. Gürcüleri Gerni (Kerbi) zaferiyle yenerek 1226 yılında Tiflis¹⁸⁴'i teslim aldıktan sonra Tebriz'e geri dönmüştür¹⁸⁵. Bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra bu kez Özbek'in bulunduğu Gence'ye saldırarak şehri ele geçirmiştir. Şehrin iç kalesine sığınan Özbek, burada sıkışıp kalırken Celâleddin'in askerleri de halkın mallarına el uzatmış ve kaleyi yağmalamaya başlamıştır. Bunun üzerine Özbek, Celâleddin'e gönderdiği bir şikâyet mektubunda halkına yapılan eziyeti şöyle dile getirmiştir: *“Halkıma karşı böyle kötü davranılmasına razı değilim. Bu mütegalibe askerlerin, halkımın mallarından ellerini çekmelerini rica ediyorum”*. Bu mektup üzerine Celâleddin, bir grup askerini görevlendirerek Gence ve çevresini her türlü saldırıdan korumuştur¹⁸⁶.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, 1959: 460.

¹⁸⁴ Tiflis çok büyük, mamur, hürrem, nimetleri bol olup iki suru bulunan bir şehirdir. Kâfirlere karşı bir sınırdır ve şehrin ortasından Ker (Kur) nehri geçer. Ermeniyye'deki şehirlerden ilkidir; ama bazıları onu Arrân'da bilirler. Kadim şehir hakkında Mis'ar'ın oğlu şair Mühelhil risalesinde (Sefernâme) şunları söyler: “Şirvan'dan Ermenistan ülkesine gittiğimde Tiflis'e ulaştım. Şehrin ortasında Ker dedikleri ırmak akar ve denize dökülür. Şehirde değirmen ve çok sıcak kaplıcalar bulunur. Öyle ki bunlar ne ateş ile yakılır ne de bir ambar vardır. Dânişmendler için bunun sebebi açıktır. Sıcak bir su kaynağı zeminden kaynar ve kaplıcaların kaynaklarının oranın başına yaparlar bu minvalde ne suya ne de ateşe gerek kalmaz. Bu kaplıcalar Müslümanlara özeldir diğerlerinin oraya girişine izin vermezler. Celâleddin 623 yılında şehri aldı ve Gürcülerden büyük bir kısmı öldürdü ve onların üzerine birkaç kez hücum ederek zafer kazandı”. Hamevî, 1983: 743-744.

¹⁸⁵ Vardan, 1937: 224; İbnü'l-Esîr, 1985, C XII: 390-392; Kırzioğlu, 1992: 145; Reşîdüddin, 1998: 395; Cüveynî, 1998: 354-356; Kiragos, 2009: 16-17.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, 1959: 392-394.

Celâleddin, sipahilerinden olan Orhan¹⁸⁷, Gence'yi almakla görevlendirmiştir. Bölgede Özbek'in naibi olarak bulunan Cemalettin Kumi, Orhan'ın gelmesiyle hemen onun emrine girerek şehri ona teslim etmiştir. Sultana yakınlık göstermek amacıyla divanı yağmalatan Orhan'a, vezir Şerefül Mülk karşı çıksa da Orhan kılıcını çekerek onun üzerine yürümüş ve böylece ikili arasında münakaşa çıkmıştır. Bu münakaşa Orhan'ın İsmâîlîler tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir¹⁸⁸.

Genceli Kiragos Orhan'ın öldürülmesiyle ilgili olayı şöyle yazar: “*Orhan Gence ahalisine Acem olsun, Hıristiyan olsun ayırt etmeden hepsine zalimane işkence etti. Bunlara ağır vergiler yüklemesinin ardından bu şehirde (Gence'de) İsmâîlîler tarafından şöyle katledilmiştir: Orhan sokaktan geçerken bazı adamlar güya bir şikâyetleri varmış gibi yanına sokulmuştur. Ellerindeki yazılı kâğıdı ona vermeğe çalışmıştır. Orhan şikâyetleri dinlemek isterken, onlar her taraftan kuşatmış ve üstlerinde sakladıkları kamaları çıkarıp ona saplamışlar*”¹⁸⁹.

Nesevî ise Orhan'ın öldürülme olayını farklı şekilde nakletmiştir. Onun anlattığına göre Celâleddin, Horasan'ı Orhan'a İktâ vermiştir. Orhan'ın adamlarının bulunduğu yerler İsmâîlîlere komşu idi. Bu sebeptendir ki, İsmâîlîlerin yaşadığı yerlerde çapulculuk yapmışlardır. Olayların yaşanmasıyla İsmâîlîlerin Şam'daki naibi, Kemal lakaplı birisini Sultan'a göndererek durumu şikâyet etmişlerdir. Şerefül Mülk ise elçi Kemal ile Orhan'ın yüzleşmelerini istemiştir. Orhan gelen elçinin hiddetli sözlerini işitince kamasını elçinin önüne atmış ve “*Bizim bu kamamız kılıçtan daha çabuk ve uzundur*” demiştir. Bunun üzerine elçi geri dönmüştür. Celâleddin, Gence'ye döndüğünde üç fedai Orhan'a saldırmış ve şehir dışına çıkararak infaz etmiştir¹⁹⁰.

İbnü'l-Esîr ise eserinde bu emirin isminin Ömer olduğunu yazarken infazı farklı şekilde anlatmıştır. 1227 yılında İsmâîlîler mezhebine bağlı bazı kişiler Celâleddin'in

¹⁸⁷ Ziya Bünyatov *Emuştekinler* adlı eserinde Orhan'ın Horasan veziri ve Celâleddin'in dayısının oğlu olduğunu belirtirken Ermeni müverrih Genceli Kiragos Orhan'la ilgili olarak eserinde şu ifadeye yer vermiştir: “*Sultan'ın validesiyle evlenen Orhan...*”. Orhan hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise İbnü'l-Esîr olmuştur. O, Orhan'ın Celâleddin'in emirlerinden en ileri gelenlerden ve en iyilerden birisi olduğunu belirtmiştir. bkn: İbnü'l-Esîr, 1959: 392-394; Bünyatov, 2003: 197; Kiragos, 2018: 26.

¹⁸⁸ Nesevî, 1973: 148.

¹⁸⁹ Kiragos, 2018: 26-27.

¹⁹⁰ Nesevî, 1973: 163.

Gence'ye tayin etmiş olduğu bir emirini (Ömer) öldürmüştür. Celâleddin, bu emirine Gence'yi iktâ etmiş olup, emirlerinin en ileri gelenlerinden ve iyilerinden birisi idi. Çok hayırlar işleyen, halkına karşı iyi davranan bir emir olduğu gibi, Celâleddin'in askerlerinin gittikleri yerde yaptıkları yağma ve diğer kötü davranışlarını kesinlikle benimsemeyip, Celâleddin'i bu hususta kınamıştır. Bu emir öldürülünce Celâleddin, onun ölümüne bir hayli üzülmüş, bu ölüm olayı ona çok dokunmuştur. Derhal askerlerini toplayan Celâleddin, öldürülen bu emirin intikamını İsmâîlîlerden almıştır¹⁹¹.

Görüldüğü gibi İbnü'l-Esîr, her ne kadar Orhan hakkında övücü kelimeler kullanmış olsa da Nesevî ve Kiragos'un, onun hakkında yazdıkları hiç de iç açıcı değildir. Gence'de yaşayan birisi olarak Kiragos'un yazdıkları ve yine zaman zaman Gence'de bulunan Nesevî'nin, Gence emiri hakkında yazdıkları İbnü'l-Esîr'in yazdıklarından daha gerçekçidir. İbnü'l-Esîr, Gence'de yaşamamış ve yazdıkları muhtemelen Gence'den gelenlerden duyduğu hikâyelerdir. Şöyle ki Gence emiri Orhan, halka iyi davranmış olsaydı Gence halkı Celâleddin'e karşı ayaklanma girişiminde bulunmazdı.

Gence'nin alınmasından birkaç yıl sonra halk ayaklanarak buradaki tüm Hârizmşahlıları kılıçtan geçirmiş, şehrin yönetimini Bender¹⁹² isimli bir şahsa havale etmişler. Gence'yi müsadere etmeye başlayan Bender kendine tabi olamayanlara da eziyet etmeye başlamıştır. Gence halkı yağmurdan kaçarken doluya tutulmuştur. Bender, Celâleddin Hârizmşah'dan daha kötü bir şekilde halkı yönetmeye başlamıştır. Gence'de yaşanan olayları öğrenen Celâleddin, Nesevî ile özel hacibi olan Hanberdi'yi isyancılarla görüşmeye göndermiştir. Görüşme başarısız olunca ordusunu toplayarak Gence'ye gelmiş ve şehir çevresinde çadır kurdurmuştur. Bender'in zalimane yönetiminden rahatsız olan şehir halkı Celâleddin ile görüşmeye gelirken Bender de adamlarıyla çadıra kadar yaklaşmış ve ok atışlarıyla tacizde bulunmuştur. Bu durum karşısında sinirlenen Celâleddin, savaş hazırlığı başlatarak kısa sürede şehri

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, 1959: 428.

¹⁹² 1231 yılında Gence'de meydana gelen halk isyanının lideri olarak bilinen usta Bender aynı zamanda Gence şehrinde ahi teşkilatının lideri de olmuştur. Günümüzde gence şehrinin Hacıkent ilçesinde Usta Bender'in büyük bir heykeli bulunmaktadır.

ele geçirmiştir. Meydana gelen karışıklıkları düzeltmeye çalışan Celâleddin, askerlerinin şehri yağmalamasına da engel olmuştur. Hükümdarın tahtını parçalayan Bender'in de içinde bulunduğu 30 kişilik isyancı grup şehirde idam edilmiştir. 1231 yılında meydana gelen bu ayaklanmayı bastıran Celâleddin, kısa süre Gence'de kaldıktan sonra bölgeden ayrılmıştır. Kendisini amansızca takip eden Moğollardan kurutulmak için Amida'ya kaçmıştır¹⁹³.

D. Hârizmşah Celâleddin'in el-Cezîre'ye Kaçışı ve Ölümü

Cengiz Han vefat ettikten sonra yerine geçen Ögeday Han, İsfahan muharebesinden sonra Cormagun Noyan komutasında dört tümenlik bir orduyu Celâleddin'in üzerine göndermek için hazırlık emri vermiş ve Moğol ordusu Celâleddin'e son darbeyi vurmak için yola çıkmıştır. Hatta istila edilen yerlerde devamlı kalacakları için ailelerini de beraberinde götürmüştür¹⁹⁴.

Moğolların geldiklerini haber alan Hârizmşahlar o sırada Tebriz'de bulunuyordu. Komşu devletlerden yardım alamayan Celâleddin çaresiz ve yalnızdı. Eyyubi Meliklerine, Halifeye ve Türkiye Selçuklu Sultanına gönderilen elçiler Moğol tehlikesine karşı birlik olmak adına onlardan yardım istese de bu istek karşılıksız kalmıştır. Celâleddin'e karşı olan güvensizlik onların yardım talebini geri çevirmelerine neden olmuştur. Muğan ve Arrân bölgesinde Moğol saldırılarına maruz kalan Celâleddin, buradan Ahlat'a yola çıkmıştır. Ahlat'tan geçerek Diyarbekir ve el-Cezire üzerinden Bağdat'a gitmeyi hedefleyen Celâleddin, Halifeye durumu anlatarak ondan yardım istemiştir. Ahlat'a vardığında Moğolların kendisini takip ederek buraya geldiklerini öğrenince bu fikrinden de vazgeçerek etraf bölgeye öncü birlikler göndermiş ve izini kaybettirmeye çalışmıştır¹⁹⁵.

Doğrudan Bağdat'a gidemeyeceğini anlayan Celâleddin, Ahlat'tan batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Muş ovasından geçerek Bingöl ve çevresine gelmiş ve burada

¹⁹³ Nesevî, 1973: 265-266; Spuler, 1987: 41-42.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987: XII - 459.

¹⁹⁵ Boyle, 1968: 334; Nesevî, 1973: 153; İbnü'l-Esîr, 1987: XII - 497-498; May, 1996: 26-29.

dağlık bölgede konaklamıştır. İşlediği bir suçtan dolayı Moğol ordusu tarafından cezaya çarptırılan Küke Noyan, cezası infaz edilmeden kaçarak burada Hârizmşahlara sığınmıştır. Moğolların sürekli onları takip ettiklerini söyleyen Küke Noyan kaçmak yerine Moğollara pusu kurmayı teklif etmesi üzerine bu fikri beğenen Celâleddin de Bingöl bölgesinde etrafa öncü birlikler göndererek pusu kurmuştur¹⁹⁶.

İttifak kurmak amacıyla Meyyâfârikin¹⁹⁷ hâkimi Melik Muzaffer¹⁹⁸,in yanına giden Nesevî geri dönüşte Ahlat bölgesinde Moğol birliklerini görünce Celâleddin'in yanına gitmiş ve durumu ona anlatmıştır. Nesevî'nin verdiği bilgiler doğrultusunda Celâleddin, dayısı Evter Han'ı dört bin kişilik bir orduyla Moğollara pusu kurmak için göndermiştir. Fakat çatışmaktan korkan Evter Han, onları pusuya çekmek için savaşa girmeden kaçmış ve geri dönerek Moğolların çekildiğini Celâleddin'e bildirmiştir. Nesevî bu bilginin yanlış olduğunu belirtse de Celâleddin, Moğolların savaştan korktuklarını düşünerek ona inanmamıştır¹⁹⁹.

Celâleddin maiyeti ve askerleriyle birlikte Amid'e gitmek üzere Hani'ye doğru hareket etmiştir. Oraya vardığında yaralı askerleri ve silahsızları bırakarak buradan İsfahan'a gitmeye karar vermiştir. Nesevî'ye göre böyle bir karar almasının başlıca nedeni karısı ve çocuklarını görme isteğiydi. Fakat Sultan yola çıkmadan Amid hükümdarının elçisi gelerek onunla görüşmüş ve Selçuklu topraklarını almak için dört bin kişilik bir orduyla onun hizmetine gireceğini ve o topraklar alınmadan hizmetten ayrılmayacağını bildirmiştir. Elçinin sözüne inanan Celâleddin, İsfahan'a gitmekten vazgeçerek Amid'e doğru hareket etmiştir²⁰⁰.

Bingöl bölgesinden hareket eden Celâleddin Hârizmşah, Hani üzerinden Amid önlerine gelmiştir. Diyarbakır Hani yolu yanındaki Ambarçay'ı üzerindeki Artuklu köprüsü başında konaklamıştır. Moğolların geri döndüklerine dair gelen haberler

¹⁹⁶ Nesevî, 1973: 241; Gürbüz, 2012: 40.

¹⁹⁷ Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden olan Meyyâfârikin Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçe merkezinin eski adıdır. Detaylı bilgi için bkn: Savran, 2004.

¹⁹⁸ Ebü'l-Feth el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Mûsâ b. el-Meliki'l-Âdil Muhammed b. Eyyüb, Eyyübîler'in 1200-1237 tarihleri arasında el-Cezîre ve Dımaşk kolu hükümdarı olmuştur. Detaylı bilgi için bkn: Kaya, 2004.

¹⁹⁹ Nesevî, 1973: 241; İbnü'l-Esîr, 1987: XII - 462.

²⁰⁰ Nesevî, 1973: 242; Bünyatov, 2003: 217.

üzerine rahatlayan Celâleddin burada geceleyerek içki meclisi düzenlemiştir. Tüm gece içki içip sarhoş olduktan sonra sabaha Moğol saldırısıyla uyanmışlar. Celâleddin'in konakladığı yeri bulan Moğollar aniden saldırarak onu kuşatmıştır. Durumdan haberdar olan Emir Orhan askerleriyle yetişip otağı kurtarmıştır²⁰¹.

Moğolların kendilerini takip ettiklerini gören Celâleddin Orhan'a kendisinden ayrılarak hedef şaşırtmasını söylemiştir. Orhan'ın askerleriyle birlikte ayrılmasından sonra maiyetinde çok az sayıda asker kalmıştır. Bu askerlerle Amid'e doğru yola çıkmış, fakat halk Celâleddin'in şehre girmesini engellemiştir. Hârizmşahların kötülük getireceğini düşünen şehir halkı onları ok ve taş yağmuruna tutarak uzaklaştırmıştır. Şehre giremeyen Celâleddin yanındaki yüz kadar atıyla Meyyâfârikîn'e yönelerek Melik Muzaffere sığınmaya çalışmıştır. Meyyâfârikîn bölgesinde bir harman yerinde konaklayan Hârizmşahlar ani bir Moğol baskınına daha maruz kalmıştır. Celâleddin atına binerek son anda canını zor kurtarmıştır²⁰².

Son Moğol baskınından da sağ salim kurtulan Celâleddin'in ölümüyle bağlı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasından gerçeğe yakın olanı onun hizmetinde bulunan Nesevî'nin anlattıklarıdır. Nesevî'ye göre Celâleddin baskından kurtulunca peşine on beş kişilik bir Moğol atlısı takılmıştır. Yolda kendisine yetişen iki Moğol'u öldürünce diğerleri ondan korkarak takip etmekten vazgeçmiştir. Kaçmaya devam eden Celâleddin tırmandığı sarp dağda eşkıya Kürtlerle karşılaşmıştır²⁰³. Üzerindekileri elinden alarak kendisini öldürmeye çalışan reislerine gizlice kendisinin Sultan olduğunu söylemiş ve salıverilmesi karşılığında kendisini emir yapacağını belirtmiştir. Teklifi kabul eden eşkıya reisi Celâleddin'i çadırına götürmüştür. At bulmak için çadırdan ayrılınca oraya gelen başka bir eşkıya "*kardeşimi bu adam öldürdü*" diyerek elindeki mızrağıyla bir vuruşta Celâleddin'i öldürmüştür²⁰⁴. Dönemin bir diğer önemli kaynaklarından biri olan Müverrih Vardan

²⁰¹ Nesevî, 1973: 243; Mîrhând, 2022: 220-221.

²⁰² Nesevî, 1973: 244; Cüveynî, 1999: 374-375.

²⁰³ May, 1996: 31.

²⁰⁴ Abû'l-Farac'e göre; öldürülen kişi Celâleddin Hârezmşah'ın hizmetkârı idi. Yazar Celâleddin Hârezmşah'ın ne zaman öldüğünü zikretmemekle birlikte onun bir müddet daha gizlice yaşadığını ifade etmiştir. Abû'l-Farac,1987: 529; Nesevî, 1973: 245-246.

Celâleddin'in ölümüyle ilgili kesin bir bilgi vermemiştir²⁰⁵. Konuyla ilgili Vardan'ın anlattıklarına bakacak olursak Celâleddin ya Moğollar ya da başıboş gezen askerler tarafından öldürülmüştür. Oysa Nesevî, konuyla ilgili ayrıntılı bir şekilde bilgi aktarmıştır.

Celâleddin'in ölüm haberini alan Meyyâfârikîn hükümdarı Melik Muzaffer dağa adam göndererek onun eşyalarını getirtmiştir. Eşyalar geldiği zaman Melik Muzaffer, Celâleddin'in yakın adamlarını getirterek bu eşyaların ona ait olup olmadığını kesinleştirmiştir. Eşyaların Celâleddin'e ait olduğunu kesinleştirdikten sonra dağa adamlarını göndererek cesedini de buldurup şehre getirtmiş ve orada defnettirmiştir²⁰⁶.

Mezarı bulunamayan Celâleddin'in ölümü konusunda da çeşitli hikâyeler anlatılmıştır. Söylentilere göre Sultan ölmemiş ve elbisesini yakın adamlarından birine giydirerek kendisi de bir paçavra içinde kaçmıştır. Bu tarz hikâyelerin artması üzerine Irak Naibi Şerafettin Ali, Celâleddin'i arattırmıştır. 1236 yılında Mazendaran'a bağlı Ustunabad'da kendisinin Celâleddin olduğunu söyleyen birisi isyan başlatmış ve kısa sürede şöhreti her tarafa yayılmıştır. Moğollar, Celâleddin'i görenlerin bu adamı teşhis etmesi için bir grup göndermiştir. Fakat o olmadığı anlaşılmış ve isyancı idam edilmiştir. Bir başka olay da 1254 yılında gerçekleşmiştir. Ceyhun kıyısında bulunan tüccar grubundan bir kişi kayıkçıya Celâleddin olduğunu söyleyince adam yakalanarak infaz edilmiştir. Ölene kadar işkence görmesine rağmen o şahıs iddiasından vazgeçmemiştir²⁰⁷.

E. Hârizmşah Celâleddin'in Kişiliği

Celâleddin Hârizmşah dış görünüş olarak esmer ve kısa boylu bir insandı. Türkçe konuşmasına rağmen çok iyi düzeyde Farsça biliyordu. Sakin tabiatlı olması hasebiyle yanında bulunanlara saygısızlık etmezdi²⁰⁸.

²⁰⁵ Vardan, 1991: 224.

²⁰⁶ Nesevî, 1973: 246.

²⁰⁷ Cüveynî, 1998: 376-377.

²⁰⁸ Nesevî, 1973: 247.

Celâleddin'in kısa sürede isminden söz ettirmesinde başlıca amil onun liderlik ve kahramanlık özelliklerinin olmasından kaynaklanmıştır. Yıkılan bir devletin enkazından hâkimiyeti yeniden tesis etmek liderlik özelliğini gösterirken yine Moğollara karşı vermiş olduğu mücadele onun kahramanlığına bir örnektir²⁰⁹. Onun kahramanlığına dair kaynaklarda birçok anlatı vardır. En büyük düşmanı olan Cengiz Han bile onun kahramanlığını övmekten geri kalmamıştır. Celâleddin'in Sind Nehri kıyısında Moğollarla savaşta nehre atlayarak karşı tarafa geçtiğini gören Cengiz Han “*Böyle bir evlada sahip olan babaya ne mutlu*” diyerek onu övmüştür²¹⁰.

Celâleddin Hârizmşah sadece liderlik ve kahramanlık özelliğine sahip değildi. Silah kullanma konusunda da yetenekli olduğu söylenmektedir. Gürcüler üzerine yaptığı ikinci seferinde arka arkaya beş Gürcü cengâveri ile dövüşerek hepsini öldürmüştür. Ahlat kuşatmasında Eyyubi Meliki onu düelloya davet etmiş ve ertesi gün yapılacak olan düello alanına giden Celâleddin karşısında kimseyi bulamayınca geri dönmüştür²¹¹.

Bu özelliklerinin yanı sıra siyaset ve diplomasi bakımından başarısızdı. Moğollarla mücadele ederken etrafına kendisiyle birlikte savaşacak müttefikler toplamak yerine çevresindekileri korkutarak kaçırmıştır. Siyasi olarak sözünde durmayan, sözüne ve hareketlerine güvenilmeyen bir insan olarak tanınmıştır. Onun bu özelliği kendi sonunu hazırlarken Moğol akınlarını Anadolu topraklarına kadar taşımıştır²¹². Alâeddin Keykubad'ın tavsiyelerine rağmen Celâleddin'in Ahlat muhasarasına devam etmesi, Rükneddin Cihan Şah'ı kendisine teslim etmekten imtina etmesi ve Cihan Şah ile ittifakı neticesinde Anadolu topraklarına karşı harekete geçeceğini düşünmesi Alâeddin ile Celâleddin arasındaki dostane münasebetlerin yerini düşmanlığa bırakmasına zemin hazırlamıştı. İki taraf arasında dostane ilişkilerin bozulması sonucunda taraflar 1230 yılında Yassı Çimen savaşına tutuşmuşlardır. Yapılan savaşta Türkiye Selçukluları karşısında dayanamayan Celâleddin'in askerleri

²⁰⁹ Taneri, 1977: 84.

²¹⁰ Cüveynî, 1998: 154; Taneri, 1977: 84-85.

²¹¹ Nesevî, 1973: 193.

²¹² Taneri, 1977: 86.

dağılmış ve hezimete uğramıştır²¹³. Bu savaş Celâleddin'in siyasi yeteneksizliğinden dolayı cereyan etmiş ve savaş Anadolu topraklarını da aynı zamanda Moğol saldırılarına karşı güçsüz bir duruma düşürmüştür.

Mütevazı bir kişiliğe sahip olan Celâleddin, Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra Özbek'in yaptırdığı köşke gitmiş ve orayı gezip dolaştıktan sonra “*Burası bize yaramaz bura tembellerin mekânıdır*” diye belirtmiştir²¹⁴.

Celâleddin düşmanlarına çok acımasız davranmıştır. Özellikle Moğollara karşı zerre kadar tolerans göstermemiştir. Acımasız olmaları bakımından Cengiz Han'la Celâleddin'i kıyaslayan Barthold “*Cengiz Han'ın hiçbir hareketinde Celâleddin'in emri ile Moğol esirlerine yapılan işkencelerde olduğu gibi akılsızca bir zulüm alameti görülmemiştir*” diyerek Celâleddin'in Cengiz'den daha zalim olduğunu belirtmiştir²¹⁵.

Celâleddin babasının ölümünden sonra kaçtığı Hindistandan geri döndükten sonra karşısında Cengiz Han gibi güçlü bir rakip olmasından dolayıdır ki çok tedbirli ve akıllı kararlar alarak hareket etmiştir. Cengiz Han'a karşı başarılı bir şekilde mücadele eden bir tek Celâleddin olmuştur. 1227 senesinde Celâleddin'in mücadele ettiği o güçlü rakibi hayatını kaybetmiş ve Moğol tahtı kısa süreliğine de olsa boş kalmıştır. Cengiz Han gibi güçlü bir rakibin ölümünden sonra Celâleddin de kendini boşlukta hissetmiş olmalı ki önce Ahlat'ı kuşatmış, ardından da Türkiye Selçukluları ile savaşa girmiştir. 1227 yılından sonraki yaşanan olaylara baktığımızda Celâleddin'in büyük bir düşmandan kurtulduğu ve aynı zamanda liderlik için mücadele ettiği görülmektedir. Celâleddin'in bu davranışlarını yadırgamamak gerekir çünkü onun yerine her kim olsaydı Cengiz gibi güçlü rakibinin ölümünden sonra ona karşı başarılı bir şekilde mücadele eden tek kişi olduğundan dolayı o da lider olmak ister ve etrafındaki devletlerin ona tabii olmasını isterdi. Zira Celâleddin de aynı davranış içine girmiş ve komşularına karşı bir üstünlük sağlama çabaları göstermiştir.

²¹³ Doygun, 2019: 557-558.

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987: XII - 394.

²¹⁵ Barthold, 1990: 561.

Celâleddin hayatının sonlarına doğru olayların kendi aleyhinde cereyan etmesi dolayısıyla büyük bir moral çöküntüsü yaşamıştır. Son zamanlarında Moğollar tarafından yakalanıp öldürüleceğine, ailesi ve çocuklarının düşman eline geçeceğine yanarak ağlamıştır²¹⁶. Hatta kaynaklarda geçen bilgilere göre son zamanlarda akli dengesi bozulmuştur. Anlatılan olay ise Celâleddin'in Kılıç²¹⁷ isimli kölesiyle ilgili bir olaydır. Sultan Tebriz şehrine yaklaştığında bu kölesi yolda rahatsızlanarak ölmüştür. Kılıç'ın ölümüne çok üzülen Celâleddin, Tebriz halkının da şehir dışına çıkarak cenazeyi karşılamasını istemiştir. Onun bu isteği doğrultusunda şehir dışına çıkarak cenazeyi karşılayan halk yine de Celâleddin'in gazabından kurtulamamıştır. Sultan, neden şehrin çok daha dışına çıkmadınız diye halkı cezalandırmaya kalkışmış ama yanında bulunan yardımcıları araya girip onu sakinleştirmiştir. Kölesinin ölümünü bir türlü kabullenemediği için gömülmesine izin vermemiş ve gittiği her yere onu da yanında götürmüştür. Hatta kendisine sunulan yemekleri yemeyerek ölü kölesine yedirmelerini istemiştir. Bu durum karşısında kölenin öldüğünü söyleyen bir şahsı da ölümle cezalandırmıştır²¹⁸.

Görüldüğü gibi Celâleddin son dönemlerinde aklını yitirmiş olsa da Moğollara karşı verdiği mücadeleye bakıldığında o bir kahramandı. Yapmış olduğu siyasi hataları onu Moğol tehlikesi karşısında tek başına kalmasına sebep olmuştur. İyi silah kullanmanın yanı sıra siyaseti de iyi bilmiş olsaydı Moğol saldırıları kısa sürede durdurulmuş ve dünya böyle bir tehlike yaşamamış olacaktı. Onu Cengiz Han'la kıyaslayan Barthold gaddar olduğunu söylese de Moğollara karşı durabilmenin başka bir yolu yoktu. Moğollara karşı verdiği mücadele ile efsane haline gelen Celâleddin öldükten sonra bile Moğolların rahatını bozmuştur. Onun ölmediğine dair ortada dolaşan söylentiler Moğolların korkmasına yol açmıştır.

²¹⁶ Nesevî, 1973: 220.

²¹⁷ Celâleddin 1224 senesinde Hindistan'dan İran'a gelirken bir süre Fars Atabegleri Salgurlular'ın merkezi Şiraz'da kalmıştır. Şiraz'dan ayrılacağı zaman emir İzzeddin Sökmez'in Kılıç adlı kölesi İsfahan'dan kaçıp gelmiş. Celâleddin de Türk asıllı olan bu köleyi yanında götürmüştür. Buradan da anlaşılacağı üzere Kılıç Celâleddin'in Türk asıllı sadık kölesi olmuştur. Detaylı bilgi için bkn: Cüveynî, 1998: 349.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: XII- 458-460.

F. Hârizmşah Celâleddin'in Azerbaycan Saldırısının Sonuçları

Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan'ı istilasını ile Atabeyler ve Aksungurlular Devleti'nin siyasi varlığı son bulmuştur. Şirvanşahlar Devleti vergi vererek Hârizmşahların hâkimiyetine girmiştir. Eher Melikliği'nin siyasi varlığına son verilmiştir. Celâleddin'in Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle komşu devletler de bir bakıma tehlike altına girmiştir. Kafkasya'nın yerli feodalleri dini farklılıklardan dolayı Celâleddin'e karşı birlik olmayı başaramamıştır. Kısa süre zarfında Azerbaycan'ı ele geçiren Celâleddin bölgenin idaresini veziri Şeref'ül-Mülk'e vermiştir. Başlarda Celâleddin'in Azerbaycan'a gelişini coşkuyla karşılayan halk sonrasında Şeref'ül-Mülk'ün ihtirasları sonucunda ondan nefret eder duruma gelmiştir. Şeref'ül-Mülk'ün ülkenin farklı yerlerine gönderdiği yöneticileri halktan ağır vergiler almaya başlayınca çeşitli bölgelerde ayaklanmalar baş göstermiştir.

Zamanının büyük kısmını savaş meydanlarında geçiren Celâleddin'in veziri Şeref'ül-Mülk, Azerbaycan'ı yağmalamıştır. Bu hamleler sadece halkın değil bölge yöneticilerinin de ayaklanmalarına yol açmıştır. Onlar halkın da desteğini alarak Celâleddin'e karşı çıkararak onu ülkeden kovmayı planlamıştır. Bu bağlamda Tebriz'de Celâleddin'e karşı başlatılan isyan harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Halk onunla açıktan savaşmayı göze alamadığı için kısa sürede isyan bastırılmıştır. Halkın desteğini arkasına alan önemli bir isyan Gence'de başlamıştır. Fakat bu kez de isyanı başlatan Bender, kendisini istemeyenlere eziyet edince Gence isyanı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Gence isyanı dışında Azerbaycan'ın Hoy, Merend ve Nahçıvan bölgelerinde isyanlar başlatılmıştır. Bu isyanlar devletin sağlam temeller üzerine kurulmadığını göstermiştir. Moğolların korkulu rüyası olarak adlandırılan Celâleddin, askeri alanda başarılar göstermiş olsa da siyasi alanda yeteri kadar başarı gösterememiştir. O, bu başarısızlığı ile kendi sonunu da hazırlamıştır. Celâleddin'in başarısızlığı sadece kendisi ve Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, komşu devletler de Moğol tehlikesine karşı açık bir kapı hâline gelmiştir.

IV. Ögedey Han'ın (1229-1241) Tahta Çıkması ve Moğolların Batı Seferi

Harizm seferine çıkmadan önce Cengiz Han, hanımı Börte'nin teklifini değerlendirerek yerine kimin geçeceği hususunda fikir birliğine varmıştır. Cengiz Han'ın üçüncü oğlu olmasına rağmen sahip olduğu bazı yeteneklerinden dolayı taht için Ögedey Han uygun bulunmuştur²¹⁹. Cengiz Han ölmeden²²⁰ kısa bir süre önce oğullarını etrafına toplamış ve onlardan Ögedey'a itaat edecekleri konusunda söz almıştır²²¹. Cengiz Han sağlığında evlatlarına kendisinden sonra kimin başa geçeceği konusunda bilgi vermiş olsa da Ögedey Han onun ölümünden iki sene sonra tahta çıkmıştır. Bu iki yıllık süre zarfında devletin kimin tarafından yönetildiğine dair kesin bir bilgi olmasa da Ebü'l-Ferec bu süre zarfında Moğolların yas tuttuklarını belirtmiştir²²².

Kırk gün süren kurultay sonrasında Ögedey (1229-1241) Büyük Han ilan edilmiştir²²³. Babası gibi devlet işlerinde yetenekli olmasa da ağır başlı, son derece cömert, zevkine, içkiye ve eğlenmeye düşküdü²²⁴.

Genel olarak Cengiz hanedanında en uzun ömürlü olan yine Cengiz Han'ın kendisidir. İçki ve eğlenceye düşkün olan hanedanın diğer üyeleri genç yaşta hayata veda etmiştir. Bu açıdan bakıldığında içki ve eğlence sadece Ögedey'e özgü değildir. Ama sonuç olarak genelde sarhoş bir hayat yaşayan Ögedey, fazla içki içmekten kaynaklanan bir hastalığa yakalanmıştı. Ögedey'in bu olumsuz tarafını dikkate almadan devlet yönetimiyle ilgili görüş ve gerçekleştirdiği işlerin tümüyle birlikte değerlendirecek olursak kardeşleri arasından taht için en uygun kişi olarak seçilmiştir. Cengiz Han da oğullarının tüm özelliklerini bir arada ele alarak kendisinden sonra yerine Ögedey'in geçmesini istemekte en doğru kararı vermiştir. Ögedey Han da babasının öngörüsü doğrultusunda hareket ederek imparatorluğu yeniden canlandırmış

²¹⁹ Cüveynî, 1998: 181-182; Cûzcânî, 2016: 105. Yazar bir başka yerde de Ögedey'in han seçilmesine dair Cengiz'in vasiyeti bulunduğundan söz etmektedir; Özdemir, 2018: 187.

²²⁰ Ebü'l-Ferec Cengiz Han'ın H. 624 yılının Ramazan ayının dördüncü gününde vefat ettiğini söylemektedir. (18 Ağustos 1227) bkn: Abû'l-Farac, 1987: II- 523.

²²¹ Cüveynî, 1998: 184; Özdemir, 2018: 187.

²²² Abû'l-Farac, 1987: II- 523; Özdemir, 2018: 187.

²²³ Cüveynî, 1998: 185; Abû'l-Farac, 1987: II-525; Spuler, 1987: 44; Özdemir, 2018: 188.

²²⁴ Cüveynî, 1998: 194-195; Grousset, 1993: 250; Özdemir, 2018: 188.

ve bir şekilde bir arada tutmayı başarmıştır. Devlet yönetimiyle ilgili birtakım işler gerçekleştirmiş ve işgal edilen toprakların yönetimi konusunda da başarı göstermiştir. İşgal edilen bölgelerin yönetimi konusunda baskı siyasetinin sürekli onlara başarı sağlamayacağını bildiği için hatta askerlerine zulmetmemelerini emretmiştir²²⁵.

Cengiz Han döneminde başlayan Moğol istilaları onun ölümüyle kısa süreliğine sekteye uğrasa da yerine geçen oğlu Ögedey zamanında yeniden alevlenmiştir. Kurultay sonrasında hemen Cormagun Noyan komutasında 30 bin kişilik bir ordu Harezm üzerine gönderilmiştir²²⁶.

Grousset'in *politik zihniyetten yoksun*²²⁷, Ebü'l-Ferec'in ise *geyik gibi Horasan ülkelerinde sıçrayan*²²⁸ şahıs olarak tasvir ettikleri Celâleddin Hârizmşah, Cengiz Han döneminde Moğollara karşı verdiği mücadelesiyle Ögedey'in dikkatini çekmiştir. Babası ile girdiği mücadelelerde başarısından dolayı ün kazanmış olan Celâleddin Hârizmşah, Ögedey nezdinde tehlikeli bir düşmandı. Bu sebeptendir ki Ögedey ilk olarak Celâleddin'in ortadan kaldırılmasını istemiştir. İran hâkimi olan Cintimur'dan bütün güç ve imkânlarıyla Cormagun'un emri altına girmesini isteyen Ögedey, bir an önce Celâleddin'in yakalanmasını emretmiştir. Ögedey han'ın görevlendirmesiyle batı seferine çıkan Cormagun İran coğrafyasına gelmiş ve burada Celâleddin'e karşı mücadeleye başlamıştı. Celâleddin'in nerde olduğunu ve ne yaptığını çok iyi bilen Cormagun hiç vakit kaybetmeden İran taraflarından doğrudan Azerbaycan'a hareket etmiştir²²⁹.

A. Cormagun Noyan'ın Görevlendirilmesi

Celâleddin Hârizmşah 1231 yılında Azerbaycan'ı terk etmiştir. Hayattayken kontrolü altında bulunan topraklar onun ölümüyle birlikte yeniden Moğol saldırılarına maruz kalmıştır. Onun Azerbaycan'dan ayrılmasıyla Moğollar ikinci kez Azerbaycan

²²⁵ Barthold, 1990: 490; Grousset, 1993: 252; Özdemir, 2018: 188-189.

²²⁶ Özdemir, 2018: 189.

²²⁷ Grousset, 1980: 254.

²²⁸ Abû'l-Farac, II, 1987: 526.

²²⁹ Özdemir, 2018: 191.

topraklarına girmiştir. Bu kez Moğol ordusunun başında Cormagun Noyan bulunuyordu. Cormagun Noyan'ın Azerbaycan'ı işgalini anlatmadan önce onun şahsiyeti konusunda bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Bu yüzden ilk olarak Azerbaycan'ı işgal eden Moğol komutanı Cormagun Noyan hakkında bilgi vereceğiz.

1. Cormagun Noyan

Cengiz Han'ın oğulları Cuci, Çağatay ve Ögedey, Ürgenç²³⁰ şehrini ele geçirdikten sonra elde ettikleri ganimetleri kendi aralarında bölüşmüş fakat Cengiz Han'ın payını ayırmamışlardı. Geri döndüklerinde bu duruma çok sinirlenen Cengiz Han onları üç gün huzuruna kabul etmemiştir. Boorçu, Mukali ve Şigikutu'nun araya girmesiyle Cengiz Han yumuşamış ve oğullarını huzuruna kabul etmiştir. Bu durum üzerine Kongkay Korçi, Kongtakar Korçi ve Cormagun Korçi adlı üç silahşor Cengiz Han'ın yanına giderek ona açıklamada bulunmuşlar: *“Bu komutanlar ilk defa ava gönderilen atmaca gibi harp usullerini daha yeni öğrenmekte iken ve savaştan daha yeni geldikleri halde onları neden azarlıyorsunuz? Sakın onlar korkudan zaafa düşmesin! Doğudan batıya her tarafta düşman mevcuttur. Eğer sen, Tibet köpeği olan bizleri düşman üstüne gönderirsen biz, yer ve göğün yardımıyla düşman halkını yenerek onların altın ve gümüşlerini, ipek ve servetlerini, halkını, şehirlerini alır ve sana sunarız. Hangi halkları dersen mesela batıda Bağdat halkının hükümdarı Halife Sultan var diyorlar, işte onun üstüne gidebiliriz.”* Bu konuşma üzerine biraz daha yumuşayan Cengiz Han: *“Kongkay Korçi, Kongtakar Korçi ve Cormagun Korçi'nin hizmetlerine karşılık olarak şunu emrediyorum: Adarginli Kongkay ve Dolonggirli Kongtakat benimle kalsınlar. Ötegenli Cormagun'u Bağdat'taki halife sultanın üstüne göndereceğim.”* demiştir²³¹. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserden aktardığımız bu bölümden anlaşılacağı üzere Cormagun Noyan, Cengiz Han'ın Korçisi görevini yürütmüştür²³². Cengiz Han'ın özel muhafızları olan bu birlik her daim yanında

²³⁰ Amuderya'nın sol kıyısında Hârizm'in idarî ve iktisadî merkezi olan tarihî bir şehir.

²³¹ Temir, 1948: 184; May, 1996: 4.

²³² May, 1996: 5.

bulunan bin kişiden oluşan özel bir birlikti ve Cormagun Noyan da bu birliğin komutanlarından birisidir. Cengiz Han'ın görevlendirmesi sonrası Cormagun Noyan ilk kez 1229 yılında Irâk tarafına gönderilmiştir²³³.

Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Cormagun Noyan'ın askeri geçmişi ve şahsiyeti hakkında fazla bilgi verilmemiştir. Fakat ona Ötegenli Cormagun diye hitap edilmesi ile ilgili olarak şunu söyleyebiliriz ki Cormagun Cengiz Han'a tabi olan kabilelerden birine mensuptu. Ötegenli ismi o dönemde Cengiz Han'a tabi olan Moğol kabilelerine verilen genel bir isimdi. Cormagun'un ise hangi kabileye mensup olduğu konusunda yine görüş ayrılıkları mevcuttur. Raverty onun Mangkut kabilesine mensup olduğunu söylerken Hammer Celâyirliilerden, Reşîdüddin ise Sünit boyundan olduğunu yazmıştır²³⁴.

Moğolların Gizli Tarihi adlı eserden anlaşılacağı üzere Cormagun Noyan, Cengiz Han tarafından batıya gönderilmiştir. Fakat sonraki kaynaklardan anlaşılacağı gibi Ögedey, han olduktan sonra Cormagun'u ek bir görevle batıya göndermiştir. Cûzcânî, Cormagun Noyan'ın ikinci kez görevlendirme tarihini 1226 olarak belirtmiş olsa da bu noktada eserin İngilizce çevirisini yapan Raverty burada bir yazım hatası olduğunu ve bu tarihin aslında 1231 yılı olması gerektiğini belirtmiştir²³⁵. İran bölgesinde huzursuzluğun devam etmesi ve Celâleddin'in faaliyetlerini engellemek için Cormagun Noyan elli bin askerle Celâleddin'in üstüne gönderilmiştir²³⁶. Cûzcânî bu sayının elli bin olduğunu söylerken diğer kaynaklarda ordunun sayısı konusunda çeşitli rakamlar zikredilmektedir²³⁷. Fakat şöyle bir durum söz konusu sayı ister otuz bin ister elli bin veya yüz bin olsun. Önemli olan ordunun sayısı değil. Ögedey Han'ın Celâleddin konusunu ne kadar ciddiye aldığını görüyoruz. Ordularını üç gruba ayıran Ögedey kuzeydoğuya giden ordunun başına tecrübeli komutan olan Cormagun'u

²³³ Cûzcânî, 2016: 107.

²³⁴ May, 1996: 15-16; Ayan, 2018: 181.

²³⁵ May, 1996: 22; Cûzcânî, 2016: 112.

²³⁶ May, 1996: 20-21; Cûzcânî, 2016: 112.

²³⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkn: Doygun, 2019: 489.

atarak ona tüm toprakları ve kralları yıkıp harap etmesini ve tüm bu toprakları almadan geri dönmemesini emretmiştir²³⁸.

Cormagun Noyan Mazenderan'a girerek kışı orada geçirmiştir. İran bölgesi hiçbir direniş göstermeden Cormagun Noyan'a tabi olmuştur. Cormagun, Celâleddin'e karşı zor bir savaş yönetmiştir. Bu süre zarfında da Rey'de kalmıştır. Celâleddin'in ölümünden sonra onun Terken adlı iki yaşındaki kızı da Cormagun'un payına düşmüştür. Cormagun bu kızı Ögedey Han'a göndermiş ve o da kızın sarayda büyütülmesini emretmiştir. Hülâgû Han batı seferine çıktığı zaman Celâleddin'in kızı Terken Hatun²³⁹ ona layık birisiyle evlendirilmesi için Hülâgû Han'a teslim edilmiştir. Terken'i yanına alarak batı seferine çıkan Hülâgû Han, Moğol devletine yaptığı değerli hizmetlerinden dolayı Musul hâkiminin²⁴⁰ oğlu Melik Salih'le²⁴¹ evlendirmiştir²⁴².

Celâleddin'in ölümü Cormagun'a birçok fırsatlar sunmuştur. Öncelikle şunu belirtelim ki Moğolların karşısında duran Celâleddin gibi önemli bir engel ortadan kalkmıştır. İkincisi ise Celâleddin'i takip eden Cormagun, Kafkasya bölgesinin keşfedilmesi gibi büyük bir imkâna sahip olurken burada yerleşen Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gibi ülkeleri ele geçirmiştir²⁴³.

Cormagun Noyan felç geçirdikten sonra bulunduğu görevden azledilmiş ve yerine Baycu Noyan atanmıştır. Onun felç geçirmesiyle ilgili Kiragos şöyle yazar: *"Tatarların yağmacılığa ve tahribe tekrar emir vermelerinin sebebi Başkumandan Cormagun'ın güya bir şeytanın çarpmasıyla hâsıl olan ızdırabının, taht tesirinde*

²³⁸ Kiragos, 2018: 35.

²³⁹ Celâleddin'in kızı Terken Hatun Bedreddin Lülü'nün oğlu Melik Salih ile evlendirildi. Babasının Moğollar tarafından öldürülmesine bakmayarak Terken hatun Moğollara sadık kaldı. Eşi Melik Salih'in Memlûk Sultanı Baybars ile temasa geçtiğini Hülâgû Han'a haber vermesi üzerine Melik Salih koyun yağı ile kaplanarak ip ve keçe ile sarılı bir vaziyette güneşin altına bırakıldı. Bir hafta sonra kurtlanmaya başlayan Melik Salih'in derisi yüzülmeye başlandı ve bu işkence nedeniyle bir ay içinde öldü. May, 2021: 325.

²⁴⁰ Moğollar'ın Bağdat'ı ele geçirmesi üzerine yaşı epeyce ilerlemiş olduğu halde, ilişkilerini düzeltmek için kıymetli hediyelerle Merâğa'ya giden Bedreddin Lülü (1233-1259) Hülâgû'nun huzuruna çıktı ve kendisine bağlılığını teyid etti. Muhtemelen bu davranışından dolayıdır ki yukarıda zikredilen evlilik gerçekleşmiştir. Musul'a döndükten kısa bir süre sonra seksen küsur yaşında vefat etti.

²⁴¹ Salih İsmail (1259-1263).

²⁴² May, 1996: 32; Cüveynî, 1998: 382-383.

²⁴³ Ayan, 2018: 187.

olarak, konuşma kudretini kaybetmiş olması idi. Cormagun bu sakat hâliyle beraber yine iktidar hizmetinde bırakılmıştır”²⁴⁴. Burada Gürsoy Solmaz tarafından çevrilen nüshada dipnot olarak Cormagun Noyan’ın felç olmasıyla ilgili açıklama yapılmış ama açıklamada Cormagun yerine Çağatay’dan bahsedilmiş ve İbnü’l-Esîr’in Çağatay’ın ölümüyle ilgili anlattığı hikâye buraya yazılmıştır. Cormagun Noyan’ın neden ve nasıl felç olduğu konusunda ayrıntılı bilgi olmasa da onun hastalandıktan sonra görevini yerine getiremediğini biliyoruz. Cormagun 1241 yılında ölmüştür²⁴⁵.

2. Cormagun Noyan’ın Azerbaycan’ı İşgali

Hârizmşahlar sonrasında Azerbaycan Moğol saldırısına dayanamayacak bir durumda olsa da bazı bölgelerde halk Moğollara karşı savaşmıştır. Merâğa şehri düşmana karşı savunma yapsa da bu hamlesinde başarılı olamamış ve şehir ikinci kez Moğolların eline geçmiştir. Merâğa’dan sonra Moğollar ülkenin gerçekten can damarı olan Tebriz’i de 1231 yılında alarak bütün eyaleti boyundurukları altına almışlar²⁴⁶. Moğolların Tebriz’i almalarıyla ilgili kısmı İbnü’l-Esîr eserinde anlatmıştır. Azerbaycan’ın merkezi durumunda ve en büyük şehirlerinden birisi olan Tebriz de aynı şekilde Moğollara itaat etmiştir. Hâlbuki gerek şehir gerekse şehir halkı Müslümanların bölgede zor durumda kaldıkları zaman müracaat ettikleri tek halk ve şehir idi. Bu Moğol kitlesinin kumandanı şehir yakınlarında bir yerde konaklayarak Tebrizlilere haber gönderip onları itaate çağırmış ve boyun eğmedikleri takdirde katletmekle tehdit etmiştir. Bunun üzerine Tebrizliler Moğol kumandanına büyük hediyeler, çeşitli kumaşlar, ipekler ve benzeri hediyeler ulaştırmış hatta ister istemez içki bile alıp götürmüştür. Tebrizlilerin bu şekilde itaat ettiklerini gören Moğol kumandanı onlara gönderdiği cevapta bu davranışlarından dolayı teşekkür etmiş ve şehrin ileri gelenlerinden şehir kumandanı ve yöneticisinin huzuruna gelmesini istemiştir. Bu istek üzerine şehir kadısı ve şehrin ileri gelenleri bir araya gelip Moğol kumandanına gitmiştir. Fakat şehrin asıl reisi Şemseddin et-Tugrai kendisini gizlemiş

²⁴⁴ Kiragos, 2009: 68; Kiragos, 2018: 40.

²⁴⁵ May, 1996: 14.

²⁴⁶ May, 1996: 35.

ve bu makam ve mevkiini Moğollara hissettirmeksizin şehirde kalmıştır. Tebriz kadısı ileri gelenlerle birlikte Moğol kumandanının huzuruna vardığında kumandan onlara Şemseddin et-Tugrai'nin neden gelmediğini sormuş, onlar da şöyle cevap vermiştir: *“O köşesine çekilmiş bir kimsedir; yönetimle, hükümdarlarla hiçbir ilişkisi yoktur, asıl şehrin yöneticileri bizleriz”*. Bu sözler üzerine Moğol kumandanı susmuş, sonra şehirde Hatai kumaş imal eden sanatkarların huzuruna getirilmesini istemiştir. Bu sanatkarlardan hükümdarlarına güzel kumaşlar isteyerek ona göndermiştir. Ayrıca bu kumandan hükümdarına (Büyük Moğol Hanı'na) özel bir elbise dikilmesini istemiştir²⁴⁷.

Moğollarla yapılan anlaşma sonucunda Tebriz şehri yağmalanmaktan kurtulmuştur. Şehrin birçok tanınmış sanatkar ve önde gele âlimi Moğolların isteği üzerine Karakurum'a gönderilmiştir²⁴⁸. Tebriz'i ele geçiren Moğol ordusu buradan Azerbaycan içlerine doğru hareket etmiştir.

Cormagun Noyan Azerbaycan'ı aldıktan sonra karargâhını daha önce Celâleddin Hârizmşah'ın da ordugâh olarak kullandığı Muğan ovasına kurmuş ve buradan Ermeni ve Gürcülere saldırarak onları itaat altına almıştır²⁴⁹. Moğollar için büyük bir tehlike oluşturan Celâleddin Hârizmşah ortadan kaldırıldıktan sonra İran ve Azerbaycan coğrafyasında Moğol idaresi tesis edilmiş ve Cormagun Noyan da buraya vali olarak atanmıştır. Moğolların bu toprakları ele geçirmesiyle bu bölgede yaşayan Türkmenler bu kez Anadolu içlerine doğru hareket etmeye başlamıştır²⁵⁰.

a. Gence'nin İşgali

Moğollar ikinci kez 1235 yılında Gence önlerinde görünmüşlerdir. Gence halkı bu kez Moğollara karşı savaşmakta kararlıydı. Moğolların Gence kuşatması bir hafta sürmüştür. Şehir halkı o kadar direnç göstermiş ki bir hafta sonra kale duvarları

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 466.

²⁴⁸ Piriye, 2003: 121.

²⁴⁹ May, 1996: 36; Keleş, 2020: 52.

²⁵⁰ Sümer, 1970: 3; Yuvalı, 2006: 195; Öngül, 2014: 145; Akkuş, 2018: 155.

yıkıldıktan sonra bile Moğollar bir süre şehre girmeye tereddüt etmişlerdir. Şehir düştükten sonra bazı kimseler evlerinin Moğolların eline geçmesini istemedikleri için yakmışlardır. Moğollar yanan evlerin enkazını kaldırarak toprak altından altın, gümüş ve değerli eşyaları toplamıştır²⁵¹.

Moğolların Gence şehrini ele geçirmesiyle ilgili Genceli Kiragos geniş bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre Gence halkı İsa Mesih ve ona tapanların düşmanı idi. Halk kilise, papaz ve din adamlarına bol bol küfür ediyordu. Onların bu yaptıkları ilahi gayrete dokunmuştur. Bu sebeptendir ki şehrin kısa zaman içinde harap olacağına dair işaretler belirmiştir. Kudüs şehrinin yıkılacağına dair işaretler nasıl belirmişse Gence için de aynı şeyler söz konusu idi. Aniden yerin yarılması sonucu siyah bir su fişkırmış ve ardından da şehir civarındaki yüksek bir selvi ağacı yere kadar eğilmiştir. Bu manzara karşısında halk telaşa kapılırken selvi eski hâline geri dönmüştür. Bu durum iki, üç kez tekrar ettikten sonra ağaç devrilmiştir. Durumun vahametini anlayan halk yakında bir belaya müptela olacağını anlayarak bu yaptıklarından tövbe etmeye çalışmışlar²⁵².

Moğollar aniden Gence şehrini kuşatmıştır. Etraftaki üzüm bağlarını mahveden düşman askeri şehir surlarını mancınıklarla dövmeye başlamıştır. Şehrin kale duvarlarına atılan taşların hiç birisi şehre düşmemiştir. Bir hafta boyunca şehri savunan halk şehrin Moğolların eline geçmesiyle evlerine giderek sahip oldukları her şeyi yakmaya başlamıştır. Ellere geçen her şeyi yakan şehir halkı yanan evlerin enkazı üzerinde Moğolları beklemişler. Bu durum karşısında sinirlenen Moğollar da erkek, kadın, çocuk demeden herkesi kılıçtan geçirmiştir. Şehrin bir ucunda silahlı bir şekilde kaçıp saklanan bir grup asker dışında herkes katledilmiştir. Canını kurtaran insanlara bu kez de Moğollar işkence ederek yerin altında sakladıkları değerli eşyalarını çıkarmalarını istemiştir. Moğollar, yapılan katliamdan sağ kurtulanları enkaz kazmakta kullandıktan sonra bunların bir kısmını yanlarına alarak bölgeden uzaklaşmıştır²⁵³.

²⁵¹ Kiragos, 2018: 37.

²⁵² Kiragos, 2018: 38.

²⁵³ Kiragos, 2018: 37-38.

Müverrih Vardan, Genceli Kiragos gibi olayları detaylı bir şekilde anlatmamıştır. Onun anlattığı Kiragos'un kısa bir özeti mahiyetindedir. O, Tatarların 1220 yılında az bir kuvvetle geldiğini ve 1222 yılında tekrar geldiklerini ama ilerlemeye teşebbüs edemediklerini yazmıştır. Başlarında Cormagun adlı bir komutanın olduğu Moğol ordusu 1225 yılında yeniden gelmiş ve Gence muhasara edilerek birkaç gün içinde ele geçirilmiştir. Moğollar ele geçirilen şehirde beğenip ayırdıkları kadın ve çocuklar dışındaki herkesi öldürmüştür²⁵⁴. Kiragos ve Vardan'ın anlattığı hikâyeler birbiriyle uyum sağlamaktadır. Kiragos olayı öyküleştirecek şekilde anlatırken Vardan sanki basit bir konuyu özetlemiş gibi kaleme almıştır. Bu iki yazarın anlattıkları arasındaki tek farklı husus Kiragos, Gence'nin bir hafta kuşatmada kaldığını, Vardan birkaç gün içinde şehrin kolaylıkla ele geçirildiğini yazmıştır. Dönemin diğer kaynakları da Gence şehrini anlatırken şehir halkının çok cesur olduğunu belirtmişler. Benim görüşüm Gence şehri Moğol askerlerine kolay kolay teslim olmamıştır. Burada Kiragos'un anlattığı hikâye daha mantıklı geliyor.

Çevredeki Ermeni ve Gürcü prenslerini kendilerine tabii kılan Moğol ordusu, yaptıkları tahribatı durdurarak Muğan'a dönmüştür²⁵⁵. Moğollar çekildikten sonra çevrede bekleyen insanlar Moğollardan arta kalanları yağmalamak için buraya gelmişler. Gence halkının yer altına sakladığı altın, kap ve bu gibi değerli eşyalar bulunup çıkarılmıştır. Bu felaketten sonra Gence dört sene harabe halinde kalmıştır. Daha sonra Moğolların şehri yeniden inşa edilmesi kararı sonucu halk toplanarak şehri yeniden inşa etse de şehir surları yapılamamıştır²⁵⁶.

b. Şemkir'in İşgali

Moğollar Azerbaycan'ın diğer şehir ve köylerini de yakıp yıkmışlardır. Bunlardan birisi de Şemkir şehridir. Şemkir Azerbaycan'ın kuzeyinde Gence

²⁵⁴ Vardan, 1991: 225. Yazarın vermiş olduğu 1225 tarihi eseri çeviren tarafından düzeltilerek 1235 yapılmıştır. Şöyle ki, 1225 yılında Moğolların Gence'yi istila etmesi imkânsızdı çünkü o tarihte Gence'de Celaleddin Harizmşah vardı.

²⁵⁵ Grigor, 1954: 9.

²⁵⁶ Kiragos, 2018: 38.

düzlüğünde yer alan bir kaleydi²⁵⁷. Şehrin kale surlarının sağlam olması ve halkının da savaşçı olmasından dolayı Moğollar şehri istila etmekte zorlanmışlardır.

Moğol istilasası başladığı zaman buranın işgali Molar Noyan'a havale edilmiştir. Bu komutan yaklaşık yüz kişilik öncü birlik göndererek kalenin kuşatılmasını emretmiştir. Moğollar şehri kuşattıkları zaman halk yöneticileri olan Vahram'dan Moğollara karşı savaşmalarında yardımcı olmalarını istemiştir. Oğlu Ak Boğa yardıma taraftar olduğu halde Vahram oğlunu ikna etmeye çalışmış ve Moğol ordusunun fazla olduğunu belirtmiştir. Şehir yöneticisinin desteğini alamayan halk kaleyi kendileri savunmaya başlamıştır. Kaleyi kuşatan Moğollar sur etrafında kazılı olan çukurlara odun ve saman doldurarak kaleye girmeye çalışmışlar. Bunu duyan halk gece ansızın kale etrafındaki çukurlara doldurulan odunları ateşe vermiştir. Şehri almak için çaba sarf eden Moğol komutanı Molar, bu kez çukurları kum torbalarıyla doldurmayı emretmiştir. Bu yöntemle ateşi söndüren Moğol ordusu aynı zamanda kaleye ulaşacakları yolu da yapmışlardır. Kaleyi ele geçiren Moğol ordusu adeta “nefes alan her canlıyı” kılıçtan geçirmiştir. Bu onlar için yeterli olmamış ki şehri de ateşe vermiştir²⁵⁸.

Gence ve Şemkir'in ardından Bakü ve Tovuz gibi diğer önemli şehirler de istila edilmiştir. 1239 yılında Derbend şehrinin Moğollar tarafından istila edilmesiyle birlikte Azerbaycan tamamen Moğol hâkimiyeti altına girmiştir²⁵⁹.

B. Elçigiday Noyan

Cormagun Noyan'ın felç geçirmesi ve görevini yerine getirememesinden dolayı Kafkasya bölgesine çeşitli aralıklarla yeni Moğol komutanlar gönderilmiştir. Bu komutanlardan birisi de Elçigiday Noyan'dır. Elçigiday Noyan 1251-1252 yıllarında Moğolların İran genel komutanı olarak görev yapmıştır. Herat'ın işgal edildiği dönemde görev alarak isminden söz ettiren Elçigiday, Cengiz Han'ın ordu

²⁵⁷ Mehdiyanov, 2016: 20; Kiragos, 2018: 43-44.

²⁵⁸ Reşidüddin, 1957: 419; Piriye, 2003: 122.

²⁵⁹ Reşidüddin, 1957: 423; Piriye, 2003: 122.

komutanlarından biri idi. Herat halkı ayaklanarak Cengiz Han'ın bölgeye atadığı valileri öldürmüş ve bunun üzerine de 1221 yılında 80 binlik ordu ile Elçigiday, Herat ayaklanmasını bastırmak için gönderilmiştir. Ayaklanmaya kalkışanlar son nefeslerine kadar birlikte hareket edeceklerini söylemiş olsalar da aralarında çıkan anlaşmazlıklar sonucu Elçigiday şehri yeniden ele geçirmiş ve sekiz gün boyunca şehirde katliamlar yapılmıştır²⁶⁰.

Cengiz Han'dan sonra ismi bir süre duyulmayan Elçigiday, Güyük Han tarafından Karakorum'da yapılan kurultay sonrası Anadolu, Musul, Şam ve Gürcü şehirlerinden sorumlu naip olarak atanmıştır. Moğol İmparatorluğu'na tabi olan sultanlar, valiler ve emirler Elçigiday'ın haberi olmadan herhangi bir çalışma içine giremeyecek kadar ona hesap vermek durumunda kalmışlar²⁶¹.

Töregene Hatun zamanında da görevde bulunan Elçigiday yapmış olduğu uygulamalarla halkı da zor duruma düşürmüştür. Bu yüzden yerel yöneticilerin yanı sıra bazı Moğol komutanları da ona muhalif olmuştur. Mengü Han tahta çıktığı zaman Elçigiday'a muhalif olan ordu komutanları Batu'ya onun Mengü Han'a muhalif olduğunu söyleyerek Han nezdinde itibarsızlaştırmıştır. Yapılan bu itibarsızlaştırma çalışmaları meyvesini vermiş ve kısa süre sonra Elçigiday kaçmak zorunda kalmıştır. Fakat Batu'nun ajanları onu yakalayarak idam emrinin yerine getirilmesi için efendilerinin huzuruna çıkarmışlar. Elçigiday Batu'nun emriyle işkence edilerek öldürülmüştür²⁶².

C. Baycu Noyan

Moğolların Bisi'ut (Besut) boyundan olan Baycu Noyan, Cengiz Han'ın muhafız kıtasında görevli üst düzey koruma subaylarından birisiydi. Baycu ismi Moğolların Kafkasya bölgesine saldırısına kadar kaynaklarda pek fazla zikredilmemiştir. Baycu Noyan, Kafkas seferinde Cormagun Noyan'dan sonra ikinci komutan olarak görev

²⁶⁰ Jackson, 2020: online version of EI.

²⁶¹ Yuvalı, 2017: 341

²⁶² Jackson, 2020: online version of EI.

almıştır. Babası da kendisi gibi komutan olan Baycu Noyan aynı zamanda Cebe Noyan'ın yakın akrabası idi²⁶³. Ögedey Han döneminde Cormagun Noyan'ın felç geçirmesi sonucu Baycu Noyan onun yerine atanmıştır. Baycu Noyan'ın Cormagun'un yerine atanma tarihini müverrih Vardan 1242 olarak belirtmiştir²⁶⁴. Naibe Töregene Hatun'dan sonra Moğol tahtına geçen Güyük Han, Baycu Noyan'ın Abbasîlerle olan mücadelede zayıf kaldığını düşünerek 1247 yılında onun yerine Elçigiday'ı atamıştır. Baycu Noyan yeni gelen komutan Elçigiday'ın emrine verilmiştir. Mengü Han'ın Moğol tahtına geçmesinden sonra Elçigiday idam edilmiş ve yerine Baycu Noyan atanmıştır²⁶⁵.

Hülâgû Han, batı seferine çıktığı dönemde Azerbaycan'ın Muğan bölgesini kendisine kışlak olarak seçen Baycu'ya bölgeyi terk etmesini emretmiştir²⁶⁶. Bu durum karşısında ailesi ve ordusuyla birlikte yeni yaylak ve kışlak arama girişiminde bulunan Baycu, Anadolu topraklarına girmiştir. Kalabalık bir halde Anadolu topraklarına giren Baycu, Selçukluları da tedirgin etmiştir. Önce Erzurum sonra da Aksaray bölgesine gelen Baycu, yol boyunca Anadolu topraklarını yağmalayarak, geçtiği yerlerde katliamlar yapmıştır²⁶⁷.

Hülâgû Han ele geçirdiği bölgelerde huzur ve sükûneti sağlamak amacıyla birtakım çalışmalar yapmış ve o dönem halka zulmeden birçok Moğol komutanı cezalandırılmıştır. Hülâgû Han'ın bu tedbirinden Baycu Noyan da nasibini almıştır. Anadolu halkından Baycu hakkında çok sayıda şikâyet gelince Hülâgû Han, 1260 yılında Baycu'yu öldürmüştü, mallarının yarısına el koymuş ve askerlerinin yarısı Cormagun Noyan'ın oğlu Şiremun'a verilmiştir²⁶⁸.

Baycu öldükten sonra çocukları Moğol devletine hizmete devam etmiştir. Uvak adlı oğlundan olan torunu Sülemiş, Moğollar adına çalışmalarda bulunmuş ve kardeşi

²⁶³ Hope, 2016: 95.

²⁶⁴ Vardan, 1991: 228. Çağdaş araştırmacı olan Michael Hope ise bu tarihi 1241 olarak eserinde belirtmiştir. Bkn: Hope, 2016: 95-96.

²⁶⁵ Özmenli, 2010: 93; Özdemir, 2018: 73

²⁶⁶ Reşîdüddîn, 1957: 378; Keleş, 2020: 52.

²⁶⁷ Gül, 2010: 108; Akkuş, 2018: 158.

²⁶⁸ Anadolu topraklarına giden Baycu Noyan'ın bölgede yaptığı faaliyetlerle ilgili olarak çeşitli rivayetlerin mevcut olduğunu da belirten Özdemir onun öldürülmesini tek bir sebebe dayandırmamıştır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkn: Özdemir, 2018: 74.

Kutuku ile birlikte Gâzân Han zamanında Memlûklere sığınmıştır. Baycu'nun Uvak dışında İkbâl ve Söktay isimli iki oğlu daha vardı²⁶⁹.

V. Azerbaycan Halkının Moğollara İtaati

Cormagun ve Baycu Noyanların komutasında bulunan Moğol orduları Azerbaycan bölgesini ele geçirdiklerinde halk tümüyle Moğollara itaat ederek onlara her türlü eşya, elbise, yiyecek ve yer temininde bulunmuştur. Azerbaycan halkının Moğollara itaat etmesinin başlıca nedeni Celâleddin Hârizmşah'ın Amid yakınlarında Moğol ordusuna yenilerek kaçması ve askerlerinin parçalanarak etrafa dağılmasıydı. Amid bölgesine kaçan Celâleddin'den bir süre haber alınamamış ve onun ölüp ölmediği konusunda hiç kimse bir şey söylemezken Moğollar Azerbaycan topraklarına girmiştir. Bu durum da Azerbaycan halkının Moğollara boyun eğmesine yol açmıştır. Celâleddin öldükten sonra geride kalan askerleri gittikleri yerlerde bölge halkı tarafından aşağılanmış ve hor görülmüştür. Bu da Azerbaycan'da Harizm askerine olan güveni sarsmıştır²⁷⁰.

Moğollar batıya doğru istila seferine çıktığı zaman Harizm topraklarındaki Türk boyları Azerbaycan topraklarına akın etmiştir. Moğollar Azerbaycan topraklarını istila edince burada bulunan Türk boylarının bazıları daha batıya giderek Anadolu topraklarına ve kuzey batıda hilafetin sahip olduğu güvenli topraklara yerleşmiştir. Moğollar Rey bölgesini istila ederken buradan kaçanlar Azerbaycan'a yerleşmiştir. Rey'den Azerbaycan topraklarına gelen bir tacir Musul'daki dostlarına bir mektup yazarak buradaki halkın durumunu anlatmış ve Moğolların o topraklara da gelecekleri konusunda bilgi vermiştir. İbnü'l-Esîr eserinde bu mektubu anlatırken duygularını gizlememiştir. Mektuba göre Moğol ordusu hakkında herhangi bir söz edilmemeli ve düşman kuvvetlerini övücü ifadeler kullanılmamalıymış. Eğer düşman onların korktuğunu öğrenirse daha acımasız bir şekilde saldıracaktı. Aslında ilk yapılan saldırı bir keşif amacı taşımıştır. Moğollar bu bölgelere akın ederek onlara karşı

²⁶⁹ Reşîdüddîn, 1957: 513; Özdemir, 2018: 75.

²⁷⁰ İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 461-463.

koyabilecek bir hükümdarın olup olmadığını görmek istemiştir. Bu topraklarda Moğol askerine karşı koyabilecek onlarla savaşabilecek bir gücün olmadığını öğrenince komutanlarını bu konuda bilgilendirmiştir. Bu haberi alan Moğol komutan rahatlamıştır. Moğol ordularının baharda bir daha saldıracaklarını bildiren şahıs arkadaşını batıya doğru kaçmasını ve bu Moğol illetinden uzaklaşmasını istemiştir²⁷¹. İbnü'l-Esîr'in aktardığı bu mektuptan da anlaşıldığı gibi Moğollar Azerbaycan topraklarına ilk geldiklerinde sadece bölgeyi keşfetmeye ve burada onlarla savaşabilecek bir hükümdarın olup olmadığına bakmıştır. İkinci bir Moğol saldırısında Celâleddin'in de ortada olmayışı Azerbaycan halkının boyun eğmesine yol açmıştır.

VI. Moğolların İkinci Saldırısının Sonuçları

Moğolların ilk saldırısından farklı olarak ikinci saldırıda amaç bu topraklara yerleşmektir. Keşif amacı taşıyan ilk saldırının ardından Moğolistan'a dönen ordu bu kez Azerbaycan topraklarını istila ettikten sonra geri dönmemiştir. Tam tersine ele geçirdikleri bölgelerde savunmalarını güçlendirerek buradan Ermenistan ve Gürcistan topraklarına saldırarak bu bölgeyi de ele geçirmiştir. Azerbaycan'ın ardından Ermenistan ve Gürcistan'ın da istila edilmesiyle Güney Kafkasya tamamen Moğolların kontrolü altına girmiştir.

Moğollar Azerbaycan'a ilk defa saldırdıklarında Tebriz ve Gence gibi önemli şehirler Moğollar tarafından istila edilmemiştir. İlk defa bu topraklara giren Moğollar yerli halkın savaşçı olduğunu bildiklerinden yalnız vergi alarak diğer şehirlere saldırmıştır. Fakat ikinci kez daha büyük bir orduyla gelen Moğollar tüm şehirleri ele geçirmiş halkını öldürerek şehirleri yağmalamıştır. Aslında yerel halkın Moğollara karşı direnememesinin sebebi onlardan önce bölgeyi terk eden Hârizmşah Celâleddin'in halkı yeterince zorluklara sürüklemiş olmasıydı. Moğol saldırısının hemen öncesinde Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde Celâleddin'e karşı ayaklanmalar halkı hem ekonomik hem de insan gücü bakımından yıpratmıştır. Bu yüzden Moğollar

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 461-463.

Tebriz şehrine vardıklarında şehir derhal teslim olmuştur. Gence ve Şemkir halkı Moğollara karşı mücadele verseler de bu mücadelelerinde başarılı olamamıştır. Gence şehri yerle bir edilmiş ve şehir dört sene harabe şeklinde kalmıştır.

Azerbaycan 1239-1256 yılına, yani Azerbaycan'da İlhanlı Devleti'nin kurulduğu tarihe kadar Moğol valiler tarafından yönetilmiştir. Moğolların bölgeye atadığı valiler döneminde yerli halktan alınan ağır vergiler halkı bir bakıma Moğollara karşı ayaklanmaya itmiştir. Fakat halkın Moğollara karşı duyduğu korku yüzünden bu ayaklanmalar küçük çaplı ve mahalli boyutta meydana gelmiştir. Bu yüzden Moğollar bu ayaklanmaları kolaylıkla bastırabilmiştir. Azerbaycan'da bulunan yerli feodaller bir bakıma Moğollara boyun eğmiş ve onların vassalı olmuştur. Büyük Moğol İmparatorluğu'nda yapılan taht değişimi sırasındaki kurultaylara yerli feodaller de pahalı hediyeler hazırlayarak katılmaya mecburdu; bu da halktan alınacak yeni vergiler anlamına gelmiştir. Bölgeye vali olarak atanan Argun Ağa'nın sosyal ve iktisadi siyaseti halkın itirazına yol açarken yerli feodallerin da itirazına neden olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA HÜLÂĞÛ HAN VE TABİİYET DÖNEMİNİN BAŞLAMASI

I. Mengü'nün (1251-1259) Han İlan Edilişi

Güyük Han'ın ölümünden sonra boş kalan tahta, dul eşi Oğul Gaymış Hatun uzun süre naiplik etmiştir. Onun saltanatta bulunduğu süre zarfında hanedan üyeleri bir birine düşmüş ve taht için kıyasıya bir mücadele yaşanmıştır. Yaşanan taht kavgalarının sonucunda Batu'nun desteği ile 1251 yılında Mengü, Han ilan edilmiştir²⁷².

Oğul Gaymış Hatun döneminde devlet içinde taht kavgaları yaşanmış olsa da dış ilişkilerde aksama görülmemiştir. Fakat Oğul Gaymış'ın başarısız siyaseti dış ilişkilere azımsanmayacak derecede zarar vermiştir. Şöyle ki, 1250 yılında Fransız kralının elçilerini kabul eden Oğul Gaymış, kralın gönderdiği hediyeleri vergi olarak kabul etmiş ve ardından da krala bir mektup yazarak Moğollara tabi olduğunu daha açık bir şekilde bildirmesini istemiştir. Doğal olarak bu durum taraflar arasında gerginliğe sebep olsa da tahta geçen Mengü, Rubruk aracılığıyla gönderdiği mektubunda Oğul Gaymış hakkında sert ifadeler kullanarak durumu düzeltmeye çalışmıştır²⁷³. Fransız kralı ile yapılan yazışmalar sonucu bir taraftan aralarını düzeltmeye çalışırken diğer taraftan da Oğul Gaymış hakkında ağır ithamlarda bulunmuş ve sonuç itibari ile iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasına müsaade etmemiştir. Bu da Mengü'nün yönetim konusunda başarısının bir göstergesi sayılabilir.

Mengü, tahta çıktığında 43 yaşındaydı. Bu yaşa kadar hem devlet yönetimi konusunda bazı başarılar elde etmiş hem de yaşının vermiş olduğu tecrübe dolayısıyla bir birikime sahipti. Kişilik olarak az konuşup gösterişten uzak olan ve sadece av sırasında dinlenen Mengü, Cengiz yasasını ve hükümlerini de eski gücüne

²⁷² Abû'l-Farac, 1987: 553; Spuler, 1987: 50-51; Roux, 2001: 315-316; Cûzcânî, 2016: 140; Yuvalı, 2017: 114; Özdemir, 2018: 207.

²⁷³ Grousset, 1980: 266; Özdemir, 2018: 206.

kavuşturmuştur. İyi bir politikacı olmanın yanı sıra aynı zamanda yetenekli bir savaşçı olan Mengü, Cengiz tarafından kurulan sistemi yeniden eski haline getirmeye çalışmıştır. Tahta çıkmasında ona destek olan Batu'nun sağlığında devlet içinde iki başlılık durumu ortaya çıkmış olsa da 1255 yılında Batu'nun ölümüyle bu durum ortadan kalkmıştır. Bu tarihten itibaren tıpkı Cengiz döneminde olduğu gibi devlete her yönden hâkim olan tek adam olmuştur²⁷⁴.

Kendisinden önce tahta bulunan Güyük Han döneminde İslam Dünyası'na karşı saldırılar yaşanmıştır. Mengü'nün tahta geçmesiyle Moğol istilasının ikinci ayağı başlamıştır. Bu açıdan Mengü'nün tahta çıkması İslam dünyası ve Müslümanlar için kötü günlerin başlangıcı olmuştur. Çünkü, Moğollar bu kez topyekûn İslam dünyasına saldırmayı ve eğer tabii olmazlarsa Halifeliği ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır.

II. Mengü Han'ın İcraatları

Mengü Han kendisine karşı gelenleri bertaraf ettikten sonra bir disiplin çerçevesinde askerî birliklerini yeniden oluşturmuş ve yeni ülkeler işgal etmek için sefer hazırlığı başlatmıştır. Tahta geçen Mengü, Ceyhun kıyısından başlayarak Kuzey Çin şehirlerinin sonuna kadar olan bölgeyi, kendisinden önce burasının yönetiminde söz sahibi olan ve halkı yakından tanıyan Yalavac Mahmud'a yeniden vermiştir²⁷⁵. Mahmud Yalavac için kullanılan *es-Sâhibu'l-Muazzam* unvanı onun Çin ve Türkistan bölgesinde sivil yönetici olmanın yanı sıra aynı zamanda baş vezirlik makamını da yürüttüğünü göstermektedir. Vezirlik görevinin yanı sıra kendisine verilen bölgelerde valilik görevini oğlu Mesud Yalavac'la birlikte yürütüyordu²⁷⁶.

Mengü Han'ın tahta çıktıktan sonra ele aldığı başlıca işlerden birisi de vergi toplama meselesi olmuştur. Vergilerin daha düzenli ve sistematik bir şekilde toplanabilmesi için de ilk icraat olarak nüfus sayımı yapılmıştır. Bunun için Moğollara tabi olan tüm topraklarda nüfus sayımı yapabilmek adına kâtipler gönderilmiştir.

²⁷⁴ Grousset, 1980: 266; Özdemir, 2018: 208.

²⁷⁵ Reşîdüddîn, 2013: 21; Piriye, 2003: 227.

²⁷⁶ Ögel, 2002: 214.

Mengü Han'ın yaptığı bu icraat aslında onun devlet yönetiminde ne kadar titiz davrandığını göstermektedir. Horasan, Mâzenderan, Lur, Arrân, Kirman, Irak, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Şam bölgesine vali olarak tayin edilen Argun Aga bu bölgelerde vergi toplanması konusunda titiz bir şekilde çalışmıştır. Argun Aga'nın yapmış olduğu bu vergi toplama işinden rahatsız olan bölge emirleri onu Mengü Han'a şikâyet etmeye çalışmışlar ve bu şikâyetlerin bazıları mengü Han tarafından ciddiye alınmış olsa da sonuç itibari ile bölge valisi olarak Argun Aga görevine devam etmiştir²⁷⁷. Mengü Han'ın tahta çıktığı bu dönemde Hitay bölgesinde halktan yeni bir vergi türü tahsil edilmeye başlanmıştır. Zenginlerden on beş, durumu müsait olmayan halktan ise yılda bir dinar olmak üzere alınan bu vergi Horasan bölgesinde farklı bir şekilde uygulanmıştır. Bu verginin yanı sıra otlaklarda otlayan hayvan başına da vergi alınmaya başlanmıştır. Kopçur vergisi²⁷⁸ denilen her yüz koyunda birinin alındığı bu vergi türü yüzün altında hayvanı olanları kapsıyordu. Müslüman, Hıristiyan veya putperest olmalarına bakmadan din adamları her türlü vergiden muaf tutulmuştur²⁷⁹. Yapılan tüm bu faaliyetlerden de anlaşılacağı gibi Mengü Han göreve başlar başlamaz devlette yeni bir vergi düzeni oluşturmaya çalışmıştır.

Mengü Han'ın devlet yönetimi konusunda attığı bir diğer adım ise elde edilen topraklarda güçlenmenin yanı sıra yeni topraklar elde etmektir. Bunun için kardeşi Hülâgû'yü yanına çağırarak ona nasihatlerde bulunmuş ve görevler vererek batıya sefer yapması için hazırlıklara başlamasını istemiştir²⁸⁰.

III. Hülâgû Han ve Batı Seferi

Hülâgû Han, Cengiz Han'ın küçük oğlu olan Toluy Han'ın oğludur²⁸¹. Kaynaklarda Hülâgû Han'ın çocukluk ve gençlik yılları hakkında bilgiler yetersizdir. Hülâgû Han'ın ismi kardeşi Mengü Han'ın tahta çıkmasıyla zikredilmeye başlamıştır.

²⁷⁷ Hope, 2016: 79.

²⁷⁸ Moğolların istila ettiği bölgelerde göçebelerden koyun üzerinden aldığı vergidir.

²⁷⁹ Vardan, 1991: 230.

²⁸⁰ Boyle, 1968: 340; Cüveynî, 1998: 487; Cûzcânî, 2016: 152; Hope, 2016: 101; Çelik, 2021: 135.

²⁸¹ Cûzcânî, 2016: 153.

Şöyle ki, Moğol tahtına geçen Mengü Han, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve doğu-batı yönünde ülke sınırlarını genişletebilmek adına kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülâgû'yü ise Yakın Doğu bölgesine sefer için görevlendirmiştir²⁸². Bu tarihten itibaren Hülâgû Han'ın ismi duyulmaya başlanmıştır²⁸³.

Batu'nun desteği ile kurultayda Han seçilen Mengü prenslerin de onayını aldıktan sonra Hülâgû Han'ı İran, Şam, Mısır, Anadolu ve Ermenistan üzerine göndermeye karar vermiştir²⁸⁴. Bu kararın ardından o bölgede olmayan Baycu komutasındaki askerî güçlerin de bu saldırıya katılması için İran'a doğru ilerlemelerini bildiren bir emir yayımlamıştır. Daha sonra Tuma'da bulunan Tir Bahadır komutasındaki askerlerin de Keşmir ve Hindistana ilerlemesini ve bu saldırıların Hülâgû'ye bağlı olarak yürütülmesini emretmiştir²⁸⁵. Mengü Han, Hülâgû Han'a; *Amu Derya'dan Mısır beldelerinin uzak yerlerine kadar her kim ki senin emirlerini yerine getirip boyun eğiyorsa, ona ikramda bulunup, çeşitli lütuflar ve suyurgamişler yap. Bunları yaptıktan sonra Irak'a yönel! Eğer Bağdat halifesi hizmete ve itaate kalkışırsa ona hiçbir şekilde saldırma! Eğer kibirlenip söyledikleri ve düşündükleri aynı olmazsa, onu da diğerlerine kat!* diye talimat vermiştir²⁸⁶.

A. Sefer Hazırlığı ve Bâtınîlerle Mücadelesi

Mengü Han, Baycu Noyan komutasındaki ordulara gerekli talimatları yazıp gönderdikten sonra Cengiz Han ordusundan mirasçıları olan kardeşleri, yeğenleri ve oğullarına düşen her on askerden ikisinin seçilerek Hülâgû Han'a verilmesini kararlaştırmıştır. Bu askerler onun özel muhafızı olarak İran Seferinde ona eşlik etmiştir. Bunların yanı sıra Hülâgû'nün yanında oğulları, akrabaları ve köleleri de bulunuyordu. Askeri destek vermenin dışında Mengü Han, kardeşi Suntay Bahadır'ı, Batu'ya bağlı birtakım askerlerle birlikte Sibekan'ın oğlu Balagay'ı, Çağatay'ın

²⁸² Cüveynî, 1998: 487; Cûzcânî, 2016: 153.

²⁸³ Yuvalı, 1998: 474; Akkuş, 2018: 157-158.

²⁸⁴ Hope, 2016: 91.

²⁸⁵ Cüzcani, 2016: 153.

²⁸⁶ Reşîdüddin, 2013: 29; Hope, 2016: 101; Çelik, 2021: 136.

temsilcisi olarak Tutar Oğul ile Kuli'yi, Moci Oğul'un oğlu Tegüder Oğul'u, Ceceken Beki'nin temsilcisi olarak da başında Buka Timur bulunan Oyrat kabilesinin askerlerini Hülâgû'ye refakat etmesi için görevlendirmiştir²⁸⁷.

Mengü Han'ın, Hülâgû'ye sağladığı bu imkânlarla bakılırsa onu adeta bir devlet yöneticisi gibi donatarak sefere göndermiştir. Yanında bir hassa ordu, hanedan üyelerinden oluşturulmuş sürekli görüşlerine başvurabileceği bir danışma meclisi ve Cengiz Han soyundan fikir danışmak amacıyla prensler yanında bulunuyordu²⁸⁸.

Mengü Han, Hülâgû için oluşturduğu bu hassa ordusunu yeterli bulmadığından dolayı Türkiye Selçukluları, Musul Atabeki, Fars Atabeki, Kirman hâkimi gibi ona bağlı bulunan bölge yöneticilerine elçiler göndererek Hülâgû'ye gerektiği zaman yeteri sayıda asker göndermelerini ve ordunun her türlü yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılamalarını emretmiştir²⁸⁹.

Moğollar batı seferi için hazırlık aşamasında her türlü ayrıntıyı düşünmüşlerdir. Askerin her türlü yiyecek ve içecek temininin ayarlanmasından tutun da giyeceği kıyafatlere ve yanında kendisine hizmet edeceği eşlerine kadar her şey temin edilmiştir. Askerlerin yollarda rahat bir şekilde ilerleyebilmesi için yolda bulunan kayaların temizlenmesi, askeri araçların ve at arabalarının kolay geçmesi için yolların düzenlenmesi gerekiyordu ki bunun için de bir takım çalışmalar yapılmıştır. Özel bir birlik önceden yola çıkarak yolların temizlenmesi ve geçilmesi zor nehirler üzerine köprüler yapılması için görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra mancınık, petrol ve yangın oku gibi savaş aletlerini kullanmada yetenekli olan Hıtay ülkesine elçi gönderilerek bin hane alıp gelmeleri emredilmiştir²⁹⁰.

Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra ordu için resmî geçit töreni düzenlenmiş ve bunun ardından yola çıkmıştır. Sefere çıkan ordu mola vermek için nerede

²⁸⁷ Cüveynî, 1998: 487-488; Özdemir, 2018: 232.

²⁸⁸ Cüveynî, 1998: 488; Özdemir, 2018: 232.

²⁸⁹ Cüveynî, 1998: 488; Özdemir, 2018: 232; Piriye, 2003: 278.

²⁹⁰ Cüveynî, 1998: 489; Özdemir, 2018: 232; Çelik, 2021: 145.

konakladıysa o bölgenin yöneticileri İmparatorun emri doğrultusunda ordunun her türlü yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılamıştır²⁹¹.

Ocak 1253 yılında Mengü Han'ın oluşturduğu askeri birlikle harekete geçen Hülâgû, Türkistan bölgesine vardığında onun hizmetinde Mahmud Yalavac'ın oğlu Mesud Yalavac bulunuyordu. Hareket etmekte acele etmeyen Hülâgû bu bölgelerden geçerken sık sık mola verip zaman zaman askerleriyle birlikte ava bile çıkmıştır. Kendisinden önce yola çıkan orduya komutanlık eden Ket Buka yol boyunca kendisine engel olacak durumları ortadan kaldırmak amacıyla öncü olarak yola çıkmakla görevlendirilmişti²⁹².

Horasan bölgesine vardığında Argun Aga tüm Horasan büyükleri ve vezirleriyle birlikte Hülâgû'nün huzuruna geldi ve ona bağlılığını bildirdi. Burada bulunduğu süre zarfında İran hâkimlerine mektuplar yazarak Bâtınîlerle mücadelesinde kendisine destek vermelerini ve askerleri göndermelerini istedi. Eğer muhataplarının göndereceği askeri birlikler bu savaşta onun ordusuna katılmazsa ve bu konuda herhangi bir gevşeklik gösterilirse düşmanlarıyla işinin bittiğinde onlara da aynı müamelede bulunacağını belirtti²⁹³.

Ceyhun nehrine vardığında burada bir süre mola veren Hülâgû, çağrıya uyarak Anadolu, Fars, Irak ve Azerbaycan'dan hediyelerle gelen bölge yöneticilerini kabul etti. Bu karşılama merasiminden sonra emir vererek tüm gemi ve kayık seferlerini durdurdu ve Ceyhun üzerine köprü inşa edilmesi emrini verdi. Nehri geçen Hülâgû, burada kendisine hizmet edenleri ödüllendirdiği gibi kayıkçılardan da alınan Bac²⁹⁴ vergisini kaldırdı²⁹⁵.

İslam topraklarının genellikle dağlık bölgelerinde ulaşılması imkânsız kalelerde yaşayan ve düşmanlarını genellikle suikast yoluyla öldüren gruba İsmâîlîler denildiği gibi onlar Haşşaşin adıyla da anılmıştır. Başlarında bulunan kimseye ise imam veya

²⁹¹ Reşîdüddîn, 1957: 461; Özdemir, 2018: 233.

²⁹² Cüveynî, 1998: 489; Yuvalı, 2017: 136; Özdemir, 2018: 233-234; Çelik, 2021: 143.

²⁹³ Reşîdüddîn, 1957: 463; Boyle, 1968: 341; Yuvalı, 2017: 137; Özdemir, 2018: 234-235.

²⁹⁴ Bir çeşit yol vergisi.

²⁹⁵ Cüveynî, 1998: 491; Yuvalı, 2017: 137-138; Özdemir, 2018: 235; Çelik, 2021: 149.

şeyh adı verilmiştir. 1094-1124 yıllarında Alamut Kalesi'nin Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmesiyle başlayan İsmâîlîlerin tarihinde Hasan Sabbah'tan sonra başlarına yedi imam daha geçmiştir. Hülâgû Han'ın istilaya başladığı dönemde başlarında Rukniddin b. Muhammed isimli imam vardı²⁹⁶.

Her ne kadar düşmanlarını suikast sonucu öldürseler de kendi aralarında da başa geçme mücadelesinde suikast yöntemini kullanmışlardır. 1255 yılında İsmâîlîlerin reisi olan Alâeddin, Sirkuh adlı yerde sarhoş bir vaziyette iken Hasan el-Mâzenderânî tarafından balta ile öldürülmüştür. Alâeddin'in öldürülmesinden sonra Hasan Mâzendârânî onun oğluna mektup yazarak başa geçmesini istese de oğlu Hasan'a bu konuda güvenemiyordu. Bu sebepten ona fedaileri ile bir mektup göndermiştir. Hasan mektubu okurken fedai onu öldürmüştür. Bundan sonra Rukniddin b. Muhammed babasını öldürdüğü için Hasan'ın çocuklarının meydanda yakılmasını emretmiştir. Tam da bu olay gerçekleşikten üç gün sonra Hülâgû Han komutasında Moğol istilası başlamıştır²⁹⁷.

Kuhistan, Kumis ve Rudbar bölgesinde yaklaşık 105 kaleye sahip olan Haşhaşîler'in üzerine daha önce Cormagun ve Baycu Noyan komutasında Moğol ordusu gönderilmiş olsa da bu komutanlar başarılı olamamışlardı. Moğollar, Bâtînîlerin ileride başlarına bela olacaklarını düşündükleri için Hülâgû komutasında gönderilen ordunun onları tamamen yok etmesini istemiştir. Hülâgû de yola çıkmadan önce öncü birlik olarak görevlendirdiği 10 bin kişilik Moğol ordusunun komutanı Ket Buka'ya Haşhaşîlerle savaşmayı söylemiştir. Bu sebepten 1253 yılında bölgeye ulaşan Ket Buka ordusunu üçe bölerek mücadeleye başlamıştır. Hülâgû Han gelmeden Ket Buka, Haşhaşîlere ait kalelerden Girdkûh'u kuşatmış ve burada gerekli tedbirleri aldıktan sonra Mihrin Kalesi'ne gidip orada da mancınıkları kurdurmuştur. Mihrin dışında Şah-diz, Terem ve Alamut kaleleri de kuşatma altına alınmıştır²⁹⁸.

²⁹⁶ Reşîdüddîn, 1957: 475; Yuvalı, 2017: 138-139; Özdemir, 2018: 237.

²⁹⁷ Özdemir, 2018: 238.

²⁹⁸ Spuler, 1987: 60; Cüveynî, 1998: 496; Yuvalı, 2017: 141; Özdemir, 2018: 238-239; Çelik, 2021: 150.

Hülâgû Han, bölgeye gelene kadar Ket Buka birçok kaleyi ele geçirmiş ve önemli işler başarmıştır. Kale dışında bulunan düşmanların büyük çoğunluğunu öldürerek bölgeyi bir bakıma temizlemiştir. Fakat ne kadar mücadeleye devam etmiş olsa da Haşhaşîleri bitirmek hiç de kolay olmamıştır. Hülâgû'nün birlikleri bölgeye gelip Ket Buka ile birleştiğinde Sertaht Kalesi hâkimine bir mektup yazarak onu huzuruna çağırmıştır. Kalenin hâkimi Hülâgû'nün karşısında yeri öpüp ona saygı gösterince Hülâgû de onun hediyelerini kabul etmiş ve neden hâlâ teslim olmadıklarını sormuştur. Kale hâkimi İmamları Hûrşah'ın emrini tutuyorlar deyince Hülâgû de ona çeşitli hediyelerle birlikte Tus şehri hâkimliğini vermiştir. Bundan sonra Hûrşah'a elçiler göndererek huzuruna çağırmıştır. Hülâgû bir taraftan Hûrşah'a elçiler göndermiş ama aynı gün de kaleleri kuşatma altına almıştır. Hûrşah hemen Hülâgû'nün huzuruna çıkmasa da ona elçilerle birlikte mektuplar göndermiş ve kendisinin hizmetine girip itaat edeceğini bildirmiştir²⁹⁹. Bunun da bir göstergesi olarak Hamun-diz, Alamut ve Lembeser kalelerini yıktırılmış ama kendisi kaleden çıkmak için süre istemiştir. Hûrşahla aralarında devam eden mektuplaşmalar sonucunda Hülâgû, ordularını tek bir merkezde toplayarak Hûrşah'ın da içinde bulunduğu Meymûndiz Kalesi'ni kuşatma emri vermiştir. Kale kuşatılınca elçiler de Hûrşah'ın teslim olması konusunda diplomatik görüşmeler yürütmeye başlamıştır. Sonuçta kaçacak bir yeri kalmadığını anlayan Hûrşah, Nasırüddin Tûsî'nin de aralarında olacağı bir heyeti teslim olmak için görüşmeye davet etmiştir. Moğolların tüm kalelerini kuşatmaya aldığını ve teslim olmazsa herkesin öldürüleceğini düşünen Hûrşah, Hülâgû'den kendisine ve ailesine dokunulmayacağına dair söz aldıktan sonra teslim olmuştur. Teslim olan esirine yarlıg ve payza³⁰⁰ vererek Moğol kızıyla evlendiren Hülâgû, onu Mengü Han'a göndermiştir. Hûrşah'ın kendisine gönderildiğini öğrenen Mengü Han, “*Onu niye getiriyorsunuz ve üzerine bindiği hayvana niçin eziyet ediyorsunuz*” diyerek bir elçi göndermiş ve Hûrşah'ı yolda öldürtmüştür. Böylelikle Bâtınîler tehlikesi de Moğollar için ortadan kalkmıştır³⁰¹.

²⁹⁹ Cüveynî, 1998: 496.

³⁰⁰ Yarlıg ve Payza hakkında detaylı bilgi için bkn. Samoiloviç, 1939.

³⁰¹ Abû'l-Farac, 1987: 560-561; Spuler, 1987: 60-61; Vardan, 1991: 231; Roux, 2001: 324-325; Yuvalı, 2017: 143-145; Özdemir, 2018: 245-247.

IV. İlhanlı Devleti'nin Kurulması

İlhanlı Devleti'nin kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülâgû'dür. Moğol İmparatoru Mengü, tahta çıktığı zaman 1253 yılında yapılan kurultay sonucu kardeşi Hülâgû Han'ın emrine büyük bir ordu vererek ondan İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirmesi ve buraları Moğol hanlığına tabi kılması buyruğunu vermiştir. Hülâgû Han ele geçireceği toprakları Moğol Han'ına tabi olarak yönettiğinden kendisine İlhan³⁰² denilmiştir. 1256 yılında kurulan ve 1295 yılından sonra tam bağımsız olan devlet Hülâgû'nün taşıdığı İlhan ünvanı nedeniyle İlhanlılar adıyla da anılmıştır³⁰³.

Mengü Han 1251 yılında Büyük Moğol Hanı olarak seçildiğinde Moğollar daha önceden işgal ettikleri topraklara tam anlamıyla hâkim değillerdi. Mengü'nün öncelikli hedefi bu topraklarda tam hâkimiyeti sağlamaktı. Hülâgû yaklaşık 130 bin kişilik Moğol ordusuyla Karakurum'dan yola çıktığında planı o güne kadar Sultan Melikşah ve Celâleddin Hârizmşah gibi önemli hükümdarların alamadığı Alamut kalesini almak ve ardından da eğer tabii olmazsa Abbâsî Devleti'ni yıkmaktı. Hülâgû kimsenin alamadığı Alamut kalesini aldıktan sonra kendisine tanınan yetkileri daha da genişletmiştir. O güne kadar Moğol İmparatoru Mengü adına para bastırıp onun hâkimiyetini yayan Hülâgû, Alamut kalesini aldıktan sonra bastıracağı paralara kendi adını da koyarak ilhanlığını kurduğunu bir bakıma herkese ilan etmiştir³⁰⁴.

Yönetim biçimi ve yapılan icraatlar bakımından İlhanlı Devleti'ni dört döneme ayırabiliriz. Hülâgû ve oğlu Abaka'nın hâkimiyette olduğu 1256-1282 yılları birinci dönem olarak nitelendirecek olursak bu dönemde Batı ve Hıristiyanlıkla yakın

³⁰² İlhan ifadesi Türkçe bir kelime olup il+han kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. İl: tabi, han: mülk, yani "Tabi mülk" anlamına gelir. İlhan unvanının tarihi seyri için bkn. Reuven, 1991. Abdulkadir Yuvalı da bu kelimenin bölge hükümdarı anlamına geldiğini kaydetmiştir. Geniş bilgi için bkn: Yuvalı, 2000: 102.

³⁰³ Fehmi, 1981: 153-154; Yuvalı, 2000: 102. İlhanlı devletinin kuruluş ve yıkılış tarihleri için bkz. Spuler, 1997: 967; Yuvalı, 2000: 102; Forbes, 1988: 99; Uzunçarşılı, 1988: 192. Bazı kaynaklar Cengiz ve torunlarının kurduğu devletleri Türk devleti olarak nitelendirmektedir. Onlara Türk devleti gözüyle bakılmasının nedeni, başta onlu sistem olmak üzere, birçok müesseseleriyle birlikte eski Türk geleneğine dayanmalarındır. Bu yüzden Cengiz İmparatorluğuna "Türk-Moğol Devleti" denmiştir. Detay için bkn. Yuvalı, 1988: 228.

³⁰⁴ Yuvalı, 2000: 103.

temaslar kurulmuş ve ilk elçilik heyeti gönderilmiştir³⁰⁵. İslam ve diğer dinî inançların birbiriyle mücadele ettiği süreç olan 1282-1295 yıllarını kapsayan ikinci dönemde Ahmed Teküder, Argun, Geyhatu ve Baydu Han tahta geçmiştir. 1295-1335 yılları arası üçüncü dönem olarak nitelendirilmiştir ki bu zaman dilimi Müslüman İlhanlılar dönemi olarak da bilinmektedir. Bu tarihler arasında tahta çıkan üç önemli ismi Gâzân Hân, Olcaytu ve Ebû Said olarak saymak mümkündür. İlhanlı Devleti'nin altın çağı olarak kabul edilen bu dönemde idari, mali, iktisadi ve bayındırlık alanında birçok yenilikler yapılmış ve devlet kalkındırılmaya çalışılmıştır. 1335-1353 yılları arasını ise devletin yıkılma veya çöküş dönemi olarak nitelendirebiliriz³⁰⁶.

Hülâgû Han, Alamut kalesini aldıktan sonra ordularını seferber ederek Abbâsî Devleti'ni ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmesiyle bu hedefine de ulaşan Hülâgû bu kez sahip olduğu topraklarda hâkimiyetini güçlendirme çalışmalarında bulunmuştur. Kendisine verilen iki önemli görevi de başarılı bir şekilde tamamlayan Hülâgû Han, ele geçirdiği bölgelerden çok fazla ganimet elde etmiştir. Elde edilen bu ganimetlerin %40'nı Mengü Han'a göndermiş, geri kalan kısmı da kendisiyle bu savaşa katılan komutanlar arasında paylaştırdıktan sonra kendi payına düşen altın ve gümüşleri Urmiye Gölü'nde bir ada üzerine inşa ettirdiği kaleye koymuştur. Daha sonra bunları eriterek kendi adına para bastırmıştır³⁰⁷.

Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra Hülâgû bir devlet olmanın tüm gerekliliklerini yerine getirmiş olsa da elde ettiği topraklar üzerinde Moğol hanedan üyeleri arasında yetki ve birbirlerine üstünlük kurma çabaları baş göstermiştir. Aknerli Grigor'un "*Yedi Hanoğlu*"³⁰⁸ diye bildirdiği bu hanedan üyeleri Cengiz Han Yasaları'na uygunsuz bir şekilde yağmalarda bulunmuştur³⁰⁹. Bu yağmaların önüne geçmek ve bölgenin tek hâkimi olduğunu diğer hanedan üyelerine göstermek amacıyla Hülâgû Han, kardeşi Mengü'ye bir mektup yazmıştır. Mektupta, elde edilen bölgelerde Cengiz yasalarına aykırı davranıldığını ve bu durumun ortadan kalkması

³⁰⁵ Prawdin, 1967: 370; Şahin, 2010: 19.

³⁰⁶ Reşidüddîn, 1957: 481; Şahin, 2010: 19.

³⁰⁷ Roux, 2001: 336; Yuvalı, 2017: 165.

³⁰⁸ Grigor, 1954: 30.

³⁰⁹ Hope eserinde Grigoru kaynak olarak göstermiş fakat Grigor Yedi Hanoğlundan bahsederken Hope bunların altı kişi olduğunu belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkn: Hope, 2016: 93.

için Mengü Han'ın bir çözüm yolu göstermesini istemiştir. Mektup üzerine Mengü Han bir heyet oluşturmuş ve bu heyetden kardeşi Hülâgû'yü bulunduğu bölgede han ilan etmelerini istemiştir. Mengü'nün emrini uygulamak amacıyla bölgeye gelen heyet, kurultay toplamış ve orada Hülâgû'yü Han ilan etmişlerdir. Bu karara karşı gelen bazı hanedan üyeleri heyet tarafından öldürtülmüştür³¹⁰.

Mengü Han'ın ölümü Hülâgû üzerinde de etkili olmuş ve onun ölümünden sonra hem kendi ordusuna hem de İmparatorluk merkezine karşı tavır ve davranışları değişmiştir. Kardeşinin öldüğü güne kadar aldığı kararları onunla konuşan Hülâgû artık tek başına karar almaya başlamıştır. Bu durum aynı zamanda İmparatorluk nezdinde de onun itibarını artırmıştır. Hatta yapılacak yeni Han çemleri için Hülâgû'nün ismi de zikredilmeye başlamıştır³¹¹.

Hülâgû Han, Moğol geleneklerini devam ettirmek ve aynı zamanda kendi hâkimiyetini güçlendirmek adına 1263 yılında sahip olduğu toprakları çocukları ve komutanları arasında paylaşırma kararı almıştır. Yapılan paylaşım sonucu Irak-ı Acem toprakları tahtın varisi olan büyük oğlu Abaka'ya, Erran, Azerbaycan ve Aras nehri kıyılarına kadar olan yerler diğer oğlu Yaşmut'a, Rum memleketlerini Muineddin Pervane'ye, Tebriz'i Melik Sadreddin'e, Kirman'ı Terken Hatun'a ve son olarak da Fars bölgesinin idaresini de Fars Atabey Emir Angiyanu'ya verilmiştir³¹².

Mengü Han 1260 yılında ölünce yerine geçen Kubilay Han, kendisini destekleyen kardeşi Hülâgû'nün hâkimiyetini gönderdiği fermanlarla bir kez daha kesinleştirmiştir. Ceyhun'dan Mısır'a kadar gönderilen fermanlarla İlhanlı Devleti'nin şöhretini neredeyse tüm dünyaya ilan etmiştir. Hülâgû 1265 yılı 8 Şubat tarihinde öldüğü zaman devletin sınırları Amuderya'dan Fırat'a ve Kafkasya'dan Belucistan'a kadar uzanıyordu. Türkiye Selçukluları ve Küçük Ermenistan Krallığı da ona bağlı devletleri oluşturuyordu³¹³.

³¹⁰ Grigor, 1954: 30-31.

³¹¹ Hope, 2016: 103.

³¹² Spuler, 1987: 377; Yuvalı, 2017: 181.

³¹³ Yuvalı, 2000: 103.

V. Azerbaycan'ın İlhanlı Hâkimiyetine Girmesi

Azerbaycan merkezli kurulan İlhanlı Devleti bölgede bulunan diğer devletler için siyasi güç dengelerini yerinden oynatmıştır. Anadolu, İran ve Arabistan coğrafyasında daha öncelerden güçlü imparatorlukların olmasına bakmayarak tarihsel açıdan jeo-stratejik dengeler yeniden oluşturulmuştur. Oluşturulan bu yeni dengeler çerçevesinde Anadolu coğrafyası eski önemini kaybederek saf dışı kalırken İran ve Azerbaycan coğrafyası önem kazanmaya başlamıştır. Uzun süre Anadolu coğrafyasına hâkim olmaya çalışan Moğollar burada istedikleri gibi bir düzen kuramadıkları için ülkeyi de genel olarak karışıklık içinde bırakmışlardır. Hülâgû Han bunları düşünerek bir zamanlar Abbâsî Halifeliği'nin ve onun öncesinde de Sasani İmparatorluğu'nun kalıntıları olan ve bu iki imparatorluk için de önemli merkezler olan bu topraklarda devlet kurmuştur.

Hülâgû Han'ın Azerbaycan topraklarını kendisine merkez olarak seçmesinin birçok sebebi mevcuttur. Bunlardan birisi Bâtınîlerin hâkim olduğu coğrafya ve Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra fethedilecek yeni topraklar olarak Suriye ve Mısır bölgesinin belirlenmiş olmasıdır. Azerbaycan yeni fethedilecek yerlere mesafe bakımından avantajlı bir konumda idi. Bir diğer sebep ise Gürcistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan Altın Orda Devleti³¹⁴,nin (1241-1502) topraklarına göz koyma niyeti idi. Altın Orda ile İlhanlılar arasında toprak mücadelelerinde Azerbaycan, olayların merkezinde yer almıştır. Bir diğer sebep ise İpek Yolu ticaretinin kontrol altında tutulmasıdır. Azerbaycan'ın Tebriz şehri hem ticari bakımdan gelişmiş hem de burada üretilen mallar dünya pazarına satılıyordu ve bu ticari yolun da ilk ayağı İpek Yolu idi. İpek Yolu'nu kontrol altında tutmak İlhanlılar için önemliydi.

Azerbaycan'da İlhanlı hâkimiyeti bir asır (1357 yılına kadar) devam etmiştir. İlhanlı Devleti'nin kurulması ve Azerbaycan topraklarına hâkim olması bölgenin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatını oldukça etkilemiştir. Sahip olduğu coğrafi konum ve ikliminin güzel olmasından dolayı Azerbaycan'ın İlhanlı tarihinde önemli

³¹⁴ 1241-1502 yılları arasında Deştikıpçak'ta hüküm süren bir Türk-Moğol devletidir. Bu devlet hakkında detaylı bilgi için bkn: Saray, 1989: 538-540; Fahreddin, 2003.

bir yeri vardır. Azerbaycan, İlhanlıların merkezi konumuna yükseldiğinden Merâğa, Tebriz ve Sultaniye gibi şehirler çeşitli dönemlerde devlete başkentlik yapmıştır. 1256-1265 yılları arasında başkent Merağa, 1265-1304 yıllarında Tebriz, 1304-1316 tarihinde kısa süreliğine Sultaniye ve sonrasında yine 1316-1357 yılları arasında Tebriz başkent olarak kullanılmıştır³¹⁵. Hülâgû Azerbaycan'a ilk geldiğinde belirtildiği gibi Merâğa şehrini başkent yapmıştır. Tebriz gibi bu coğrafyada daha önce birtakım devletlere başkentlik yapmış önemli bir şehir dururken, Merâğa'nın başkent seçilmesinin sebeplerinden birisi burasının insan yaşamına uygun iklim özelliklerine sahip bulunmasıdır. Diğer bu bölgenin geniş otlaklara sahip olmasından dolayı Moğolistan'a benzemesidir. Ayrıca İran'a giden yol üzerinde stratejik bir konumda olması idi³¹⁶.

Hülâgû Han, Azerbaycan'a geldiğinde burada Baycu Noyan bulunuyordu. Muğan'ı kendine kışlak olarak belirleyen Baycu, bölgeyi yöneten Moğol komutanı olmasına bakmayarak Hülâgû ona Muğan'ı terk etmesini ve kendisine yeni bir yaylak ve kışlak bulmasını emretmiştir³¹⁷. Baycu'nun Muğan'dan ayrılmasından sonra Hülâgû Muğan'ı kışlak, Karabağ'ı ise kendisine yaylak yapmıştır. Bu dönemde Arran, Şirvan, Şeki, Muğan, Karabağ, Karadağ, Nahcivan, Güştasfi ve Arasbar, Azerbaycan topraklarına dâhildi ve bölgenin önemli şehirlerindendi³¹⁸.

Hülâgû Han kendisine geniş sınırları olan bir devlet oluşturduktan sonra içeride yapılanmaya giderek siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda birçok değişiklikler yapmıştır. Ülkeyi vilayetlere bölen Hülâgû şehzade ve önemli komutanlarını bu bölgelere vali olarak atanmıştır. Bu dönemde Şehzade Yaşmut da Arran bölgesinin hâkimi olarak atanmıştır. Bu dönemde İlhanlıların merkezi olan Azerbaycan toprakları da bazı saldırılara maruz kalmıştır. Cuci soyundan gelen Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın vasiyeti doğrultusunda bu toprakların kendilerine ait olduğunu ileri sürerek Azerbaycan'a saldırmıştır. 1263 yılında 30 bin kişilik bir orduyla Şirvan'a giren Berke

³¹⁵ Reşidüddin, 1957: 487; Gurbanov, 2001: 62.

³¹⁶ Minorsky, 1988: 736; Roux, 2001: 324-326; Nuriyeva, 2015: 85-86.

³¹⁷ Gül, 2010: 108; Akkuş, 2018: 158.

³¹⁸ Nuriyeva, 2015: 86.

Han³¹⁹ (1256-1266), Şirvan ve Derbend şehirlerini ele geçirmiştir. İlhanlılar yalnız 1265 yılında Altın Orda Devleti'ni Azerbaycan'dan çıkarabilmiştir. Bu saldırı sonrasında 1288 ve 1290 yıllarında Azerbaycan'a bir kez daha saldırı gerçekleştirilse de İlhanlıların toprak bütünlüğü bozulmamıştır. Gâzân Han'ın 1295 yılında Karabağ'da İlhanlı tahtına çıkmasıyla Altın Orda Devleti bir daha Azerbaycan'a saldırmamıştır³²⁰.

VI. Azerbaycan'da Hüküm Süren İlhanlı Hanları

Cengiz Han'ın Hârizmşahlarla olan mücadelesi sonucunda Cebe ve Sebütey Noyan komutasında 1220 yılında batıya gönderilen Moğol ordusu kısa süre zarfında geçtiği tüm toprakları yakıp yıkmıştır. Hârizmşahların peşinden batıya doğru hareket eden Moğol ordusunun Azerbaycan topraklarına ilk saldırısı keşif amacı taşımıştır. İlk saldırı keşif amacı taşıdığı için bu topraklarda uzun süre durmadan yağma hareketinde bulunarak ana vatanlarına geri dönen Moğolların Azerbaycan'a ikinci saldırısı 1229 yılında Cormagun Noyan komutasında gerçekleşmiştir. İlk saldırıda olduğu gibi ikinci saldırı zamanında da Azerbaycan topraklarını yağmalayan Moğollar bu kez Azerbaycan'ı hâkimiyetleri altına almışlar. İkinci Moğol saldırısından yaklaşık 24 sene sonra bu kez daha kalabalık bir şekilde gelen Moğollar Azerbaycan ve İran coğrafyasında Hülâgû Han öncülüğünde devlet kurmuşlardır. Kurulan bu devlet 1256-1336 yılları arasında İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'nun bir bölümüne hâkim olmuş ve bu süre zarfında üç başkent değiştirmiştir.

İlhanlı Devleti kurulduktan sonra Azerbaycan'ın üç şehri bu devlete başkentlik yapmıştır. İlhanlıların bu üç başkentinin de Azerbaycan şehirleri olması Azerbaycan'ı da önemli bir konuma yükseltmiştir. Azerbaycan'ın sahip olduğu stratejik konum İlhanlıların gözünden kaçmamış ve devletin yönetim merkezi Azerbaycan olmuştur. Hülâgû Han'la başlayıp Arpa Han'la biten İlhanlı Devleti'nin hükümdarları ve onların

³¹⁹ Altın Orda Hanı olan Berke Han Cengiz Han'ın torunu, Cuci Han'ın oğlu, Batu Han'ın kardeşidir. Detaylı bilgi için bkn: Konukçu, 1992: 506-507; Howorth, 1880: 103-125; Fahreddin, 2003: 41-45.

³²⁰ Nuriyeva, 2015: 86.

bu bölgedeki faaliyetleri Azerbaycan tarihi açısından önemli olmuştur. Bu açıdan İlhanlı hükümdarlarının ayrı ayrı başlıklar altında incelenmesi gerekmektedir.

A. Hülâgû Han Dönemi (1256-1265)

Hülâgû'nun babası, Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han'dır. Annesi Kereit hükümdarı Ong Han'ın yeğeni Sorgaktani Hatun'dur³²¹. 1232 yılında Toluy'un genç yaşta ölmesi ile onun yönetiminde olan toprakların idaresi eşi Sorgaktani'ye verilmiştir. Hülâgû'nun eğitimi ile Budist Uygur Türklerinden Sevinç Tuğrul, Bulad Kaya, Mungusuz ve Töre Kaya gibi Cengiz Han'ın yakın adamları ilgilenmiştir. Çocukluk ve gençlik yılları hakkında fazla bilgi bulunmayan Hülâgû Han'ın ismi karşımıza kardeşi Mengü Han'ın Büyük Moğol İmparatoru olmasıyla çıkmıştır³²².

Yapılan kurultay sonucu tahta çıkan Mengü Han, imparatorluk yönetiminde olan toprakları emirler arasında yeniden paylaştırmıştır. Emir Argun 1252 yılında Mengü Han'ın huzuruna varmış fakat o vardığında kurultay bitmiştir³²³. Mengü Han, Horasan, Mazendaran, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Azerbaycan, Musul ve Halep tarafının idaresini Emir Argun'a vermiştir. Azerbaycan ve İran bölgesine gönderilen Baycu Noyan'ın İsmâîlîler ve Bağdat halifesinden şikâyet etmesiyle Mengü Han yeni tedbirler almıştır. Merkezi otoriteyi güçlendirmek ve doğu batı sınırlarını genişletmek amacıyla Mengü Han kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülâgû'yu ise batıya göndermiştir. O dönem Azerbaycan'ın Mugan kışlağında bulunan Baycu ve Çurmagun Noyan'a mektup gönderilerek Hülâgû'nun komutasına girmeleri emredilmiştir. Bunun yanı sıra Moğol şehzade ve emirlerinden de oluşan kalabalık bir ordu ile Hülâgû, batıya sefere çıkmıştır³²⁴.

³²¹ Akkuş, 2020: 118.

³²² Yuvalı, 1998: 473.

³²³ Boyle, 1968: 339.

³²⁴ Reşîdüddin, 2013: 12-14.

Yanında Abaka ve Yaşmut da bulunan Hülâgû, Almalık hududuna geldiğinde Orkina Hatun kendisini karşılamıştır³²⁵. Türkistan sınırını geçen Hülâgû bu kez Türkistan ve Maverâünnehir emiri Mesut tarafından karşılanmıştır. Onun huzuruna çıkan Mesut ve bölgenin diğer emirleri itaatlerini bildirmiştir. Yazı burada geçiren Hülâgû 1255 yılında yoluna devam etmiştir. Kan-î Gil bölgesinde Mesut Bey'in kurduğu çadırda 40 gün eğlence düzenlemiştir. O burada bulunduğu dönemde Herat emiri Şemseddin Kert, Anadolu'dan İzzeddin Keykavus ve Rukneddin Kılıçarslan, Fars'tan Atabek Sa'd ve Irak, Horasan, Azerbacan, Arran, Şirvan ve Gürcistan emir ve melikleri huzuruna gelerek bağlılıklarını bildirmiştir³²⁶. Hükümdar ve emirler tarafından görkemli bir şekilde karşılanan Hülâgû'ye bu emirlerin itaat etmesi İlhanlı Devleti'nin kuruluşu olarak değerlendirilmektedir³²⁷.

İsmâîlileri ortadan kaldıran Hülâgû, 1257 yılında Kazvin'den Hamedan'a ilerlemiştir. Burada Baycu'yu huzuruna çağırıştır. Azerbaycan'da bulunan Baycu Hülâgû'nun huzuruna gelmiştir. Onu azarlayarak İran coğrafyasında hangi işleri başardığını sormuştur. Baycu da Rey'den Anadolu ve Şam sınırına kadar olan coğrafyada Moğol hâkimiyetini sağladığını fakat Bağdat halifesinin bir türlü Moğol yönetimi altına girmediğini belirtmiştir. Duruma sinirlenen Hülâgû, Baycu'yu düzeni sağlaması için Anadolu topraklarına göndermiştir³²⁸. Baycu'nun ordusu ile birlikte Anadolu topraklarına gönderilmesinin bir diğer sebebi de Mugan kışlağı idi. Kalabalık bir ordu ile bölgeye gelen Hülâgû, Mugan kışlağının ordusuna yetmeyeceğini düşünerek Baycu'yu buradan göndermiştir³²⁹.

Hülâgû Han, geniş sınırlara sahip devleti tesis ettikten sonra askeri ve sivil yönetimde vilayetleri şehzadeler arasında bölmüştür. Şehzade Yuşmut Arran'ın hâkimi olarak atanmıştır. Tebriz bölgesine atanan Melik Sadreddin 1263 yılına kadar

³²⁵ Boyle, 1968: 341.

³²⁶ Reşîdüddin, 2013: 16-17.

³²⁷ Aylar, 2018: 56.

³²⁸ Reşîdüddin, 2013: 27-28.

³²⁹ Keleş, 2020: 52.

Azerbaycan ve Arran'ın yönetiminde bulunmuştur. Altın Orda saldırılarına karşı Azerbaycan'ın kuzey sınırlarına askeri birlikler gönderilmiştir³³⁰.

Azerbaycan'ın Arran ve Mugan kışlaklarını kendine merkez seçen Hülâgû, bu iki bölge arasında zaman geçirmiştir. Onun Mugan'da zaman geçirdiğini Ermeni müverrih Vardan da eserinde belirtmiştir³³¹. Azerbaycan'ın Mugan bölgesinde yaşayan Hülâgû burada bir şehir bile inşa ettirmiştir³³². Şehrin kurulacağı yerde yeterli malzeme olmadığı için başka yerden buraya malzemeler taşınmıştır. Fakat yolların bozuk olmasından dolayı bu iş büyük zorluklarla tamamlanmıştır. Kurulan bu şehirde ibadethaneler de yapılmıştır³³³.

İsmaili ve Bağdat seferi sonrası elde edilen ganimetlerden Karakurum'un payı ayrıldıktan sonra geri kalan ganimetle Hülâgû, hazinesini oluşturmuştur. Azerbaycan'ın Urmiye gölünün doğu tarafında vaktiyle bir ada olan Şahu Dağ üzerine bir saray yaptıran Hülâgû, tüm hazineyi buraya taşıttırmıştır. Bu iş için güvenilir adamlarından Rey³³⁴ valisi Alâeddin'in oğlu Nâsireddin'i görevlendirmiştir. Altın ve gümüş madenler eritilerek burada Balış³³⁵ hâline getirilmiş ve hazinede muhafaza edilmiştir. Hülâgû, sulh zamanlarında da burada yaşamıştır³³⁶.

İsmaili kalelerinin zapt edilmesi zamanı kalede esir tutulan Nâsireddin Tûsî'yi büyük yetkilerle donatarak Merâga bölgesinde bir rasathane inşa etmesini sağlamıştır. Hülâgû'nun talimatlarıyla kurulan bu rasathane uzun süre faaliyet göstermiş ve eğitim merkezi olarak nitelendirilen bu rasathaneden birçok bilim adamı çıkmıştır³³⁷.

³³⁰ Reşîdüddîn, 1957: 343; Piriyev, 2003: 125; May, 2021: 326.

³³¹ Vardan, 1991: 233.

³³² Müverrih Kiragos, Hülâgû Han'ın Mugan bölgesinde bir şehir inşa ettirdiğinden bahsediyor fakat bu şehrin ismini vermemiştir.

³³³ Kiragos, 2009: 148.

³³⁴ Adı Avesta'da ve eski Pers kitâbelerinde Raghâ-Ragâ şeklinde kaydedilen şehir Tahran'ın 7-8 km. güney-güneydoğusunda Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihi İpek yolu üstünde bulunmaktadır. Şehir hakkında detaylı bilgi için bkn: Özgüdenli, 2008: 40-41.

³³⁵ Cengiz Han döneminde kullanılan altın ve gümüş olarak basılmış para birimi.

³³⁶ Vardan, 1991: 211; Yuvalı, 2017: 180-181.

³³⁷ Yuvalı, 2017: 183.

1. Aynicâlut Savaşı

İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun başarıları 1260 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra başarısızlıkları ard arda gelmiştir. Önce Mısır seferi, ardından Altın Orda münakaşası ve sonuçsuz kalan Suriye seferi Hülâgû hâkimiyetinin son dönemlerinde yaşanan olaylardandır.

Moğollar, Bağdat ve çevresinde çok geniş bir istila hareketine girişmişlerdir. Bu esnada Musul meliki Bedreddin Lü'lü tehlikenin kendi topraklarına yaklaştığını hissettiği için hediyelerle Hülâgû'nün yanına giderek ona tabiiyetini bildirmiş ve Musul'un kendisine bırakılmasını istemiştir. Onun bu siyasetini takdir eden Hülâgû, Musul'u ona bırakarak sonraki hareketlerinde zaman zaman ondan yardım istemiştir³³⁸. Hülâgû Han, Bağdat meselesi ile meşgulken bölgedeki önemli komutanlarından biri olan Arık Boğa'yı Erbil'i ele geçirmekle görevlendirmiştir. Oldukça müstahkem bir kaleye sahip olan Erbil şehri, halkın kuşatmaya direnişi sebebiyle Moğol kuvvetlerini uzun süre uğraştırmıştır. Moğolların oldukça çok zayıt verdiği bu kuşatmada Arık Boğa, Bedreddin Lü'lü'den yardımcı kuvvetler istemiş ve 1259 yılında uzun uğraşların neticesinde burayı ele geçirmiştir³³⁹. Çok zor süreçlerin yaşandığı şehir 1260 yılının Mayıs ayında Moğolların eline geçmiş ve şehir meliki Nasîrüddin Muhammed bizzat Hülâgû tarafından idam ettirilmiştir³⁴⁰.

Bu olayın ardından 1259 yılının Aralık ayında Hülâgû Han, Fırat'ın batısına geçerek Halep'in yakınlarında konaklamaya başlamıştır³⁴¹. Halep şehri en-Nâsır Selahaddin Yusuf'un oğlu Turan Şah tarafından yönetiliyordu. Hülâgû Han onun teslim olmasını istese de Turan Şah teslim olmamış ve Moğollarla savaşmaya kararlı olduklarını bildirmiştir. Turan Şah'ın antlaşmaya yanaşmayacağını anlayan Hülâgû Han, 18 Ocak 1260 yılında şehri kuşatmıştır. Halep askerlerinin sayısı kalabalık olsa da zaman zaman şehir dışına yapılan çıkarmalarda Moğollar, Halep askerlerini yenilgiye uğratmışlardır. Şehrin etrafına kurulan Moğol mancınıkları ile surları yıkan

³³⁸ Baybars el-Mansûrî, 2016: 34.

³³⁹ İbn Haldun, 1992: 434.

³⁴⁰ Şeşen, 2012: 257.

³⁴¹ Baybars el-Mansûrî, 1998: 48; Aynî, 1982: 217; İbn Haldun, 1992: 450.

Hülâgû Han, 6 gün sonra şehri ele geçirmeyi başarmıştır. Hülâgû Han, Turan Şah'ın yaşlı olduğunu görünce onu öldürtmekten vazgeçmiş ancak Turan Şah birkaç gün sonra kendiliğinden vefat etmiştir. Moğollar, 30 Ocak 1260 tarihine kadar şehir halkını kılıçtan geçirerek şehri yağmalamışlardır. Uzun yıllar boyunca Haçlılar tarafından ele geçirilemeyen Halep şehrini Moğollar bir çırpıda almış ve şehirdeki kültürel mirasa zarar vermiştir³⁴².

Halep gibi önemli bir şehri çok kısa sürede ele geçiren Hülâgû'nün önündeki yeni hedef Dımaşk olmuştur. Dımaşk'ı ele geçirmesi için bölgedeki en önemli komutanlarından biri olan Ket Buka Noyan'ı naibi olarak göndermiştir³⁴³. Şehir halkı Moğollara karşı mücadele edemeyeceklerini anladıklarından dolayıdır ki teslim olmaya karar vermişlerdir. Şehre gelen Moğollar Hülâgû'nün naib olarak atadığı Balaban el-Sirrî ve Kadı Alaeddin el-Acemî'ye şehri 4 Şubat 1260 günü teslim etmişlerdir³⁴⁴.

Bunun üzerine Hülâgû Han, bölgede kendisine naib olarak Ket Buka Noyan'ı bırakmış ve emrine de 12.000 kişilik bir ordu vermiştir³⁴⁵. Ket Buka Noyan Şam üzerinde seferleri genişleterek bölgede iyice yayılmış ve Filistin'e kadar bölgenin çoğunu ele geçirmiştir. 1260 yılı ortalarında Mısır kapılarına dayanmıştır. İstila hareketine başlamadan önce bölgeye elçiler göndererek teslim olmalarını istemiş eğer teslim olmazlarsa şehri yağmalayacağını bildirmiştir. Hülâgû Han'ın göndermiş olduğu elçileri dinleyip durum değerlendirmesi yapıldıktan sonra emirlerin de ikna olmasıyla Hülâgû Han'ın elçilerinin tamamı orada öldürülmüştür. Mektubu getiren 4 Moğol elçisi öldürülerek ibret olması amacı ile Züveyle Kapısı'na asılarak teşhir edilmiştir. Hülâgû Han'ın Seyfeddin Kutuz'a gönderdiği tehdit dolu mektuba da aynı dil ile cevap yazılmış ve Moğollar'a karşı mücadele edileceği mektupta açıkça belirtilmiştir³⁴⁶.

³⁴² Baybars el-Mansûrî, 1993: 11; Ebu Şame el-Makdîsî, 2010: 176; İbn Haldun, 1992: 435.

³⁴³ Baybars el-Mansûrî, 1998: 49; İbn Kesîr, 2015: 349.

³⁴⁴ Zehebi, 1999: 177; İbn Tağrıberdî, 1929: 76-77.

³⁴⁵ Baybars el-Mansûrî, 2016: 35.

³⁴⁶ Baybars el-Mansûrî, 1998: 50.

Tüm hazırlıkları tamamlayan Seyfeddin Kutuz, 26 Temmuz 1260'ta kendisine katılan Eyyûbî emirlerini de yanına alarak ordusuyla Mısır'dan çıkmış ve Salihîyye'ye doğru hareket etmiştir³⁴⁷. Aynicâlût³⁴⁸ bölgesine ilk etapta Baybars ve öncü kuvvetler ulaşmış, tepelere mevzilenen Moğol kuvvetleri hakkında Sultan Kutuz'a bilgi iletmişlerdir. Ordunun merkez kuvvetleri bölgeye ulaşana kadar Baybars, vur-kaç taktiği ile Moğol ordusunu oyalamış ve zayıflar verdirmeyi başarmıştır. Memlûk kuvvetleri bölgeye kademe kademe ulaşmış ve en son Sultan Kutuz, yanında bulunan önemli isimlerle birlikte bölgeye gelmiştir. Sultan Kutuz, 3 Eylül 1260 Cuma günü sabah vakti Aynicâlût bölgesinde tepelere ordusunu saklamış ve ilk etapta Baybars, emrindeki az sayıda askeri Moğolların karşısına çıkarmıştır. Bir süre çarpışmaya devam eden Baybars emrindeki askerler sahte bir geri çekilişle asıl ordunun bulunduğu bölgeye doğru kaçmışlardır. Düşmana karşı savaşta yıllarca sahte geri çekilme taktiği kullanan Moğollar bir anda şaşırmış ve karşılarından kaçan düşmanı takip etmişlerdir. Moğol kuvvetleri belirlenen noktaya geldiğinde Memlûklerin merkez ordusu onları çembere alarak çarpışmaya başlamıştır³⁴⁹. Sultan Kutuz'un askerlerini cesaretlendirmesi ve kahramanca savaşması sonucunda Moğolların merkezi kuvveti bozguna uğramıştır. Ket Buka Noyan öldürülmüş; oğlu da Memlûklere esir düşmüştür³⁵⁰. Savaş alanından kaçan Moğol birlikleri takip edilerek çok sayıda Moğol askeri öldürülmüştür. Bu takibat esnasında Moğolların iki bin kişilik süvari kuvvetleri Baybars ve yanındaki kuvvetleri tuzağa düşürmeye çalışsalar da yenilmişler ve geri çekilmek durumunda kalmışlardır.

Bu esnada İran üzerinden Azerbaycan'a ulaşan Hülâgû Han, kendisine Mısır ordusunun güçsüz ve yetersiz oluşu ile alakalı rapor veren en-Nâsır Yusuf'a öfkelenmiştir. Ona, "*sen kavminin gücünü gözümüzde küçülterek bizi aldattın*" demiş ve yanındaki Eyyûbî melikleri ile birlikte en-Nâsır Yusuf'u Selemaş dağlarında idam

³⁴⁷ Baybars el-Mansûrî, 1998: 50-51; İbn Haldun, 1992: 451.

³⁴⁸ Aynicâlût Filistin'de Nablus ile Beysân arasında yer alan küçük bir mevki olup rivayete göre adını Hz. Dâvûd tarafından bir savaş sırasında öldürülen Câlût'tan (Goliath) almıştır. Detaylı bilgi için bkn: Özaydın, 1991: 275-276.

³⁴⁹ Baybars el-Mansûrî, 1998: 51; Baybars el-Mansûrî, 2016: 35.

³⁵⁰ Ebu Şame el-Makdîsî, 2010: 149; Zehebî, 1999: 177; İbn Kesîr, 2015: 353.

ettirmiştir³⁵¹. Savaşta Ket Buka gibi önemli bir komutanını kaybeden Hülâgû Han çok üzülmüş ve Ket Buka'nın ailesine ve yakınlarına başsağlığı amaçlı hediyeler vermiştir. Memlûkler üzerinde zafere ulaşamayan Hülâgû Han bölgeye İlkan Noyan komutasında bir ordu daha sevk etmiş olsa da ne yazık ki bu ordu da başarısız olmuş ve Memlûklerin saldırı haberini alınca Anadolu'ya kaçmışlardır. Alınan bu yenilgiler karşısında üzülen Hülâgû Han bölgeye daha büyük bir ordu göndermek istemiş fakat bu dönemde Mengü Han'ın cenazesi ve Büyük Moğol İmparatorluğunda ortaya çıkan taht mücadelelerinden dolayı bu amacını gerçekleştirememiştir³⁵².

Memlûklere karşı alınan yenilgiyi hazmedemeyen Hülâgû, Suriye üzerine yeni bir sefer hazırlığı esnasında aniden rahatsızlanarak aylarca hastalıkla mücadele ettikten sonra 8 Şubat 1265 yılında kışlak merkezi olan Merâğa'da 48 yaşında vefat etmiştir. Daha önce hazinesini yerleştirdiği Şahu Dağı'na defn edilmiştir³⁵³.

2. Hülâgû'nun Eş ve Çocukları

Hülâgû'nun ilk sıradaki eşi Dokuz Hatun'dur. Kereitlerden Ong Han'ın oğlu İku'nun kızı olan Dokuz Hatun Hülâgû'nun nikâhlı eşidir. Tuli ile evli olan bu hatun onun ölümünden sonra Moğol gelenekleri çerçevesinde Hülâgû ile evlenmiştir. Fakat sembolik olan bu evlilik sonucunda Dokuz Hatun, Hülâgû'nun otağında bir eş değil devlet hayatının her kademesinde kendisinden söz edilen bir otoriteydi³⁵⁴.

Hülâgû'nun ikinci hatunu Oyratlardan Törelçi Küregen'in kızı olan Ölcey Hatundur. Bu hatundan Cumkur adlı erkek çocuğu ve Bulağan-aka adlı kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Üçüncü hatunu Kongiratlardan Kutay Hatun'dur. Bu hatundan olan oğlunun ismi Ahmed Teküder'dir. Dördüncü karısı Moğolların Oyrat kabilesinden Cengiz Han'ın damadı Törelçi Küregen ve Ceceken'in kızı Kuyik Hatun'dur. Kuyik Hatun önemli komutanlardan Buka Timur'un kardeşidir. Beşinci karısı Süldüzler

³⁵¹ Baybars el-Mansûrî, 1998: 52-53.

³⁵² Çelik, 2021: 192-193.

³⁵³ Reşîdüddîn, 1957: 511-512; Boyle, 1968: 354; Yuvalı, 2017: 188-189; May, 2021: 332.

³⁵⁴ Vardan, 1991: 229-230; Çelik, 2021: 85.

kavminden Yisüncin Hatundur³⁵⁵. Altıncı karısı ise tutuculuk derecesinde Nesturi bir Hıristiyan olan Tukiti Hatun'dur³⁵⁶.

Hülâgû'nun eşleri arasında nikâhlı eşlerinin dışında nikâhsız olarak kuma veya odalık olarak nitelendirilen evliliklerinden de söz edilmektedir. Onun nikâhsız eşlerinden Nukaçin Ekeçi, Borakçin, Arıkak Ekeçi, Ecuce Ekeçi, Yişiçin Ekeçi, Alık Ekeçi ve Mengli Kaç Ekeçi isimli kadınlar bilinmektedir³⁵⁷.

Hülâgû'nun oğullarının isimleri; 1- Abaka, 2- Cumukur, 3- Yaşmut, 4- Tukşin, 5- Turgay, 6- Tubşin, 7- Teküder, 8- Acay, 9- Kongurtay, 10- Yesudar, 11- Mengü Timur, 12- Hülacü, 13- Şibavçi, 14- Togay Timur³⁵⁸.

Kızlarının isimleri ise; 1- Bulukan Aga, 2- Camay, 3- Mönglügan, 4- Tudakaç, 5- Tarakay, 6- Kutlukan, 7- Baba³⁵⁹.

3. Hülâgû Han'ın Komutanları

Kuzeybatı İran'ın Moğol genel ve askeri valisi olan ve aynı zamanda Anadolu istilasını gerçekleştiren Baycu Noyan Mengü Han'ın emri ile Hülâgû Han'ın ordusunda görev alan komutanlardan olmuştur. Nayman kavmine mensup olan Kit Buka Hülâgû Han'ın batı seferinde öncü birliğin komutanı olarak görevlendirilmiş ve 1251 yılında on iki bin kişilik askeri bir güçle bölgeye hareket etmiştir. Cuci Tarmala'nın oğlu olan İlkan Noyan yine Mengü Han tarafından Hülâgû Han emrine verilmiş komutanlardandı. İlkan Noyan, Aynicâlut'ta Kit Buka'nın yenilmesi üzerine bölgeye gönderilen ordunun komutanı olmuştur. Hülâgû Han'ın akrabası ve ordu komutanı olan Buka Timur, Törelçi Küregen'in oğluydu. Mengü han tarafından batı seferi zamanı Hülâgû Han komutasına verilmiş ve İsmâililer üzerine yürütülen sefer boyunca İlkan Noyan ile birlikte hareket etmiştir. 1253 yılında Hülâgû Han ile bölgeye

³⁵⁵ İkinci İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın annesi.

³⁵⁶ Reşidüddin, 1957: 514; Yuvalı, 2017: 126-127; Çelik, 2021: 85-93.

³⁵⁷ Çelik, 2021: 93-95.

³⁵⁸ Reşidüddin, 1957: 525; Yuvalı, 2017: 127; Çelik, 2021: 96-113.

³⁵⁹ Reşidüddin, 1957: 525; Yuvalı, 2017: 127; Çelik, 2021: 113-116.

gelen bir diğerk önemli komutan Kereit kavminden Yasavur Bahşı'nin oğlu Alıncak Noyan olmuştur. Bağdat kuşatması sırasında gösterdiği başarıdan dolayı Hülâgû Han tarafından Anadolu'ya sevk edilmiştir. Hülâgû Han'ın bir diğerk komutanı Cormagan Noyan'ın oğlu Şiremun Noyan'dır. Babası Kafkasya bölgesinin idaresini üstlendiği sırada ölünce onun yerine bu göreve atanmıştır. Mengü han tarafından görevlendirilen bir diğerk komutan ise Uruktu Noyan'dır. Prens Balagay Cuci ulusunun temsilcisi olarak Hülâgû Han'ın hizmetine verilen komutanlardandır. Cormagan Noyan ile Anadolu'ya giren Yasaur Noyan'ın oğlu Hoca Noyan da Hülâgû Han ordusunda görev alan komutanlardan birisi olmuştur. Batu Han'ın oğlu Orda İçen'in oğlu olan Kuli yine Orda İçen ailesini temsilen Hülâgû Han hizmetine verilmiş komutandı³⁶⁰.

Görüldüğü gibi Hülâgû Han batı seferine çıkarken onun hizmetine birçok önemli şahısların çocukları komutan olarak verilmiştir. Bunların yanı sıra onun ordusunda yine Celâleddin Devadar, Engürek Noyan, Sali Noyan, Böri Noyan, Bayan Noyan, Kadağan Noyan, Çağatay Noyan, Bulagan Noyan, Karabuka Noyan, Katar noyan, Kaik Noyan ve Kühüdey Noyan gibi komutanlar da görev yapmıştır³⁶¹.

B. Abaka Han Dönemi (1265-1282)

Hülâgû Han'ın ölüm haberi Abaka Han'a ulaştığı sırada o Mazendaran bölgesinde bulunuyordu. Babasının ölüm haberini alır almaz hızla Azerbaycan'a hareket etmiştir. 19 Haziran 1265 tarihinde İlhanlı tahtına oturan Abaka, Hülâgû Han'ın en büyük oğlu idi³⁶². Eşleri Dokuz Hatun ve Kutu Hatun etki bakımından en önde olmalarına bakmayarak Hülâgû kendi yerine varis olarak Sulduz kabilesinden Yesuncin Hatun'un oğlu Abaka'yı seçmiştir. Onun veliaht olarak seçilme sebebi hem yaşça diğerk kardeşlerinden büyük olması hem de onlar arasında en yetenekli olması idi³⁶³.

³⁶⁰ Çelik, 2021: 243-262.

³⁶¹ Çelik, 2021: 262-270.

³⁶² Akkuş, 2020: 131.

³⁶³ Reşîdüddîn, 1957: 530; Sümer, 1989: 177; Akkuş, 2016: 75; Yuvalı, 2017: 226-227; Durmuşoğlu, 2019: 223.

Abaka Han, 1234 yılında Moğolistan'da doğmuştur. Babası ile birlikte sefere çıkarak bu coğrafyaya gelmiştir. Devlet tesis edildikten sonra Hülâgû Han şehzadeler arasında devleti pay ederken Abaka Han da Horasan valisi olarak görevlendirilmiştir. Babasının ölümü üzerine düzenlenen kurultayda emir, hatunlar ve şehzadeler babalarının vasiyeti doğrultusunda onu İlhan seçmişlerdir³⁶⁴. Kurultay tarafından seçilmesine bakmayarak onun hükümdarlığı Büyük Moğol Han'ı tarafından beş sene sonra onaylanmıştır³⁶⁵.

İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han, Yoşmut'u Şirvana doğru göndermiştir. Tubşin'i Horasan'a, İlkan Noyan'ın oğlu Tuguz Bitikçiyi ve Emir Çoban'ın babası Tudan'ı Anadolu topraklarına, Derbay Noyan'ı Diyarbekir'e, Siramun Noyan bin Cormagun'u Gürcistan'a göndermiştir. Bağdat ve Fars ülkelerinin yönetimini Tudan'ın kardeşi Suncak'a vermiştir³⁶⁶.

Abaka Han tahta çıktığında ilk icraat olarak başkenti değiştirmiştir. Hülâgû zamanında başkent olan Merâga yerini Tebriz şehrine bırakmıştır³⁶⁷. Tebriz ticaret ve üretimin merkezi konumunda olduğu için önemli bir şehirdi. Fakat Abaka Han'ın başkent olarak Tebriz'i seçmesindeki bir diğer sebep Altın Orda Devleti ile olan çekişmeler idi. Cengiz Han zamanında koyulan yasa gereği Tebriz şehri de Cuci Ulusu'nun toprakları sayılıyordu. İlhanlı Devleti'nin kurulması ile bu topraklar üzerinde hakk iddaa edemeyen Altın Orda savaşıarak bu toprakları ele geçirmeye çalışmıştır. Abaka Han'ın Tebriz'i başkent yapmasıyla Altın Orda hükümdarı Berke, Tebriz şehrinde bir cami yaptırmak istemiştir. Bu isteği kabul edilince ardından kumaş fabrikası yapılmasını istemiştir. Bu isteğin de kabul edilmesiyle Tebriz'de Berke Han adına bir cami yapılmış ardından da bir kumaş fabrikası kurulma isteği de kabul görmüştür. Fakat Berke Han'la Abaka Han'ın arası açılınca bu faaliyetler durdurulmuştur³⁶⁸. Savaşıarak Azerbaycan'ı ele geçiremeyen Berke Han bu toprakları ele geçirmek için farklı bir strateji izlese de bu hamlesinde de başarı elde edememiştir.

³⁶⁴ Hope, 2016: 113.

³⁶⁵ Sümer, 1988: 8; Durmuşoğlu, 2019: 224.

³⁶⁶ el-Eherî, 1984: 15; Durmuşoğlu, 2019: 226.

³⁶⁷ el-Eherî, 1984: 15.

³⁶⁸ Reşîdüddin, 1957: 641; Yuvalı, 2017: 227-228; Durmuşoğlu, 2019: 227.

Abaka Han'ı uğraştıran bir diğer konu da doğuda Çağatay Hanlığı'na sahip olan ve Horasan'da hak iddaa eden Barak Han'dı. Barak Han'ın kalabalık bir ordu ile Horasan'a girmesi üzerine harekete geçen Abaka Han, 1270 yılında Herat yakınlarında yapılan savaşta onu yenmiş ve kardeşi Yesudar Oğul'u Horasan valisi olarak atamıştır³⁶⁹.

Abaka Han yönetiminde Noyanların nüfuzu artınca sivil idarede bu duruma göz yummuştur. Bu süreçte Sahip divan olan Şemseddin Cüveynî'ye serbestlik tanınmıştır. Cüveynî'nin yanı sıra Mecidü'l-Mülk Yezdî adlı bir bürokrat da ün kazanmıştır. Fakat ortaya çıkan bu yeni bürokrat Cüveynî aleyhinde deliller toplayarak onu hem zimmetine para geçirmek hem de Memlûklarla işbirliği yapmakla suçlamıştır. İlk başta bu durumu önemsemeyen Abaka Han durumu kendisi soruşturmuş ve ardından Cüveynî görevine devam etmiştir. Fakat yeni bürokrat Mecidü'l-Mülk Yezdî, Abaka Han'ın mülklerinin gelirinin kontrolünü ele geçirmiştir. Bunun sonucunda Cüveynî bu gelir kapısından mahrum kalmıştır. Cüveynî ile aynı rütbeye yükseltilen Mecidü'l-Mülk Yezdî, Cüveynî gibi önemli bir rakibi zayıflattıktan sonra bu kez tüm dikkatini Ata Melik Cüveynî'ye yöneltmiştir. Ata Melik Cüveynî yalnız zimmetine para geçirmekle değil aynı zamanda Bağdat'ı Memlûklara teslim etmeyi planlamakla da suçlanmıştır. Yapılan bu suçlamalar karşısında Ata Melik Cüveynî hapse atılmıştır. Bunca oyunlarda sonra Abaka han Moğol olmayan memurlardan kuşku duymaya başlamış ve Müslüman memurlara ise güvenini kaybetmiştir³⁷⁰.

Babası gibi Budist olan Abaka, siyasi çıkarlar doğrultusunda Hıristiyanlara yaklaşmış ve onların Müslümanlara karşı olan düşmanlığından faydalanmaya çalışmıştır. Bizans İmparatoru VIII. Michael, Altın Orda tehlikesine karşı İlhanlılarla işbirliği yapmak adına kızı Despina'yı (Meryem) Hülâgû Han'la evlendirmek istemiş fakat onun ölümü üzerine bu evlilik Abaka Han'la yapılmıştır³⁷¹. Bizans'ın Altın Orda tehlikesine karşı İlhanlılarla işbirliği yaptığı gibi Abaka Han da Memlûklere karşı Avrupa ile ilişkileri geliştirmiştir. 1267, 1274 ve 1276 yıllarında Papa X. Gregore'a

³⁶⁹ Sümer, 1988: 8.

³⁷⁰ May, 2021: 335-336.

³⁷¹ Spuler, 1987: 78-79; Akkuş, 2016: 77; Yuvalı, 2017: 227; Durmuşoğlu, 2019: 226.

mektuplar yazmış ve 1278 yılında Papa III. Nikolaus da Abaka Han'a elçiler göndermiştir. Fakat bunca çaba sonuç vermeyince Abaka Han, Memlûklere karşı tek başına savaşmak zorunda kalmıştır³⁷². Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinden oluşan kalabalık orduyla Memlûklere saldıran Abaka Han 1281 yılında Suriye'de Humus yakınlarında ağır bir yenilgi almıştır. Aldığı bu ağır yenilginin üzüntüsünü unutmak için kendini içki ve eğlenceye veren Abaka, 1282 yılında genç yaşta ölmüştür³⁷³.

Abaka Han'ın Hıristiyanlara karşı bu ılımlı yaklaşımını kullanan Hıristiyan din adamları Azerbaycan bölgesinde üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Hülâgû Han zamanında da devam eden Hıristiyan din adamlarının üstünlüğü Abaka zamanında en üst seviyeye ulaşmıştır. Müslüman gruplar arasında mevcut mezhep çatışmalarını ve Sünni-Şîî gerginliğinden de faydalanmıştır. Bu süreçte Tusî Sünnilere karşı olan üstünlük mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu kapsamda Şîî propagandası yapılmıştır³⁷⁴. Bu dönem Azerbaycan'daki bazı ibadethaneler Hıristiyanlar tarafından yıkılmış veya tahrib edilerek kullanılamaz hâle getirilmiştir³⁷⁵.

C. Ahmed Teküder Dönemi (1282-1284)

Abaka Han'ın ani ölümü İlhanlı tahtında bir boşluk oluşturmuştur. Veliiaht tayin etmeden ölünce kurultay toplanmış ve tüm emir ve şehzadelerin büyük bir kısmının desteğini alan Hülâgû'nün yedinci oğlu Ahmed Teküder, 1282 yılında İlhanlı tahtına seçilmiştir. Ahmed Teküder'in tahta çıkmasında şehzadelerden Kongurtay, Hülâgû, Çüşkab, Kişu, Şiktur, Suncak, Arab ve Kara Buğa onu desteklemiştir³⁷⁶. Abaka Han'ın oğlu Argun, kendisinin kurultaya beklenmediğini dile getirerek amcasına serzenişte bulunmuş ve açıktan muhalefet etmese de gizliden gizliye saltanat mücadelesi vermiştir³⁷⁷.

³⁷² Akkuş, 2016: 79.

³⁷³ Sümer, 1988: 8; Yuvalı, 2017: 238; May, 2021: 335.

³⁷⁴ Akkuş, 2016: 80.

³⁷⁵ Reşîdüddîn, 1957: 489; Piriye, 2003: 228.

³⁷⁶ el-Eherî, 1984: 17; Hope, 2016: 127.

³⁷⁷ Reşîdüddîn, 1957: 613; Hope, 2016: 130; Yuvalı, 2017: 240.

Nesturi Hıristiyan bir anneden doğan ve çocukluğunda vaftiz edilen Teküder, İslam dinini kabul ederek Ahmed ismini almıştır³⁷⁸. Bu süreçte Şeyh Abdurrahman Rifai adlı bir Türkmen şeyhiyle tanışarak onunla dostluk kurmuş ve sık sık onun Arran'da bulunan dergâhına gidip gelmeye başlamıştır. Kendini bu şeyhe kaptıran Ahmed devlet işlerini annesi Kutuy Hatun'a bırakmış ve bu sebepten dolayı da emirler de hoşnutsuzluklarını dile getirmeye başlamışlardır³⁷⁹. Onun Müslüman olması büyük amcası Kubilay Han tarafından da hoşgörülmemiş olmalı ki kendisi bu konuda şiddetli bir şekilde uyarılmıştır. Teküder, amcasının kendisini ikaz etmesinin sorumlusu olarak Nesturi klisesi patriği III. Mar Yahballah ve yardımcısı Rabban Sauma'yı görmüştür. Bu sebepten onları cezalandırmak istese de annesi bu olayın gerçekleşmesini engellemiştir. Yaşanan bu hadise sonrasında Nesturi ve Budistler Argun Han'ın erafında toplanmaya başlamıştır³⁸⁰.

Ahmed Teküder İslam dinini kabul ettiğini söyleyerek Memlük Sultanı'na elçiler göndermiş ve barış sağlanmasını istemiştir³⁸¹. Fakat Anadolu'da Müslüman Türkmenlere Şehzade Kongurtay'ın yaptığı katliamı duyan Memlükler bu duruma pek fazla itibar etmemişlerdir. Memlükler Ahmed Teküder'e inanmasalar da onun iki yıllık hâkimiyeti süresince hiçbir şekilde olumsuz bir davranış da sergilememişlerdir. Bu durum Altın Orda Devleti için de geçerliliğini korumuştur. İlhanlı tahtında Müslüman hükümdarın iki yıllık faaliyeti döneminde Müslüman devletlerle herhangi bir savaş meydana gelmemiştir. Bu durum Müslümanlar açısından olumlu karşılanırsa da Hıristiyanlar Ahmed Teküder'in Müslüman olmasını kabullenememiş ve her fırsatta onu amcasına şikâyet etmişlerdir³⁸².

Ahmed Teküder zamanında sivil idarede Mecidü'l-Mülk ve Cüveynî arasındaki rekabet devam etmiştir. Bu dönemde Mecidü'l-Mülk, Argun'a Cüveynî'nin Abaka han'ı zehirlediğini haber vererek onu saf dışı bırakmak istemiştir. Onun bu oyununa karşı Cüveynî de Ahmed Teküder'e Mecidü'l-Mülk'ün Argunla komplo kurup onu

³⁷⁸ Boyle, 1968: 365; Akkuş, 2020: 149-150; May, 2021: 337; Çelik, 2021: 103.

³⁷⁹ Erdem, 2000: 17; Uyar, 2012: 13; Hope, 2016: 130; Akkuş, 2020: 161; Çelik, 2021: 103.

³⁸⁰ Grousset, 1980: 353; Yuvalı, 2017: 241.

³⁸¹ Akkuş, 2020: 158-159.

³⁸² Yuvalı, 2017: 242.

tahtan indirmek istediğini söylemiştir. Bu olaya dayanak olarak da Mecedü'l-Mülk'ün büyücülükle uğraştığını da ekleyince olaylar iyice kızışmıştır. Büyücülükle ilgili kanıtlar da sunulunca rakipleri Mecedü'l-Mülk'ün idam edilmesini istemişlerdir. Sonuç olarak Mecedü'l-Mülk'ün rakiplerine teslim edilmesi konusunda bir ferman çıkarıldı ve 14 Ağustos 1282 tarihinde rakiplerine teslim edilen Mecedü'l-Mülk parça parça edilerek öldürülmüştür³⁸³.

Altın Orda ve Memlûklere karşı herhangi bir mücadelenin yaşanmadığı iki yıllık süre zarfında iç olaylar cereyan etmiştir. Ahmed Teküder kardeşi Kongurtay'ı Argun ile işbirliği yaptığı şüphesiyle öldürmüştür. Sonrasında Argun üzerine yürüyen Teküder, Horasan'da onu yenilgiye uğratmıştır. Horasan'da kalesine çekilen Argun idam edileceğini beklerken Abaka Han'ın nüfuslu komutanlarından Emir Buka, Ahmed Teküder'i ziyaret ederek yeğenini bağışlamasını istemiştir. Teküder'in damadı Alınak Noyan bu duruma karşı çıkarsa da Argun amcası tarafından affedilmiştir. Argun gözetim altında iken komutanlar arasında çıkan münakaşa sonucunda Alınak Noyan öldürülmüştür. Onun ölümü Ahmed Teküder'in İslamlaştırma politikasına karşı bir nevi askeri darbeye dönüşmüştür. Bu ayaklanmadan Azerbaycan'a kaçan Teküder yakalanarak sorgulanmış ve ardından kardeşi Kongurtay'ın ölümü sebebiyle kısas alınması için onun oğullarına gönderilmiştir. 1284 yılında Ahmed Teküder idam edilmiştir³⁸⁴.

D. Argun Han Dönemi (1284-1291)

Ahmed Teküder'in idam edilmesinden sonra boş kalan İlhanlı tahtına, 1284 yılında hanedan üyelerinin ve üst düzey yöneticilerin katıldığı kurultayla Argun Han geçmiştir. Beylekân bölgesinde doğan Argun, Abaka Han'ın İkeçi adlı eşinden dünyaya gelmiştir³⁸⁵. Tahtta bulunduğu yedi yıllık süre zarfında yaşanan iç olaylar bakımından hareketli bir dönem olmuştur. Bu olaylardan ilki bu dönem vezirlik

³⁸³ May, 2021: 337-338.

³⁸⁴ Spuler, 1987: 95; Yuvalı, 2017: 242-243; May, 2021: 340.

³⁸⁵ Boyle, 1968: 368; Sümer, 1989: 185; Akkuş, 2020: 164.

makamına getirilen Şemseddin Cüveynî³⁸⁶ (ö. 1284) kısa süre sonra yargılanarak ailesi ve yakın adamlarıyla birlikte idam edilmiştir. Argun döneminde önce vezirlik görevi verilip sonra cezalandırılan bir diğer şahıs Emir Buka'dır. Buka'yı sevmeyenler onun aleyhinde Argun'u dolduruşa getirmeleri sonucu bu vezir de Cüveynî gibi yakın adamlarıyla birlikte idam edilmiştir³⁸⁷. Hem sahip divan hem de emirü'l-ümera görevlerini üstelenen Buka Noyan'ın yerine Yahudi hekim Sa'düddeve getirilmiştir³⁸⁸.

Argun iki veziri idam ettirdikten sonra Musevi doktor olan Sadüddeve'yi önce Bağdat'a teftiş amacıyla göndermiş ardından da yaptığı çalışmalardan dolayı onu baş vezir yapmıştır. Sadüddeve yaptığı çalışmalarla maliyeye çeki düzen vermiş, beylerin yağmalarını önlemiş ve beylerin halktan aşırı vergi toplamasını yasaklamıştır. Vergi tahsildarlığı ve diğer önemli görevlere Musevileri getirmiş olması halk nezdinde şikâyetlere sebep olsa da Argun'un nezdinde itibarının olması onu karşı konulamaz bir güce ulaştırmıştır³⁸⁹. Yahudi vezir Sadüddeve saray görevlisi olan tüm Müslümanları görevlerinden uzaklaştırarak onların yerine Yahudileri yerleştirmiştir. İlhanlı sarayında Yahudi kadrolaşması had safhaya ulaşmıştır³⁹⁰.

Müslüman olan Ahmed Teküder'den sonra başa geçen Argun, yeniden Hıristiyanları desteklemiş ve komşularına karşı onların desteğini alabilmek adına Hıristiyanlığı ön plana çıkarmıştır. Argun Han, Ahmed Teküder'in tam tersine komşuları olan Altın Orda ve Memlûklerle barış değil savaş yapılmasını istemiştir. Fakat kendinden öncekilerin yapılan savaşlarda yenilmesi onu tedirgin ettiği için bu savaşa yalnız girmek istememiştir. Bu sebepten Nasturi rahibi Rabban Sauma'yı İtalya, Fransa ve İngiltere'ye üç kere elçilik heyeti göndererek Suriye savaşında onların da desteğini istemiştir³⁹¹. Ama ne yazık ki hiçbir devletten istediği şekilde destek alamadığı için Memlûklerle savaş başlatmaya cesaret edememiştir. Altın Orda

³⁸⁶ İlhanlı Devlet adamı olan Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin kardeşi olup çocukluğu, gençliği ve öğrenimi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Şahıs hakkında detaylı bilgi için bkn: Yazıcı, (b) 1993: 144-146.

³⁸⁷ Sümer, 1989: 186; Sümer, 1991: 355-356; Erdem, 2000: 19.

³⁸⁸ May, 2021: 341.

³⁸⁹ Grousset, 1980: 355; Spuler, 1987: 96; Erdem, 2000: 20; Yuvalı, 2017: 245; Akkuş, 2020: 175.

³⁹⁰ Akkuş, 2020: 176.

³⁹¹ Akkuş, 2020: 170; May, 2021: 342.

Devleti ile de dolaylı yoldan karşı karşıya gelmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin müttefiki olan Venediklilerin, Altın Orda Devleti müttefiki Cenevizlilerle aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle iki devlet karşı karşıya gelmiştir³⁹².

Devlet yönetiminde herhangi bir olumlu adım atamayan Argun, uzun yaşamak için Budist rahiplerin hazırladığı civa ve sülfür temelli ilacı kullandıktan bir süre sonra 1291 yılında Arran yakınlarındaki Bağçe'de vefat etmiştir³⁹³. Han ölünce Yahudi devlet adamı olan Sadüddeve de öldürülmüş ve yakın adamlarının malları yağmalanmıştır³⁹⁴. Hülâgû Han devleti kurduktan sonra Azerbaycan bölgesinde imar faaliyetlerinde bulunmuş ve bu coğrafyada yeni şehirler inşa ettirmiştir. Argun Han da ona özenerek ölmeden önce Tebriz yakınlarında Arguniye adlı bir şehir inşa etme planı kursa da bu teşebbüsü ölüm sebebiyle yarım kalmıştır³⁹⁵.

E. Geyhatu Han Dönemi (1291-1295)

Argun Han'ın genç yaşta beklenmedik ölümü sonucunda veliahtlık meselesi ortaya çıkmıştır ki bu dönem oğlu Gâzân ile şehzade Baydu ve Geyhatu adaylar arasında bulunuyordu. Anadolu genel valisi olan Geyhatu merkezden uzak olsa da Anadolu'dan haksız yere topladığı paralarla merkezdeki yönetici ve emirlere hediyeler gönderiyordu. Ahlaki zaaflarından dolayı pek fazla sevilmeyen Geyhatu gönderdiği hediyelerle İlhanlı devlet adamlarının gönüllerini almıştır. Başkent Tebriz'de bulunan İlhanlı emirleri Anadolu valisi olarak Antalya'da bulunan Geyhatu'ya elçi göndererek onu tahta çıkarmışlardır. Sekiz yıldan beri vali olarak bulunduğu Anadolu'ya kendi yerine Taştımur'u bırakan Geyhatu törenle 1291 yılında İlhanlı tahtına çıkmıştır³⁹⁶.

İlhanlı hükümdarları arasında yetenek, bilgi ve beceri bakımından zayıf kişiliğe sahip olan hükümdar Geyhatu'dur. Bu özelliklerinin yanı sıra müsrif, zevk ve eğlence düşkün olması da devleti ekonomik açıdan zayıflatan sebep olmuştur. Kendisi ve

³⁹² Spuler, 1987: 97; Yuvalı, 2017: 246-248.

³⁹³ Sümer, 1991: 189; Kamalov, 2003: 57; May, 2021: 343.

³⁹⁴ May, 2021: 343.

³⁹⁵ Sümer, 1991: 357; Yuvalı, 2017: 248.

³⁹⁶ Reşîdüddin, 1957: 657; Erdem, 2000: 22; Yuvalı, 2017: 248-250; May, 2021: 344.

ailesinin harcamalarının yanı sıra bir de etrafındakilere de bolca hediye ve paralar dağıttığı için kısa sürede devlet hazinesi boşalmıştır³⁹⁷. Devletin ekonomik olarak düştüğü bu çukurdan kurtarmak için maliyeciler çıkış yolu ararken Vezir Sadreddin Halidî bir adım atmıştır. Çinden gelen Pulad Çeng Sang adlı adamın teklifi ile Çin'deki kâğıt para uygulaması İlhanlılarda da uygulanmaya başlamıştır³⁹⁸. Çin'de Çao adı ile bilinen kâğıt para Çav³⁹⁹ adıyla 1294 yılında Tebriz'de basılarak piyasaya sürülmüştür. Mevcut demir paraların kullanımı yasaklanmıştır. Devleti ekonomik olarak çöküşten kurtarması düşünülen Çav ne yazık ki başarılı olmamıştır. İki ay sonra bu uygulamaya son verilmiştir⁴⁰⁰.

Azerbaycan'a geldiği günden beri yaptığı savurganlıklarla devleti ekonomik krize sokan Geyhatu aynı zamanda yanlış siyaset izleyerek Baydu ve Gâzân'ı da karşısına almıştır. Bu yanlış siyaset sonucunda 1295 yılında Baydu ve Geyhatu karşı karşıya gelmiştir. Güvendiği emirlerin kendisine ihanet ederek Baydu tarafına geçtiğini gören Geyhatu, Tebriz'e kaçmıştır. Burada yakalanan Geyhatu hemen idam edilmiştir⁴⁰¹. Onun idam edilmesinden sonra İlhanlı tahtına Baydu çıkmıştır. Baydu başa geçse de hâkimiyeti çok kısa sürmüştür. Saltanat için en büyük rakibi olan Gâzân Han'ın yanında bulunan emir Nevruz'u kendi safına çekmeye çalışan Baydu, bu hamlesinde başarılı olamamıştır. İki taraf arasında 1295 yılında yapılan mücadeleyi kaybeden Baydu, Azerbaycan'a doğru kaçarken Nahcivan'da yakalanarak idam edilmiştir⁴⁰². el-Eherî, Baydu hakkında bilgi verirken onun "*gül gibi kısa ömürlü*" olduğunu belirtmiştir⁴⁰³.

³⁹⁷ May, 2021: 345.

³⁹⁸ el-Eherî, 1984: 21.

³⁹⁹ Geyhatu döneminde İlhanlı devletinde kullanılan Çin menşeli kâğıt para olan Çav hakkında detaylı bilgi için bkn: Yazıcı, 1993: 235

⁴⁰⁰ Jahn, 1942: 270; May, 2021: 345.

⁴⁰¹ May, 2021: 346.

⁴⁰² Spuler, 1987: 103; May, 2021: 346-347.

⁴⁰³ el-Eherî, 1984: 22.

F. Gâzân Han Dönemi (1295-1304)

İlhanlı Devleti'nin altıncı hükümdarı olan Gâzân Han⁴⁰⁴ aslında Hülâgû Han'dan sonra devleti temsil edebilen ikinci şahıs olarak tarihe geçmiştir. 1272 yılında Abeskun'da⁴⁰⁵ doğan Gâzân Han, Argun Han'ın oğludur. Annesi Kultak Egeci Hatun olmasına bakmayarak evladı olmadığı için Bulugan Hatun'a evlatlık verilmiştir. Bu aşamadan sonra onun tüm eğitimiyle Bulugan Hatun ilgilenmiştir. Babasının İlhanlı tahtına çıkmasıyla birlikte Gâzân Han da Horasan, Mazenderan ve Rey valisi olarak atanmıştır⁴⁰⁶.

Şehzadeliği döneminde Horasan'da Çağatay oğulları ile mücadelesi ve Emir Nevruz'la olan meselesi yüzünden Baydu ondan erken davranarak İlhanlı tahtına çıkmıştır. Argun Han zamanında meydana gelen bazı dedikodular yüzünden merkeze olan güvenini kaybeden Emir Nevruz etrafına topladığı adamlarla devlete karşı gelmiştir. Yedi yıllık bir mücadelenin ardından devlete de zarar verdiğini düşünerek Gâzân Han'a elçi göndermiş ve onunla yeniden barışmıştır. Emir Nevruz gibi önemli bir devlet adamını yanına alan Gâzân Han, 1295 yılında yanında 6.000 kişilik bir ordu ile Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştır. Fakat Baydu'ya karşı askeri harekâtın tehlikeli olacağını düşündüğü için sonradan bu adımdan vazgeçerek Nevruz'u elçi olarak Baydu'ya göndermiştir. Baydu, Nevruz'u kendi tarafına çekmeye çalışsa da bu hamlesinde başarılı olamamıştır. Horasan'a geri dönen Gâzân, Emir Nevruz'un da etkisiyle İslam dinini kabul etmiştir. Onun Müslüman olmasıyla etrafında bulunan emir ve askerler de İslam dinini kabul etmişlerdir⁴⁰⁷.

Emir Nevruz, Baydu ile görüşürken kendini ölümden kurtarmak adına Baydu'ya yalan yeminler vermiş ve ona Gâzân Han'ın kellesini göndereceğini söylemiştir. Emir Nevruz'un bu sözlerine inanan Baydu onu Gâzân Han'ın yanına geri göndermiştir. Fakat Gâzân Han'ın yanına gelen Emir Nevruz yaşanan olayları Gâzân Han'a anlatmış

⁴⁰⁴ Gazan kelimesi büyük tencere anlamına gelmektedir. Doğduğu zaman cariyelerden birisi elinde bir tencere ile içeri girdiğinden dolayı kendisine bu isim verilmiştir. İbn Battûta, 2000: 166. Şahıs hakkında detaylı bilgi için bkn: Özgüdenli, 2009: 49-50.

⁴⁰⁵ Hazar denizinde bulunan adalardan biri.

⁴⁰⁶ Yuvalı, 2017: 253; May, 2021: 341.

⁴⁰⁷ Reşîdüddin, 1957: 627; Uyar, 2012: 21; Yuvalı, 2017: 255.

ve ardından bir çuvalın içine ağız kapalı bir kazan koyarak Baydu'ya göndermiştir. Emir Nevruz'un bu espirili cevabı Baydu'nun yanında bulunan herkesi şok etmiştir⁴⁰⁸.

Gâzân Han Müslüman olduktan sonra Baydu'nun elçileri görüşmeler yapmak için onun yanına gelmişlerdir. Elçilik heyetinde bulunan Şeyh Mahmud Dineverî de Müslüman olduğu için Baydu hakkındaki gerçekleri Gâzân Han'a anlatmış ve geri Baydu'nun yanına döndüğünde ona da Gâzân Han hakkında yalan bilgiler vermiştir. Bir sonraki gelen elçilik heyetini tutuklatan Gâzân Han bir taraftan da Baydu'ya karşı askeri hazırlığa başlamıştır. Yaklaşık 12 tümenlik bir ordu ile yani 120 bin askerle Azerbaycan'a doğru yola çıkan Gâzân Han'ın geldiğini haber alan Baydu kaçmaya çalışsa da yakalanarak oğlu ile birlikte idam edilmiştir. Tebriz'de Baydu'nun kaybettiğini öğrenen devlet adamları Gâzân Han'ı coşkuyla karşılamıştır. Emir Nevruz'u Tebriz'e bırakan Gâzân Han, Hülâgû Han hayattayken kışlak olarak belirlediği Karabağ'a giderek orda yapılan törenle 1295 senesinde İlhanlı tahtına çıkmıştır⁴⁰⁹.

Gâzân Han'ın başa geçmesiyle Argun Han'ın ölümü sonrası ortaya çıkan siyasi karışıklık da giderilmiştir. Devlet otoritesini sağlamak için sert tedbirlerden çekinmeyen Gâzân Han hatta Emir Nevruz'un bile ölüm emrini vermiştir. Gâzân Han'ın, Emir Nevruz'u öldürtmesi aslında bir hata olmuştur. Sadrettin Zencanî isimli Emir Nevruz'a düşman olan vezir, sahte bir mektup yazarak bunu Nevruz'un kardeşinin kesesine koymuştur. Bunun ardından Sultana giderek Emir Nevruz'un isyan girişiminde bulunacağını haber vermiştir. Nevruz'un kardeşi yakalanmış ve onun üzerinden çıkan mektup okunarak bu doğrultuda kardeşi idam edilmiştir. Kardeşleri ve yakın adamlarının öldürüldüğü haberini alan Nevruz, Herat kalesine sığınmıştır. Herat Meliki ona ihanet ederek gizlice yakalayıp öldürmüştü ve kafasını Gâzân Han'a göndermiştir. 1297 senesinde Emir Nevruz'un öldürülmesi Anadolu, İran ve Azerbaycan gibi bölgelerde Moğol askeri aristokrasisine yapılmış bir hamle olmuştur⁴¹⁰. Devlete olan sadakatinden dolayı Sadrettin Zencani ödüllendirilmiştir.

⁴⁰⁸ el-Eherî, 1984: 22.

⁴⁰⁹ Boyle, 1968: 381; Spuler, 1987: 105; Yuvalı, 2017: 256.

⁴¹⁰ Hope, 2016: 169.

Fakat bu olayın üzerinden kısa süre geçmeden gerçekler ortaya çıkmış ve bu kez de Sadrettin Zencani öldürülmüştür⁴¹¹. Devlet otoritesi sağlandıktan sonra Gâzân Han birtakım yenilikler yaparak devletin ekonomik anlamda da güçlenmesi için çaba sarfetmiştir⁴¹².

Gâzân Han İlhanlı hanları arasında İslam dinini kabul eden ikinci hükümdar olmuştur. Emir Nevruz'un da etkisiyle İslam dinini kabul eden Gâzân Han'ın Müslüman olması konusunda iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan birincisi onun Hz. Peygamberi rüyasında gömesi olayı ikincisi ise Baydu'ya karşı verdiği mücadelede Müslümanların desteğine ihtiyaç duymuş olmasıdır. Bu iki hikayeher ne kadar doğru olsun veya olmasın hikâyelerin içeriğine baktığımızda birinci hikâye olayı dini, ikinci hikâye ise siyasi olarak bir gerekçeye dayandırmaktadır⁴¹³. Her ne olursa olsun Gâzân Han, İslam dinini kabul etmiş ve onun zamanında Müslüman halk ciddi bir serbestlik dönemine kavuşmuştur. Onun zamanında gayrimüslim tebâ da tam aksine zorluklarla karşılaşmaya başlamıştır. Tebriz başta olmakla Azerbaycan'ın tüm şehirlerinde Budist mabedleri yıkılmıştır. Hatta babası Argun'un portresinin bulunduğu Tebriz'deki mabed bile bu yıkımdan kurtulamamıştır. Yine Tebriz başta olmakla devletin birçok şehrine dini müesseseler kurulmuştur. Sünni olmasına bakmayarak Şîilere de saygı göstermiş, din adamlarına maaş bağlatarak vergiden muaf tutmuştur⁴¹⁴. 1302 yılında ülkenin çeşitli bölgelerine Daru's-siyade adı verilen yerler inşa ettirerek Seyyitlerin buralarda konaklama ve misafir edilmelerini emretmiştir⁴¹⁵.

Şehzadeliği döneminde birkaç Müslüman şehrini gezen Gâzân Han, İlhanlı tahtına çıktıktan sonra Tebriz yakınlarında kendi adına bir türbe yaptırmıştır. Şâmıgazân⁴¹⁶ adı verilen bu türbenin etrafına çeşitli hayır ve eğitim kurumları yaptıran Gâzân Han, burayı küçük bir şehir haline getirmiştir. Bunun dışında Kür nehri kıyısında Hazar denizine yakın bir yerde Mahmudâbâd adlı bir şehir yaptırmıştır.

⁴¹¹ el-Eherî, 1984: 24.

⁴¹² Yuvalı, 1996: 430.

⁴¹³ Şahin, 2015: 210; May, 2021: 348.

⁴¹⁴ Reşîdüddîn, 1957: 635; Yuvalı, 1996: 430; Şahin, 2015: 210-211; Akkuş, 2020: 197; May, 2021: 349.

⁴¹⁵ Akkuş, 2020: 198.

⁴¹⁶ Bu şehir hakkında mimari eserler başlığında geniş bilgi verilmiştir.

Aslında Gâzân Han Azerbaycan'da çeşitli bölgelerde Mahmudâbâd adında küçük şehirler yaptırmıştır fakat bu şehirlerden sadece bir tanesi günümüze kadar ulaşmıştır. Şenb-i Gâzân ve Mahmudâbâd adlı şehir dışında ülkenin çeşitli yerlerine hayır kurumları yaptıran Gâzân Han bunlara vakıf bağlamıştır. Kimsesizlerin defin masrafı, fakir ve dul kadınlara yardım, sahipsiz çocukların eğitimi, köprü ve yolların tamiri bu vakıfların gelirleri ile yapılmıştır.

Kazvin bölgesinde rahatsızlanan Gâzân Han'ın hastalığına doktorlar çare bulamayınca 1304 yılında 32 yaşında vefat etmiştir. Altın Orda hükümdarı Togta da onunla aynı yıl vefat etmiştir. Altın Orda Devleti'nde *emiri bozork* olan Kadak, Togta'nın oğlu İlbasmış'ı tahta çıkarmaya çalışmıştır. Harezm'de Kutluk Timur ile birlik olan Özbek, hükümdarın başsağlığı bahanesi ile Deşti Kıpçak'a giderek askeri birliğe girmiş ve burada Özbek İlbasmış'ı, Kutluk Timur da Kadak'ı bıçak darbesiyle öldürmüştür. Bu olay sonrasında Altın Orda tahtına Özbek çıkmıştır⁴¹⁷.

1. Gâzân Han Reformları

Büyük Moğol İmparatorluğuna tabi olmaktan çıkarak yalnız kendi adına hutbe okutup para bastıran Gâzân Han, bir bakıma devletin bağımsızlığını da ilan etmiştir. İlhanlı Devleti'nin güçlenmesi adına başta maliye olmak üzere adli, idari, ekonomi, imar, askeri, tarım ve toprak alanında reformlar gerçekleştirerek halkın refahını sağlamıştır⁴¹⁸. Yapılan reformlar sonucu Azerbaycan'da toprakların düzenli bir şekilde ekilebilmesi için su kanalları yaptırmıştır. Devlet memurlarının kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini engelleyerek devletin yıllık gelirini 1700 tûmenden 2100 tûmene çıkarmıştır. Onun gerçekleştirdiği reformlarla sadece Azerbaycan değil İlhanlı hâkimiyetinde olan tüm bölgeler refah içinde yaşamıştır⁴¹⁹.

⁴¹⁷ el-Eherî, 1984: 26.

⁴¹⁸ Gâzân Han reformları hakkında geniş bilgi için bkn: Özgüdenli, 2009.

⁴¹⁹ Yuvalı, 1996: 431; Özgüdenli, 2009: 239.

a. Toprak Reformu

Gâzân Han'ın toprak reformu iki önemli kısmı kapsamaktadır. Bunlardan birinci reform iktâ topraklarının Moğol ordu birliklerine dağıtılmasıdır. İkinci ise boş kalmış toprakların yeniden ekilmesi ile bağlıdır. Gâzân Han öncesinde İlhanlı Devleti ordu giderlerini hazineden karşılamaya çalışmıştır. Halktan alınan vergiler toplanıyor ve bu vergiler hazineye aktararak oradan da ordunun giderleri için kullanılmıştır. Gâzân Han bu durumu değiştirmek için iktâ topraklarını askeri birlikler arasında dağıtmıştır. İktâ topraklarını sadece askeri görevliler kullanabilirdi. Tümen komutanı olan iktâ sahibinin ölmesi durumunda onun yerine ya oğlu bakacak ya da oğlu yoksa askeri rütbede ondan sonra gelen şahıs o görevi devralmıştır. Bu iktâ toprakları alınıp satılamaz ve bir başkasına hediye olarak verilemezdi. Bu kurala uymayanlar cezalandırılmıştır. İktâ sahipleri buldukları bölgedeki toprak ekimlerinden de sorumlu tutulmuş ve ekilen mahsulden elde edilen vergiler toplanarak devlet hazinesine gönderilmiştir. Gâzân Han'ın koyduğu yasa gereği bu iktâ sahipleri belli dönemlerde düzenli bir şekilde denetlenmiştir⁴²⁰.

Gâzân Han'ın bu reformu gerçekleştirmekteki amacı göçebe Moğol kabilelerinden oluşan askeri birlikleri yerleşik hale getirmektir. Göçebe şekilde yaşayan Moğollar yerleşik yaşam süren halkla sürekli çatışmıştır. Göçebe kültürle yerleşik kültür arasındaki bu karşı durmadan sürekli olarak Moğol askerler çıkar elde etmiş ve yerli halk onların koyduğu kurala boyun eğmek zorunda kalmıştır. Toprak ekiminin sağlanması göçebe halkı bir bakıma o toprağa bağlamış ve Moğollar artık yerleşik yaşama geçmiştir.

Gâzân Han'ın toprak reformunun bir diğer ayağı da boş kalmış toprakların halka datılarak ekilmesini sağlamaktır. Gâzân Han iktidarı öncesinde veya onun tahta çıkmasından sonra herhangi bir sebepten ekilmeyen boş kalmış topraklar belirlenmiştir. Bu topraklar bayrat⁴²¹ toprak ilan edilmiştir. Gâzân Han'ın fermanı doğrultusunda boş kalan bu topraklar belirlenerek divana bildirilmiş, ekilmeyen

⁴²⁰ Reşidüddin, 1940: 352; Piriye, 2003: 198; Özgüdenli, 2009: 301-302; Yuvalı, 2017: 265.

⁴²¹ Boş kalan anlamına gelen Bayrat İlhanlılar döneminde boş kalmış topraklar için kullanılmıştır.

topraklar da aynı şekilde satın alınarak divana verilmiştir. Toplanan bu topraklar yeni sahiplerine dağıtılmıştır. Bu sahipler toprakları istedikleri gibi başkasına hediye edebilir veya satabilirdi. Bu konuda toprak sahibine herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Fakat toprak sahibi aldığı toprağa ekin ekme zorunluluğu vardı. Divan tarafından belirlenen görevliler bu toprakları belirli dönemlerde denetlemiştir. Yeni toprak sahiplerine vergiler konusunda da kolaylıklar tanınmıştır. Toprağın bulunduğu bölgeye, sulama şartları ve elde edilecek mahsul oranlarına göre vergiler konusunda toprak sahiplerine ödeme konusunda kolaylıklar sağlanmıştır⁴²².

Gâzân Han'ın uyguladığı bu toprak reformu sonucunda Azerbaycan coğrafyasında boş kalan topraklar yeniden ekilmeye başlanmıştır. Gâzân Han öncesinde vergilerin ağır olmasından dolayı toprağını bırakarak başka yerlere göç eden insanlar yeniden eski evlerine dönerek topraklarını ekmeye başlamıştır. Devletin ekonomik anlamda gelir elde etmesini sağlayan bu reform sonucunda toplanacak vergilerde de artışlar meydana gelmiştir.

b. Vergi Reformu

Boş kalan toprakların ekilmesi konusunda uygulanan reform kısa sürede sonuç vermeye başlamış ve elde edilecek mahsullerden vergilerin toplanması gündeme gelmiştir. Vergi toplanması konusunda Gâzân Han'dan önce devletin üst düzey görevlileri kendi istekleri doğrultusunda davrandıkları için vergiler doğru dürüst toplanamadığı gibi halk da ağır vergi yükü altında eziliyordu. Bu açıdan Gâzân Han vergilerin toplanması konusunda yenilikler uygulamıştır.

Gâzân Han'ın vergi reformu çerçevesinde öncelikli olarak bir nüfus sayımı yapılmıştır. Yapılan nüfus sayımı sonucunda her bir kasaba, köy ve şehirden hangi vergilerin toplanacağı ve bu vergilerin miktarı belirlenmiştir. Gâzân Han'ın emri doğrultusunda belirlenen bu vergi çeşitleri ve miktarı büyük levhalara yazılarak

⁴²² Reşîdüddîn, 1940: 353; Piriye, 2003: 200; Özgüdenli, 2009: 302; Yuvalı, 2017: 265.

yerleşim yerlerinin merkez noktalarında duvarlara asılmıştır⁴²³. Gâzân Han zamanında bu yerleşim yerlerine asılan vergi levhalarından herhangi biri günümüze kadar ulaşmamıştır. Özellikle Azerbaycan bölgesinde bu tarz bir levha, yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkmamıştır. Fakat İlhanlı Devleti'nin bir diğer önemli şehri olan Ani⁴²⁴,de Ebu Said döneminden kalma bir levha bulunmuştur. Bu levha Manuçe Camisi duvarına asılmıştır⁴²⁵.

Uygulanan vergi reformu doğrultusunda tüm vergi işlerinin idaresi merkez divana verilmiştir. Vilayet hâkimleri ve memurlarına vergi toplamak yasaklanmıştır. Eğer vergi toplattıran vilayet hâkimi veya memur yakalanırsa ölüm cezası ile cezalandırılmıştır. Merkez divanda toplanacak vergilerin evraklarını muhafaza etmek amacıyla bir arşiv oluşturulmuştur. Toplanacak vergiler bu arşivdeki belgeler doğrultusunda yapılmıştır. Divan bitikçisi vergi toplama zamanı geldiğinde vergi memuruna arşivden evrakı vererek bu doğrultuda vergi toplamasını istemiştir. Toplanılacak vergiler de eskiden gelişi güzel bir şekilde yapılıyordu. Hangi verginin hangi tarihte toplanacağı konusunda herhangi bir yazılı kural yoktu. Gâzân Han bununla ilgili olarak bir vergi takvimi oluşturmuştur. Oluşturulan bu takvime göre vergiler yaz ve sonbahar olmak üzere iki kısma bölünmüştür. Artık hiçbir memur zamanı gelmeden vergi toplayamazdı⁴²⁶.

İlhanlılar döneminde Azerbaycan bölgesinde toplanan vergilerle ilgili vergiler başlığı altında geniş bilgi verilmiştir. Gâzân Han öncesinde halktan kanunsuz bir şekilde toplanan vergiler halkı zor duruma düşürmüştü, hatta bu vergilerin ağır olmasından dolayı topraklarını bırakarak köyden şehre veya yaşadığı coğrafyadan başka bir coğrafyaya kaçanlar olmuştur. Gâzân Han'ın uygulamaya koyduğu bu vergi sistemi uygulanması zor olan bir durum olsa da halkın ekonomik anlamda rahat nefes almasını sağlamıştır.

⁴²³ Reşîdüddîn, 1940: 255; Piriye, 2003: 200.

⁴²⁴ Kars şehrinin güneydoğusunda ve Arpaçay boyunda bulunan ören yeri olan Ani 961-1045 yılları arasında Pakraduni Hanedanlığı'ndan Ermeni hükümdarlarının başkenti olmuştur.

⁴²⁵ Reşîdüddîn, 1940: 256; Piriye, 2003: 201; Özgüdenli, 2009: 294-295; Yuvalı, 2017: 264.

⁴²⁶ Reşîdüddîn, 1940: 264; Piriye, 2003: 201; Özgüdenli, 2009: 293 Yuvalı, 2017: 264.

c. Adli Reform

İlhanlılar zamanında mahkemelerdeki kanunsuzluklar çok sıradan bir hâl almıştır. Mahkemede önemli işi olan insanlar kadılara rüşvet vererek işlerini hallediyor, parası olmayan insanların işleri ise uzun süre bekletiliyordu. Devletin hukuk sistemini gözetmekle yükümlü olan kadılar bile rüşvet almaktan çekinmemiştir. Artık kadı olmak bile dönemin en iyi para getiren işleri arasında sayılmıştır. Bu açıdan kadı olabilmek için insanlar bir birleri ile yarışıyor, hatta devletin üst düzey görevlilerine bunun için rüşvetler veriliyordu⁴²⁷. Ülke genelinde meydana gelen bu kanunsuzlukları gören Gâzân Han, adli alanda reform uygulama kararı almıştır⁴²⁸.

Gâzân Han, adli alanda reform yaparken onun ilk hedefi liyakatli din adamlarının kadılık görevine getirilmesiydi. Eğer kadı görevine riayet ederek çalışırsa mahkemelerdeki düzen de rayına oturacaktı. Bu açıdan vilayet veya şehirlerde bulunan halkın geneli tarafından sevilen ve saygı duyulan din adamı kadılık görevine getirilmiştir. Göreve getirilecek olan bu kadının şeriat kanunlarını iyi bilmesi gerekiyordu. Bu açıdan vilayet ve büyük şehirlerin kadıları hükümdar tarafından seçilmiştir. Hükümdar tarafından göreve getirilen kadılardan vergiler alınmamış ve devlet hazinesinden onlara ücret belirlenmiştir. Bu işin yapılmasındaki amaç kadıların rüşvet almasını engellemektir. Adli alandaki reformun bir diğer sebebi ise uygulanan toprak reformu sonucunda mahkemelik olan toprakların adil bir şekilde dağıtılmasıdır. Gâzân Han'ın uygulamaya çalıştığı adli reform tam anlamıyla uygulanamasa da mahkeme işlerinde adil kararların alınması sağlanmıştır⁴²⁹.

d. Diğer Alanlardaki Reformları

Gâzân Han, İlhanlı tahtına çıktıktan sonra devlet idaresi ve merkezi bürokrasi ile ilgili birçok reform yapmıştır. Genel bürokratik düzenlemeler yapılan devlet işlerinde amaç devletin İslamlaşma ve İslami devlet modeline dönüşümünü sağlamaktır.

⁴²⁷ Mohammesnejad, 2015: 104.

⁴²⁸ Reşîdüddîn, 1940: 220; Piriye, 2003: 203; Özgüdenli, 2009: 326.

⁴²⁹ Reşîdüddîn, 1940: 220; Falina, 1959: 65-69; Özgüdenli, 2009: 327-328.

Kendinden önceki hükümdarların dağıtmış olduğu yarlıgları geçersiz sayan Gâzân Han yeni yarlıglar datılması kararı almıştır. Eski yarlıglardan hacim ve şekil bakımından farklı olan bu yarlıglarda amaç devlet memurlarının keyfilğini engellemektir. Devlet idaresinde yapılan bir diğer yenilik resmi kayıtların arşivlenmesiydi⁴³⁰.

Gâzân Han zamanında bir diğer yenilik iletişim konusunda yapılmıştır. İlhanlılar zamanında dönemin en önemli iletişim aracı at, haber taşıyan şahıs ulak ve posta merkezlerine de yam⁴³¹ adı verilmiştir. Eskiden ulak veya merkezden başka bir yere gönderilen bir elçi yol üzerinde mola verdiği zaman o bölge halkından birinin evinde kalıyordu. Elçilerin bu durumunu bilen bazı eşkıya ve başıboş adamlar bu elçilik heyetine katılarak köylere gidiyor ve halkın her şeyini yağmalıyorlardı. Bu elçilik heyetinin yiyecek ve kalacağı yerin temin edilmesinden köylüler sorumlu tutulmuştur. Bunun yanı sıra bazı elçi heyetleri eğlence de yapılmasını istediklerinde zaman zaman köy halkını silah zoruyla tehdit ederek kendilerini eğlendirmelerini istemişlerdir. Tüm bunlar yetmezmiş gibi bir de bir köye birkaç elçi heyetinin geldiğini düşünecek olursak bu durumda o köyün halkı ekonomik anlamda çok zorluklar çekiyordu⁴³². Yol boyunca gidilen yerlerden halktan bu yolculuk için vergi alınıyordu. Gâzân Han bu sisteme dur diyebilmek adına bu alanda da reform yapmıştır. Yapılan reform çerçevesinde her 18-20 km mesafede bir yam kurulmuştur. Kurulan bu yam'a bir yam emiri atanarak bu yam'ın tüm gelir ve giderleri onun kontrolüne verilmiştir. Yolun güvenliğini de sağlamaktan sorumlu olan yam emiri için giderlerini karşılamak amacıyla bir bütçe ayrılmıştır⁴³³. Artık bir bölgeden başka bir bölgeye haber çok kolay bir şekilde ulaşmaya başlamıştır. Ulak yola çıktıktan sonra ilk yamda o mola verince yamda bulunan ikinci şahıs ulaşması gereken haberi ondan alarak hızla diğer yam'a doğru hareket etmiştir. Bu şekilde haberler bir yerden başka bir yere çok daha kolay bir şekilde iletilmiştir. Devletin gönderdiği elçi artık yerli halkın evinde kalarak ona yük olmayacak ve onun için ek harcamalar yapmak zorunda kalmayacaktı.

⁴³⁰ Reşidüddin, 1940: 221; Piriyeve, 2003: 203; Yuvalı, 2017: 263.

⁴³¹ Bazı İslâm devletlerinde resmi haberleşmeyi sağlayan görevli

⁴³² Mohammesnejad, 2015: 104.

⁴³³ Reşidüddin, 1940: 251; Piriyeve, 2003: 204; Özgüdenli, 2009: 338-339; Yuvalı, 2017: 266-267.

Gâzân Han reformları, genel olarak bakıldığında İlhanlı Devleti'ni uzun süredir devam eden ekonomik buhrandan kurtarmak için yapılmıştır. Uygulanan bazı yenilikler gerçek hayattan uzak olsa da halkın refahı amaçlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında halkın ekonomik anlamda rahat bir nefes aldığı görülmektedir. Uygulanan bu reformlarla mahkemelerde meydana gelen usulsüzlüklerin karşısı alınmış, boş kalan toprak arazileri yeniden ekilmeye başlanmıştır. Devlet memurlarının kendi istekleri doğrultusunda topladıkları vergiler bir anda ortadan kalkmış ve toplanan vergiler direk devlet hazinesine ulaşmıştır. Uygulanan bu reformlar devlette olumlu sonuçlar verse de tümenlere dağıtılan toprak arazileri devlet için bir süre sonra olumsuz sonuç doğurmuştur. Tümenlerden sorumlu olan şahıslar elde ettikleri topraklarda güçlenerek bir süre sonra merkeze baş kaldırmış ve devletin zayıfladığı dönemde kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu açıdan Gâzân Han reformlarının olumlu tarafları olduğu gibi olumsuz tarafı da olduğu göz ardı edilmemelidir.

G. Olcaytu Han Dönemi (1304-1316)

İlhanlı hükümdarı Argun Han'ın oğlu olan Olcaytu, 1282 yılında Merv ve Serahs arasındaki, kurak ve bataklık bir bozkırda doğmuştur⁴³⁴. Babası Budist, annesi ise Nasturi bir Hıristiyandı. Hıristiyan ismi Nikolasti⁴³⁵. Çocukken kendisine Olcaybuka ve Mâtmûdâr isimleri verilmiştir⁴³⁶. 1295 yılında Gâzân Han ile birlikte Müslüman olan Olcaytu Muhammed Hudâbende ismini almıştır⁴³⁷. Ünvanı, Gıyas ed-Dünya ve-d Din Muhammed Hudabende Olcaytu Sultan'dı⁴³⁸. Gâzân Han Suriye'de Memlûklere, Olcaytu da Horasan bölgesinde Çağataylılara karşı mücadele etmiştir. Gösterdiği başarıdan dolayı kendisini ödüllendirmek isteyen Gâzân Han oğlu olmadığı

⁴³⁴ Gördegir, 2019: 45.

⁴³⁵ Boyle, 1968: 401; Gördegir, 2019: 48.

⁴³⁶ Kâşânî, 1992: 61; Gördegir, 2019: 48.

⁴³⁷ Spuler, 1987: 217; Özgüdenli, 2007: 345; Haykıran, 2015: 132; Yuvalı, 2017: 270; May, 2021: 355; Akkuş, 2020: 225.

⁴³⁸ el-Eherî, 1984: 26.

için tahta varis olarak Olcaytu'yu göstermiştir. Gâzân Han'ın ölümü üzerine Ücân'a gelen Olcaytu 1304 yılında İlhanlı tahtına çıkmıştır⁴³⁹.

İlhanlı Devleti'nde Olcaytu zamanına kadar vezirlik görevi yürüten Saded-din Saveci, Şahab ed-Din Mübarek Şah, Celal Turan'ın oğlu Yahya, Zeyn ed-Din Masteri ve Davut Şah Bağdat yakınlarında idam edilmiştir. Onların idam edilmesinden sonra Reşidüddin ve Taceddin Ali Şah vezirlik makamına getirilmiştir. Taceddin Ali Şah'ın vezirlik makamına getirilmesinde Sultan Olcaytu'nun kız kardeşi Ulcatay Sultan etkiliydi. el-Eherî'nin verdiği bilgiye göre Olcaytu, kız kardeşi Ulcatay Sultan ile birlikte devleti yönetmiştir. Kız kardeşinden habersiz hiçbir iş yapmayan Olcaytu, Taceddin Ali Şah'ı da onun isteği doğrultusunda vezirlik makamına atamıştır⁴⁴⁰.

İlhanlı Devleti'nde Gâzân Han'la başlayan yükselme dönemi Olcaytu zamanında zirveye ulaşmıştır. Olcaytu, Gâzân Han'ın başlattığı değişim sürecini hem devam ettirmiş hem de elinden geldiğince devlette yenilikler uygulamıştır. Müslüman olan Gâzân Han'dan etkilenerek İslamı kabul eden Olcaytu, daha da ileri giderek 1309 yılında Hz. Ali'nin Necef'teki türbesini ziyaret ettikten sonra Şîi olduğunu bildirmiş ve bu dönemden sonra ister devlet nezdinde isterse de halk arasında Şîilik yayılmaya başlamıştır. Onun bu yeni inancı ulema arasında hoş karşılanmamıştır. Hüdabende yerine kendisine Harbende⁴⁴¹ (eşeğin hizmetkârı veya eşek çobanı) denilmeye başlanmıştır⁴⁴². İslamı kabul ettikten sonra dedelerinin din adamlarına uyguladığı hoşgörü politikasını bırakarak Müslüman olmayanlara baskı uygulamaya başlanmıştır. Olcaytu, fermanlar çıkararak gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı giyinmelerini emretmiştir. Onun zamanında cizye vergisinin toplanmasına özel önem gösterilmiştir. Şîi olduğu için Anadolu coğrafyasında hutbelerde ilk üç halifenin isminin okunmasını

⁴³⁹ Spuler, 1987: 217; Özgüdenli, 2007: 345; Haykıran, 2015: 132; Akkuş, 2016: 10; Yuvalı, 2017: 270.

⁴⁴⁰ el-Eherî, 1984: 27.

⁴⁴¹ Gâzân Han'ın ismi hakkında bilgi veren İbn Battûta çocuk doğduğu sırada elinde kazan olan birisinin içeri girmesiyle ona Gâzân adı verildiğini belirtmiş. Şimdi de Olcaytu Han'ın Harbende adıyla ilgili diyor ki doğum anında odaya giren eşek bakıcısından dolayı ona Harbende adı verilmiştir. İbn Battûta, 2000: 166. Burada Batılı araştırmacı Timoty May''ın görüşünü katılıyorum. O, ulemaya karşı yanlış tavır içine girdiğinden dolayı Hudabende kelimesi yerine kendisine Harbende denilmiştir. Çünkü İbn Battûta'ya bakacak olursak doğum sırasında odaya eşek bakıcısı girdi diye Olcaytuya Harbende adı verilmiştir. Öncelikle doğum yapan bir kadının bulunduğu odaya eşek bakıcısı hangi akla hizmetle girmiş olabilir? İkinci olarak da Hudabende kelimesi değiştirilerek Harbende diye hitap edilmiştir.

⁴⁴² May, 2021: 356.

yasaklatmıştır. Onun bu davranışı karşısında Eflakî, Sultan Veled'in oğlu Ulu Ârif Çelebi⁴⁴³'yi Sultaniye'ye Olcaytu'yu ikna etmesi için göndermiştir. Fakat Olcaytu'nun vefatı üzerine bu görüşme gerçekleşmemiştir⁴⁴⁴. Olcaytu'nun Şîliğe verdiği önem onun zamanında basılan sikkelerde de kendini göstermiştir. Bu dönem basılan İlhanlı paraları üzerinde “*Ali veliyyu'llah*” ibaresi yer almıştır⁴⁴⁵. Vezir Taceddin Ali Şah, Olcaytu'nun gözüne girebilmek adına Tebriz şehrinde kendi adına büyük bir cami yaptırmıştır. Günümüzde *Mescid-i Ali Şah* adı verilen bu yapı kale olarak bilinmektedir⁴⁴⁶.

Olcaytu devletin başkenti olan Sultaniye şehrini yaptırarak önemli bir eser miras bırakmıştır. Bu şehirde hastane, medrese, saray ve yeni mahalleler yaptırmıştır. Aslında şehrin yapımına babası Argun zamanında başlanmıştı, fakat onun ölümü üzerine bu plan yarım kalmış ve oğlu Olcaytu babasının bu işini devam ettirerek İlhanlıların yaylak bölgesi olan Kongurolang'a şehir yaptırma kararı almıştır. Başkent Sultaniye'ye Şenb-î Gâzân şehrindeki Gâzâniye türbesi örnek alınarak ihtişamlı bir türbe de yapılmıştır⁴⁴⁷. Olcaytu döneminde Sultaniye'nin dışında biri Irak-ı Acem sınırlarında bulunan Çemçimal (Sultan Abad) diğeri ise Mugan bölgesinde deniz kenarında bulunan Olcaytu Abad ve bir diğeri Ak Kale adında dört şehir daha kurmuştur. Hamdullah Müstevfi eserinde Çemçimal için “*Cennetten bir köşe*” tabirini kullanmaktadır⁴⁴⁸. Olcaytu'nun kısa sayılabilecek iktidarında toplam dört şehir ve sayısız imaret yapması adeta atalarının bıraktığı kötü imajı silmiştir⁴⁴⁹.

Olcaytu Han'ın yaptığı bir diğer önemli iş vakıf düzenlemesiydi. Eski vakıf gelirlerini yeniden düzenleterek yeni gelir kalemleri de ekledikten sonra bir vakıf sistemi oluşturmuştur. Vakfın başına getirilen Reşîdüddin hem eğitim faaliyetlerinin içeriğini düzenlemiş hem de vakfın gelir-gideri ile çalışan personelini yönetmiştir. Reşîdüddin ilim vakıflarının başına getirilirken diğer vezir Ali Şah da hayır

⁴⁴³ Annesi, Mevlânâ'nın önde gelen halifelerinden Selâhaddîn-i Zerkûb'un kızı Fâtıma Hatun'dur. Asıl adı Ferîdûn, lakabı Celâleddin'dir. Ârif Çelebi hakkında detaylı bilgi için bkn: Yazıcı, 1991: 363-364.

⁴⁴⁴ Özgüdenli, 2007: 346; Haykıran, 2015: 132.

⁴⁴⁵ Reşîdüddîn, 1957: 651; Yuvalı, 2017: 271.

⁴⁴⁶ Haykıran, 2015: 134.

⁴⁴⁷ Özgüdenli, 2007: 346; Haykıran, 2015: 133.

⁴⁴⁸ Kazvînî, 1990: 607.

⁴⁴⁹ Gördegir, 2019: 181-182.

vakıflarının başına getirilmiştir. Böylelikle dönemin iki önemli devlet adamı vakıflar için çalışmaya başlamışlardır⁴⁵⁰. Olcaytu zamanında faaliyet gösteren bir diğer vezir Sadeddin-i Sâvecî'dir. Gâzân Han'la başlayan iki vezirli sistem artık üç vezirli siteme dönüşmüştür. Devlette üç vezir olması bürokratik işlerin hızlı ilerlemesini sağlamış olabilir fakat bu vezirler arasında anlaşmazlık ortaya çıktığı zaman tüm işler aksayabilir. Bu durum İlhanlı vezirleri arasında da görülmüştür. Vezirler arasında yaşanan çekişmeler sonucu Reşîdüddin bir süre devre dışı kalsa da sonradan Olcaytu onunla konuşmuş ve Sadeddin görevinden azledilerek yolsuzluklarından dolayı idam edilmiştir⁴⁵¹.

Ülke genelinde eğitime önem veren Olcaytu, Selçuklulardan kalma medrese ve mescitleri onarmış hatta yeni mescit ve medreseler yaptırmıştır. Sivas Buruciye medresesi ve Erzurum Yakutiye medresesi Olcaytu döneminde yapılan medreselerin başında gelmektedir. Bunların yanı sıra Eberkuh, İsfahan, Kazerun, Şiraz, Kum, Kaşan, Save, Rey, Hamedan, Kazvin ve Tebriz şehirlerine de yeni medrese, hankah ve hayır kurumları yapılmıştır⁴⁵².

Olcaytu Han zamanında Azerbaycan coğrafyasında da birçok yenilik görülmüştür. İlhanlı sınırları içinde olan tüm şehirler onarılıp yeni medrese, hankah ve camiler yapılırken Azerbaycan şehirleri de bundan faydalanmıştır. Ülke genelinde yollar ölçtürülerek mesafe taşları dikilmiştir. Bunun yanı sıra Merâğa rasathanesinde Olcaytu'nun desteği ile yeni çalışmalar yapılmıştır. Yeni başkent olan Sultaniye'nin yanında bulunan Bîsutun dağının eteklerine Sultanabad Çemçimâl adlı bir şehir kurulmuştur⁴⁵³. Gâzân Han reformları ile rahat nefes alan Azerbaycan, Olcaytu zamanında gelişme göstermiştir.

Olcaytu Han zamanında yeni şehirlerin yapılması ve vakıf sisteminin kurulmasının yanı sıra eğitim ve bilim de önem kazanmıştır. Reşîdüddin *Câmi'u't-tevârih* adlı eserini Gâzân Han zamanında yazmaya başlasa da onun ölümüyle eser

⁴⁵⁰ Haykıran, 2015: 137.

⁴⁵¹ Reşîdüddîn, 1957: 654; Yuvalı, 2017: 272.

⁴⁵² Haykıran, 2015: 138.

⁴⁵³ Özgüdenli, 2007: 347.

Olcaytu zamanında tamamlanmıştır. Eseri Olcaytu'ya sunan yazar ona ithaf etmek istese de bunu kabul etmeyen Olcaytu yeni bir eser daha yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Reşîdüddin *Câmi 'u't-tevârih*'in II. cildini onun adına kaleme almıştır. Bunun dışında Reşîdüddin'in Sultan Olcaytu ile dinî ve fikrî sahadaki görüşmelerini içeren *Kitâbü's-Sulţâniyye* ve yine Olcaytu ile ilgili *Beyânü'l-hakâ'ik* adlı eserleri mevcuttur. Çağdaşı Abdullah b. Ali el-Kâşânî *Târîh-i Olcaytu* adlı eserini Olcaytu devrine tahsis etmiştir. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî üç eserini, Benâkitî de tarihini onun için kaleme almıştır. Siyâsetnâme türündeki *Risâle-i Ahlâku's-saltana* da Olcaytu adına yazılmış ve Nergisî tarafından *Kânûnü'r-Reşâd* adıyla Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir⁴⁵⁴.

Olcaytu Han döneminde Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkiler bir kez daha akrabalık bağları ile güçlendirilmiştir. İmparator II. Andronik kız kardeşi Maria ile Olcaytu'yu evlendirerek Anadolu'daki Türkmen akınlarına karşı onu kendine müttefik yapmıştır. Bu müttefikliğin ardından Memlûklere karşı mücadelede de Olcaytu Han Avrupa'ya Thomas İlduci adlı bir Hıristiyanı elçi olarak göndermiştir. Papa V. Clement, Fransa Kralı Philippe Le Bel ve İngiliz Kralı II. Edvard ile görüşen İlduci, Suriye seferine karşı müttefik bulamadan İlhanlı ülkesine geri dönmüştür⁴⁵⁵.

Olcaytu Han, 1316 yılı aralık ayında başkent Sultaniye'de vefat etmiştir. Kendi döneminin en önemli eseri kabul edilen Sultaniye şehrindeki kendi adına yapılan türbeye defnedilmiştir⁴⁵⁶.

H. Ebu Said Dönemi (1316-1335)

İlhanlı Devleti'nin sekizinci hükümdarı olan Ebu Said tahta çıktığında on iki yaşında idi⁴⁵⁷. Onun ünvanı, *Âlâ üd-Dünya ve'd-Din*'dir⁴⁵⁸. Horasan valisi olarak görev yapan Ebu Said, babası Olcaytu'nun ölümü sonrası tahta çıkmış ve Ebu Said

⁴⁵⁴ Özgüdenli, 2007: 347.

⁴⁵⁵ Kâşânî, 1992: 248; Yuvalı, 2017: 275-276.

⁴⁵⁶ Yuvalı, 2017: 279; May, 2021: 358.

⁴⁵⁷ Boyle, 1968: 406; May, 2021: 358.

⁴⁵⁸ el-Eherî, 1984: 28.

sonrasında artık İlhanlı Devleti dağılma dönemine girmiştir. Çocuk yaşta olmasına bakmayarak devlet yönetiminde zorlukla karşılaşmayan Ebu Said'in yanında Atabeğ Sevinç, Beylerbeyi Emir Çoban ve dönemin önemli devlet adamı Reşîdüddin bulunmuştur⁴⁵⁹.

Olcaytu Han öldüğü zaman Horasan'da bulunan Ebu Said Atabeğ Sevinç ile devletin başkenti olan Sultaniye'ye gelmiştir. Burada onları Emir Çoban karşılamıştır. Yapılan törenle tahta çıkan Ebu Said devlet yönetimini sivil ve askeri alanda ikiye bölmüştür. Askeri sorumluluk Emir Çobana verilmiş ve vezir Taceddin Ali Şah ona bağlı olarak göreve getirilmiştir. Devlet idaresi ise Atabeğ Sevinç Akaya verilmiştir. Reşîdüddin de Sevinç Aka'ya bağlı olarak görevlendirilmiştir. Atabeğ Sevinç'in hastalanması sebebiyle Taceddin Ali Şah sivil yönetimi eline almış ve devlet yönetiminde askeri alanda Emir Çoban, sivil yönetimde de Taceddin Ali Şah söz sahibi olmuştur⁴⁶⁰.

Ebu Said dönemi İlhanlı Devleti içinde siyasi karışıklıkların yaşandığı bir dönemdir. Askeri yönetici Emir Çoban kendi istekleri doğrultusunda hareket ederken Taceddin Ali Şah da devlette tek söz sahibi ola bilmek adına çeşitli entrikalarla vezir Reşîdüddin'i devre dışı bırakmaya çalışmıştır. Emir Çoban ve Atabeğ Sevinç Aka, Taceddin Ali Şah'ın entrikalarını bildiği için Reşîdüddin tarafında yer almışlardır. Fakat Emir Çoban sürekli başkent dışında bulunduğu için ve Sevinç Aka'nın da hastalıktan ölmesi sebebiyle Reşîdüddin korumasız kalmıştır. Taceddin Ali Şah bu fırsatı değerlendirerek Sevinç Aka'nın ölümünün ardından önce Reşîdüddin'i vezirlikten azlettirmiş ardından da Olcaytu Han'ı zehirleyerek ölümüne sebebiyet verme suçundan mahkûm ettirmiştir. İlhanlı Devleti'nin önemli bilim adamı ve devlet yöneticisi Reşîdüddin 1318 yılında bu suçlamaya bağlı olarak idam edilmiştir. Onun idam edilmesinden sonra Taceddin Ali Şah devlet yönetiminde tek başına söz sahibi olsa da karşısında Emir Çoban gibi orduyu arkasına almış önemli bir devlet adamı

⁴⁵⁹ Reşîdüddin, 1957: 667; Yuvalı, 2017: 279.

⁴⁶⁰ Piriye, 1978: 19-20.

vardı. Reşîdüddin'den sonra Taceddin Ali Şah yeni hedef olarak Emir Çoban'ı seçmiştir⁴⁶¹.

Ebu Said Han zamanında Altın Orda Devleti hükümdarı Özbek Azerbaycan topraklarına saldırarak İlanlılarla savaşmıştır. Bu savaş sonucunda Ebu Said zafer kazanmış olsa da Altın Orda askerlerinin Kür nehri kıyısına kadar hiçbir engelle karşılaşmadan gelmesinden dolayı bazı emirleri cezalandırmıştır. Bunu yanı sıra Emir Çoban da bazı emirleri sopayla cezalandırmıştır⁴⁶². Gürcistan hâkimi Kurumişi ve Diyarbekir hâkimi İrencin bu duruma içerlemiş ve Emir Çoban'a karşı gizliden ittifak kurmuşlardır. Yapılan ittifak sonucunda Emir Çoban tuzağa düşürülmeye çalışılsa da başarısız olunmuş ve Emir Çoban Tebriz şehrine savunmaya çekilmiştir. Tebriz yakınlarında Zencan Nehri kıyısında yapılan savaşta İrencin başta olmakla karşı taraftan birçok emir öldürülmüştür. Hatta bu savaşta gösterdiği kahramanlık dolayısıyla Ebu Said "*Bahadır*" unvanı almıştır⁴⁶³.

Ebu Said Han'ın yaşının da küçük olmasından dolayıdır ki bir süre sonra Emir Çoban tüm hâkimiyeti kendi elinde toplamıştır. Kendi oğullarını devletin çeşitli kademelerinde göreve getiren Emir Çoban Ziya ül-Mülk'ü vezirlik makamına getirmiş olsa da devletin kontrolü oğlu Dımaşk Hacı'de idi. Ebu Said'in sadece hükümdar olarak ismi zikrediliyordu. Hükümdarın hizmetlileri Dımaşk Hacı'ye giderek Ebu Said'in sofraya harçlığı yok demiştir. Dımaşk Hacı bunu duyunca: "*ona günlük iki kuş yeter*" diye cevap vermiştir⁴⁶⁴.

Emir Çoban'a karşı savaş meydanında zafer kazanamayacağını anlayan düşmanları bu kez Ebu Said'i kullanarak amellerine ulaşmaya çalışmışlar. Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun, Ebu Said'in halasının oğlu Celayir Şeyh Hasan ile evli idi. Ebu Said'in güzel kadınlara olan zaafını kullanan Emir Çoban muhalifleri onun Bağdat Hatun'a âşık olmasını sağlamışlar. Ebu Said, kızın Şeyh Hasan'dan boşanmasını ve kendisi ile evlenmesini isteyince Emir Çoban bu duruma karşı

⁴⁶¹ Piriye, 1978: 21-22; Yuvalı, 2017: 281.

⁴⁶² el-Eheri, 1984: 29; May, 2021: 359.

⁴⁶³ Sümer, 1970: 84-85; Piriye, 1978: 21-22; Yuvalı, 2017: 282.

⁴⁶⁴ el-Eheri, 1984: 30-31.

çıkıştır. Muhalif grup bu kez de Emir Çoban'ın engelli oğlu Dımaşk Hoca'nın sultanın haremine girdiği dedi kodusunu yaymışlardır. Ebu Said sadece Dımaşk Hoca'nın öldürülmesiyle yetinmeyerek Emri Çoban ve ailesinin katledilmesi emrini vermiştir. Emir Çoban başarısız bir hamle yaparak Herat Hâkimi Gıyaseddin'in yanına giderek ona sığınmıştır. Burada Çoban sorgulanarak idam edilmiş ve kesilmiş kafası Sultaniye şehrine gönderilmiştir⁴⁶⁵.

Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara bir kez daha saldırması üzerine Ebu Said kalabalık bir ordu ile Arran bölgesine gitmiştir. Burada Ebu Said, karısı Bağdat Hatun tarafından zehirlenerek öldürülmüştür⁴⁶⁶.

İ. Arpa Han Dönemi (1335-1336)

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra boş kalan İlhanlı tahtına Arpa Han geçmiştir. Bu dönem Altın Orda ile İlhanlı Devleti arasında cereyan eden savaşta Arpa Han var gücüyle saldırmış ve düşmanı şaşirtmayı başarmıştır. Altın Orda Devleti'nde Kutluk Timur'un ölümü sonucu sarsılan Özbek Han savaş alanını terk ederek geri çekilmiştir⁴⁶⁷. Altın Orda karşısında zafer kazanan Arpa Han, Ebu Said'in ölümünden sorumlu tutulan eşi Bağdat Hatun'u idam ettirmiştir⁴⁶⁸. Bağdat Hatun'un idam edilme sebeplerinden birisi de onun Altın Orda Devleti hükümdarı Özbek Han'ı Azerbaycan topraklarını işgal etmeye davet etmesi idi. Yaptığı bu faaliyetlere rağmen Arpa Han İlhanlı nezdinde hâkimiyeti sağlayamadı. Bunun da sebebi onun Hülâgû soyundan değil de Arık Böke soyundan olması idi. Ebu Said'in dayısı Emir Ali, devlete karşı bir ayaklanma başlatmıştır. Taraflar arasında yapılan mücadeleyi kaybeden Arpa Han kaçarken yakalanarak idam edilmiştir. Onun idam edilmesiyle de artık İlhanlı Devleti parçalara ayrılmış ve her bölgede bir hükümdar ortaya çıkmıştır⁴⁶⁹.

⁴⁶⁵ Piriye, 1978: 23-25; Yuvalı, 2017: 285-286.

⁴⁶⁶ Reşidüddin, 1957: 669; Piriye, 1978: 28; May, 2021: 360.

⁴⁶⁷ Piriye, 1978: 30.

⁴⁶⁸ May, 2021: 360.

⁴⁶⁹ Piriye, 1978: 30-32.

VII. Azerbaycan Topraklarında İlhanlı-Altın Orda Mücadelesi

Hülâgû Han, Azerbaycan ve İran coğrafyasında İlhanlı Devleti'ni kurduğu zaman Moğol İmparatorluğu'nun her tarafında kendi amcaoğullarından biri hüküm sürmekteydi. İlhanlı Devleti'nin kuzeyinde kurulan Altın Orda Devleti de bunlardan birisi idi. Altın Orda ve İlhanlıların toprak genişletme politikaları bu iki devletin ilişkilerinde önemli bir yeri vardı. Bu iki devlet arasındaki çekişmeler İlhanlı Devleti'nin resmi şekilde kurulmasıyla başlamıştır. İlhanlıların sahip olduğu Azerbaycan'ın verimli ve zengin toprakları doğu batı eksenindeki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Azerbaycan'ın stratejik konumu ve doğal otlaklarının bulunması iki devlet arasında sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Altın Orda Devleti'nin tüccarları Azerbaycan topraklarından geçerek ticaret yapacakları yerlere giderlerken İlhanlı Devleti'ne gümrük ücreti ödemek durumunda kalıyorlardı. Bu ücretin fazla olması iki devlet arasındaki gerginliği artırmıştır. Ayrıca İlhanlıların bölgedeki varlığı Altın Orda'nın Azerbaycan siyasetini de engelliyordu. Bu sorunlar İlhanlı hükümdarları döneminde Azerbaycan toprakları için savaşlara sebep olmuştur. Azerbaycan topraklarında meydana gelen bu savaşlar her iki devletin de çöküşüne kadar devam etmiştir.

İlhanlı Altın Orda ilişkileri daha Mengü Han döneminde başlamıştır. Batu Han'ın desteğiyle Moğol tahtına çıkan Mengü Han bir bakıma Batu'dan asılı hâle gelmiştir. Cengiz Han'ın vasiyeti doğrultusunda oğulları arasında paylaşılan topraklarda kendi payına düşen kısımda söz hakkına sahip olan Batu, Azerbaycan topraklarının da kendisine ait olduğunu belirtirken Hülâgû Han bu coğrafyada yeni bir devlet kurmuştur. Batu (Sayın) Han döneminde Azerbaycan toprakları Altın Orda toprakları olarak nitelendirilmiştir. Çünkü bu konuda Cengiz Han'ın buyruğu mevcuttur. Bu buyrukla bölge Cuci ulusuna verilmiştir. Cengiz Han'ın bu emri doğrultusunda ondan sonra da Batu Han hayattayken bu konuda itiraz yaşanmamıştır. Hülâgû Han ve Berke Han arasında yaşanan sürtüşmenin asıl sebebi de Azerbaycan toprakları olmuştur. İlhanlılar ile Altın Orda arasında başlayan Azerbaycan topraklarına hâkim olma mücadelesi ve Derbend sorunu iki Moğol devleti arasında uzun yıllar devam eden bir rekabet hâline gelmiştir. İlhanlıların Azerbaycan

topraklarında devam eden seksen yıllık hâkimiyetleri sonrasında da Altın Orda Azerbaycan topraklarına sahip olma fikrinden vazgeçmemiştir.

A. Terek Irmağı Savaşı

Altın Orda Devleti hükümdarı Berke Han ile İlhanlı Devleti hükümdarı Hülâgû Han arasında sürtüşme 1258 yılında Hülâgû'nün Bağdat'ı işgal etmesiyle ortaya çıkmıştır. İki amcaoğlu olan bu hükümdarlar arasındaki sürtüşme 1261 yılında savaşa dönüşmüştür. Bu iki akraba başta bir birleri ile iyi anlaşırken ilişkilerinin bozularak savaşacak duruma gelmesi bilim adamları tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu yorumlardan birincisi Reşîdüddin'e aittir. Onun fikrinde savaşın asıl bahanesi Cuci ulusundan olan Tutar, Bulğay ve Kuli adlı üç şehzadeden ikisinin şüpheli ölümü idi. Hülâgû ordusuna destek amacıyla gönderilen askerlerin başında bulunan bu üç şehzadeden Bulğay, bir Toy esnasında aniden ölmüş ve ardından Tutar büyücülük yapmakla suçlanarak cezalandırılması için Berke Han'a gönderilmiştir. Bu olayın akabinde Kuli de şüpheli bir şekilde ölmüştür⁴⁷⁰. Ermeni müverrihler ise Hülâgû Han'ın bu üç şehzadeyi ve yanındakileri öldürttüğünü yazmıştır. Bu katliamdan sağ kurtulanlar Berke Han'ın yanına kaçmışlar ve o da Hülâgû'den intikam almaya yemin etmiştir⁴⁷¹.

Berke Han ve Hülâgû Han arasındaki bu sürtüşmenin bir diğer sebebi ise Berke Han'ın Müslüman olduğu ve Bağdat'ın Hülâgû tarafından istila edilerek Halifeyi öldürmesinden dolayı Hülâgû'ye kızgın olmasıdır⁴⁷². Bir diğer sebep ise Azerbaycan toprakları üzerinde Berke Han'ın hak iddia ediyor olmasıdır. Bana göre bu iki devleti bir biri ile savaşa iten sebep Azerbaycan toprakları üzerindeki hâkimiyet arzusu idi. Moğol İmparatorluğu kurulduğu ilk günden itibaren akrabalık ilişkileri vasıtasıyla elde edilecek topraklar her zaman ön planda tutulmuştur. Berke Han ve Hülâgû Han arasındaki bu anlaşmazlığın da sebebi ise daha fazla toprak elde etmek düşüncesidir.

⁴⁷⁰ Kamalov, 2003: 50; Khelejani, 2013: 42-43; May, 2021: 330.

⁴⁷¹ Oktay, 2007: 98.

⁴⁷² Khelejani, 2013: 52-54.

Sebeup bu üç fikirdeu hangisi olursa olsun değişmeyen tek Şey vardı o da sonuç itibari ile bu iki devletin bir biri ile kanlı savaşa girmesidir.

Yukarıda zikredilen sebepler dolayısıyla Berke Han İlhanlılar ile savaşma kararı alarak, Cuci Ulusu ve ona bağlı bölgelerdeki askerî birliklerin toplanması için emirler vermiştir. Berke Han'ın yeğeni Nogay komutasındaki 30 bin kişilik Altın Orda ordusu, Derbend'i geçtikten sonra şirvân civarında konaklamıştır. Hülâgü Han bunu haber alınca derhâl İran'ın bütün bölgelerinden askerlerin toplanması için emirler vermiştir. Toplanan bu ordunun içerisinde vassal Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan hâkimleri de yer alıyorlardı. Hülâgü Han, 20 Ağustos 1262'de Berke'ye karşı koymak için Aladağ'dan harekete geçmiş ve adamlarından şiremün Noyan'ı, Samagar Noyan ve Atabay Noyan ile birlikleri önden göndermiřtir⁴⁷³.

Altın Orda Devleti'nin otuz bin kişilik bir orduyla harekete geçtiğini duyan Hülâgü Han savaş hazırlığına başlamış ve o da kalabalık bir ordu toplayarak üç kola ayırmıştır. Birinci kol Abaka komutasında Horasan'a gönderilirken ikinci kol Kafkasya'da Daryal Geçidi'ne yerleştirilmiş ve üçüncü kol Hülâgü komutasında Derbend'i geçerek ilerlemiřtir⁴⁷⁴.

Azerbaycan'ın şamahı bölgesinde 1261 yılında meydana gelen savaşın ilk aşamasında İlhanlı ordusu kayıp vermeye başlamıştır. Altın Orda askerleri bu savaş sırasında şiremün'ün askerlerini bozguna uğrattıysa da desteğe gelen Abatay Noyan 15 Kasım arşamba günü şabran/şaberan yakınlarında meydana gelen savaşta onlardan birçoğunu öldürmüştür. Bu savaş sırasında Kral Ulu David (1247-1270) komutasındaki Gürcü askerleri ile Sargis Cakeli de İlhanlılara destek vermişler ve oldukça fayda göstermişlerdi. Savaş neticesinde her iki taraftan da çok sayıda asker ölmüş, Nogay ise canını ancak kaçarak kurtarabilmiřtir⁴⁷⁵.

Bu durum üzerine bölgeye takviye kuvvetler gönderen Hülâgü Han savaşın seyrini değiştirmiş ve İlhanlı ordusu galip gelmiştir. İlhanlı askerleri ile Altın Orda

⁴⁷³ Ateş, 2022: 141.

⁴⁷⁴ Oktay, 2007: 98; Khelejani, 2013: 58; elik, 2021: 210-211.

⁴⁷⁵ Boyle, 1968: 353; Ateş, 2022: 142.

kuvvetleri arasında, 7 Aralık 1262 Cuma günü Derbend'de meydana gelen ve cumartesi günü akşamına kadar devam eden savaşın sonucunda galip gelen İlhanlı askerleri, Derbend'i ele geçirmişlerdi. İki taraf arasında 15 Aralık 1262'de meydana gelen bir diğer savaş da yine İlhanlı ordusunun zaferi ile sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Altın Orda askerleri, Terek Nehri'nin öte tarafına çekilmişlerdir. Galip gelen Hülegü Han; İlğay Noyan, Tudavun Bahadır, Batu, Salçiday, Çağan, Bulargu ve Dokuz gibi önde gelen komutanlarına Berke'nin askerlerini izlemeleri için emir vermiştir⁴⁷⁶.

Verilen emre uyan İlhanlı askerleri, Terek Nehri'nin öte tarafına geçmişlerdi. Buranın Altın Orda emîrleri ile komutanlarının çadırlarıyla dolu olduğunu ve çok sayıda at, deve, inek, koyun vb. bulunduğunu gören İlhanlı askerleri, bunların koruyucularının olmamasından istifade ederek, orada üç gün boyunca eğlence ile meşgul olmuşlardı. İlhanlı ordusunun hazırlıksız bir durumda olduğunu görünce, hızla geriye dönerek taarruza geçen Altın Orda askerleri, 13 Ocak 1263'te Terek Nehri kıyısında onlarla savaşa tutuşmuşlardı. Sabahtan başlayıp gün bitene kadar devam eden bu savaş neticesinde İlhanlılar ağır bir yenilgi almışlardı. Kaçarak hayatta kalmayı başaran İlhanlı askerlerinin bir kısmı, donmuş Terek Nehri'nden geçtikleri sırada ince buz tabakasının aniden kırılması neticesinde suda boğularak hayatlarını kaybetmişlerdi. Abaka'nın ordusu çok az sayıda askerle canlarını zor kurtarmıştır⁴⁷⁷.

Hülâgû Han zamanında meydana gelen bu savaş sonrasında taraflar arasında sıcak temas olmasa bile bu kez de ticari ilişkiler bozulmuştur. Savaşta yenilen Hülâgû Han'ın Tebriz'de bulunan Kıpçak tüccarları öldürtmesi üzerine bu kez de onun bu hareketine karşı Berke Han da aynı şekilde davranmış ve Deşt-i Kıpçak'ta ticaret yapan İlhanlı tacirlerini öldürtmüştür. Böylelikle iki devlet arasında artık ticari ilişkiler de bitmiştir⁴⁷⁸.

İlhanlı Altın Orda Devleti hükümdarları her ne kadar akraba olsalar da çıkar ilişkilerinden dolayı bir birleri ile kanlı savaştan geri durmamışlar. Bu iki devletin bir biri ile savaşmalarının başlıca sebebi ise Azerbaycan topraklarıydı. Bu topraklar

⁴⁷⁶ Boyle, 1968: 354; Ateş, 2022: 143.

⁴⁷⁷ Tiesenhansen, 1941: 251; Subaşı, 2015: 107; Yuvalı, 2017: 204; May, 2021: 331; Ateş, 2022: 143.

⁴⁷⁸ Yakubovskiy, 1976: 59-60; Yuvalı, 2002: 34; Ateş, 2022: 144.

üzerinde hak iddaa eden Altın Orda Devleti, İlhanlıları ortadan kaldıracak güçte olduklarını düşünerek savaş başlatsalar da bu planları onların düşündükleri kadar kolay olmamıştır. Netice olarak bir dönem omuz omuza düşmana karşı savaşan iki amcaoğlu Azerbaycan için bir birine düşman olmuş ve bu toprakları elde etmek için ölümüne savaşmışlardır. Hülâgû Han zamanında başlayan bu savaş onun ölümünden sonra da devam etmiştir.

B. Aksu Nehri Savaşı

Hülâgû Han'ın vefatından sonra İlhanlı tahtına geçen Abaka Han, Altın Orda sorununu da babasından miras olarak almıştır. Hülâgû ölünce yerine tecrübesiz Abaka Han'ın geçmesini fırsat bilen Berke Han bir kez daha Azerbaycan topraklarına saldırmıştır. Abaka Han tarafından Arran, Derbend, Şirvan ve Muğan bölgelerinin idaresi için görevlendirilen Yaşmut 1265 yılında Altın Orda saldırısına karşı hareket ederek Kür nehrini geçmiştir. Çağan Muran adlı bölgede Aksu nehri kıyısında meydana gelen savaşta Altın Orda komutanı Nogay bir ok darbesiyle gözünden yaralanmış ve onun yaralanması sonucu askerleri de hezimete uğramıştır⁴⁷⁹.

Altın Orda Devleti'nin hezimete uğraması Berke Han tarafından iyi karşılanmadığı içindir ki Berke Han bizzat ordunun başına geçmiş ve Kür nehrini geçerek Abaka Han'ın ordusuyla savaşmak istemiştir. Yanında üç yüz bin atlı ile bölgeye gelen Berke Han, bu sırada Kür Irmağını karşıya geçen Abaka Han ve ordusu ile karşılıklı birbirlerini ok yağmuruna tutmuştu. Berke Han, Abaka Han'ın Kür Irmağı üzerindeki köprüleri yıktırmasından dolayı karşıya da geçememiş ve on dört gün boyunca ırmağın kıyısında konakladıktan sonra Tiflis'e doğru hareket ederek ırmağı karşıya geçmeye çalışmıştı. Bu sırada Berke Han hastalanarak vefat etmiş ve ordusu dağılmıştı. Onun ölümü zamanında yapılan bir günlük savaş sonucunda Altın Orda ordusu İlhanlı askerine yenilmiş ve büyük kayıplar vermiştir. Yeterince sorunla uğraşan Abaka Altın Orda topraklarına saldırmaktan kaçındı. Bunun yerine Kür nehri

⁴⁷⁹ Sümer, 1989: 178; Erdem, 2000: 12; Piriyeve, 2007: 24; Khelejani, 2013: 61-62; Yuvalı, 2017: 229; Durmuşoğlu, 2019: 228.

boyunca derin bir hendekle korunan sur inşa ettirdi⁴⁸⁰. Abaka Han, kuzeyde Altın Orda hanı Berke Han ile olan meselesini kendi lehine çözüme kavuşturduktan sonra yönünü doğuya Çağatay Devleti⁴⁸¹ (1227-1370) üzerine yani bu devletin hükümdarı Barak Han'a çevirmişti⁴⁸².

Yaşanan bu olayın ardından Abaka Han 27 Nisan 1270 tarihinde Azerbaycan'dan yola çıkmış ve Barak tehdidini ortadan kaldırmak için Horasan'a yürümüştür. Abaka Han Horasan'a yürürken Konkur Öleng, Rey, Radkan Otlagından geçmiş Bâharz⁴⁸³,da konaklamıştır. Geçtiği yerlerde emirlere ve askerle ihsanlarda bulunmuş ve onların güvenin kazanmıştır. Bu süre zarfında Abaka Han, Barak'a elçi göndermiş ve teslim olmasını istemiş ama bu teklifi Barak kabul etmemiştir. Herat'ta yakalanan casuslardan bilgiler edinen İlhanlı ordusu ilerlemeye devam etmiş ve Barak'ın karşısına dikilmiştir. Barak, Abaka'yı karşısında görünce tuzağa düştüğünü anlamış; ancak bu noktadan kaçışın olmadığını düşünerek savaşa tutuşmuştur. Şiddetli bir savaştan sonra ordusu dağılan Barak da akşama doğru Horasan'ı terk etmiştir⁴⁸⁴.

C. Bilesuvar Harekâtı

Argun Han 1284 yılında amcası Ahmed Teküder'i tahttan indirerek onun yerine geçmiştir. Abaka Han hâkimiyetinin son yıllarında Altın Orda ile İlhanlılar arasında bir barış sağlanmış ve bu barışa göre iki ülke arasında yeniden kervanlar gidip gelmeye başlamıştır. Abaka Han zamanında Altın Orda ile olan iyi ilişkiler Ahmed Teküder zamanında da devam etmiştir. Argun Han'ın, Ahmed Teküder'i tahttan indirerek yerine geçmesiyle devlet içinde otorite boşluğu meydana gelmiştir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Altın Orda Devleti, İlhanlılar üzerine saldırıyı planlamışlardır.

⁴⁸⁰ Boyle, 1968: 356; May, 2021: 334.

⁴⁸¹ 1227-1370 yılları arasında Mâverâünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'da hüküm süren bir hânedan. Detaylı bilgi için bkn: Yuvalı, 1993: 177-178.

⁴⁸² el-Eherî,1984: 15; Sümer, 1989: 179; Piriyev, 2007: 24-25; Khelejani, 2013: 63; Durmuşoğlu, 2019: 228.

⁴⁸³ Horasan'ın, Nişâbur ile Herat arasında kalan bir nahiyesidir. Merkezi Malin kasabasıdır.

⁴⁸⁴ Erdem, 2000: 12; Durmuşoğlu, 2019: 231; May, 2021: 334.

Argun Han tahta çıktıktan dört yıl sonra yani 1288 yılında Altın Orda hâkimi Tula Buka Azerbaycan üzerindeki hak iddialarını gerçekleştirmek için beş bin kişilik bir ordu ile Derbend'i geçerek bölgede yağma yapmıştır. Azerbaycan'ın Bilesuvar bölgesinde bulunan Argun Han haberi alır almaz harekete geçmiş ve Kür nehrini geçerek Şamahı'ya gelmiştir. Burada ordu çadırları kurulup savaş hazırlığı yapılırken öncü birlik olarak gönderilen askerler dört beş gün sonra geri gelmiş ve düşmanın kaçtığı haberini vermiştir. Bilesuvar'da yapılan birkaç günlük eğlence sonrasında Argun Han da geri dönmüştür⁴⁸⁵.

D. Barış Dönemi ve Gâzân Han'ın Siyasi Zaferi

Geyhatu döneminde Altın Orda tahtında Toktay bulunuyordu. Bu zamana kadar iki devlet arasında yaşanan sıkıntılar sanki bir anda son bulmuş, hatta bir süredir kapalı olan Kafkasya ticaret yolu açılarak tüccarlar mal alışverişlerinde bulunmuşlardır. İlyas Kamalov'a göre Geyhatu döneminde iki ülke arasında savaşların olmamasının sebebi Altın Orda Devleti'nde iç çatışmaların olmasıdır. Toktay zamanı feodallar arasında meydana gelen iç çatışmalar askeri hareketlerin yapılmasına da engel olmuştur. İlhanlılar tarafında ise bu çekişmelerden faydalanılarak düşmana saldırı girişimi görülmemektedir⁴⁸⁶.

Geyhatu döneminde iki devlet arasında sağlanan bu barış sonucunda Arran bölgesi tekrar eski huzurlu günlerine geri dönmüştür. Kafkas yolu yeniden hizmete açılmış ve iki devlet arasında ticari ilişkiler de gelişmeye başlamıştır.

İlhanlı Devleti'nde Argun Han'ın ölümü sonrası meydana gelen iç çekişmeler devletin gücünü iyice zayıflatmıştı. Devletin bu durumdan kurtularak tekrar eski gücüne kavuşması Gâzân Han zamanında gerçekleşmiştir. 1295 yılında Tebriz'de İlhanlı tahtına çıkan Gâzân Han yaklaşık dokuz sene hükümdarlık yapmıştır. Tahtta bulunduğu süre zarfında devletin yeniden eski gücüne kavuşması için bir takım

⁴⁸⁵ Piriyevev, 2007: 25; Khelejani, 2013: 67-69.

⁴⁸⁶ Piriyevev, 2007: 25; Kamalov, 2003: 73-74.

reformlar yapmış ve yaptığı bu çalışmalar da kısa sürede meyvesini vermiştir. İyi bir devlet adamı olan Gâzân Han zamanında Altın Orda ile aralarında olan sorunlar savaş yoluyla değil de siyasi yollarla çözülmeye çalışılmıştır. Gâzân Han yürüttüğü başarılı siyaset sonucunda devleti savaşa sokmak yerine içeride daha da güçlenmeyi hedeflemiştir.

Gâzân Han'ın saltanatının ilk yıllarında Altın Orda Devleti'nde bir iç savaş meydana çıkmıştır. Altın Orda hükümdarı ile Nogay'ın arası açılmış ve taraflar bir birleri ile savaşmışlardır. Bu savaş sonucu Nogay öldürülmüş ve eşi ile oğlu kaçarak Gâzân Han'a sığınmışlardır⁴⁸⁷. Gâzân Han, Altın Orda Devleti'nde meydana gelen bu iç karışıklığı bir fırsat olarak değerlendirebilirdi. Ahlaki nedenlerden dolayı bu durumu fırsata çevirmeyen Gâzân Han önce kendisine sığınanları sakinleştirmiş ve öfkelerini dindirmiştir. Ardından taraflar arasında arabulucu olabileceğini elçiler vasıtasıyla karşı tarafa da söylemiştir. Uzun yıllar süregelen Altın Orda İlhanlı savaşı belki de Gâzân Han zamanında son bulacaktı fakat o mutlak bir üstünlük kurmaya tamah etmemiş ve başarılı bir siyasetçi olduğunu da göstermiştir.

Gâzân Han üçüncü Mısır seferi hazırlıkları içinde iken 1302 yılında Toktay kalabalık bir elçi heyeti göndermiştir. Gelen elçiler Azerbaycan bölgesinin Batu'ya ait olduğunu ve Gâzân Han'ın burayı terk etmesini istemişler. Gâzân Han Azerbaycan topraklarından çekilmezse çok kalabalık bir ordu ile üzerlerine geleceklerini ve onları yok edeceklerini söyleyen elçiler ordunun ne kadar kalabalık olduğunu göstermek amacıyla yanlarında sembolik olarak bir kese darı getirmişler. Elçileri kabul eden Gâzân Han öncelikle çok fazla sayıda elçi geldiği için çok sinirlenmiştir. Azerbaycan'ı almak için geldiyseniz sayınız az, yok eğer elçi olarak geldiyseniz sayınız fazla diyerek elçileri azarlamıştır. Elçilerin yanlarında getirdiği bir kese darıyı yere döktürüp üzerine iki tavuk salan Gâzân Han elçilere dönerek; "*Toktay'a bellidir ki tavuk darıdan hoşlanır*" ordunuz ne kadar fazla olsa da elbet onları yeneriz demiş ve elçileri çeşitli hediyeler vererek geri göndermiştir⁴⁸⁸.

⁴⁸⁷ Piriyeve, 2007: 25; Khelejani, 2013: 72; Yuvalı, 2017: 259.

⁴⁸⁸ Piriyeve, 2007: 25; Khelejani, 2013: 74-76; Yuvalı, 2017: 260.

Gâzân Han'ın yapmış olduğu bu davranış sonucunda iki ülke arasında olaylar daha fazla büyümemiştir. Gâzân Han'a gözdağı vererek Azerbaycan topraklarını ele geçirmeye çalışan Toktay aldığı siyasi bir cevapla yapacağı hamlenin başarısız olacağını düşünmüş olmalı ki herhangi bir girişimde bulunmamıştır.

E. Babaçoğul Olayı

Olçaytu Han'ın İlhanlı tahtına çıktığı dönemde bölgedeki siyasi şartlar İlhanlılar lehineydi. Olçaytu döneminde Altın Orda Devleti'nde iki farklı hükümdar tahta çıkmıştır. 1304 yılından 1312 senesine kadar Altın Orda Devleti'nde Toktay hükümdar iken onun ölümü sonrasında başa Özbek Han geçmiştir⁴⁸⁹. Olçaytu Han'ın hâkimiyeti döneminde Altın Orda Devleti'nde iki farklı hükümdarın başa geçmesinden dolayı bu dönemi iki kısma bölerek incelememiz gerekir. Birinci kısımda 1312 yılına kadar olan süreçte Olçaytu Han'ın Toktay ile olan ilişkileri ve 1312 yılı sonrasında Olçaytu Han'ın Özbek Han ile olan ilişkileri.

Olçaytu Han İlhanlı tahtına çıktığı dönemde Altın Orda hükümdarı Toktay 1304 yılında başkent Tebriz şehrine elçilik heyeti göndererek dostluk ve barış temennisinde bulunmuştur. Dönemin kaynaklarından Vassaf⁴⁹⁰ ve Kaşani⁴⁹¹ bu elçilik heyetinin gelişini Olçaytu Han'ı överek anlatmışlardır. Olçaytu Han zamanında Altın Orda Devleti'nin göndermiş olduğu elçilik heyetinin barış için gelmesi bize bu dönem ciddi bir tehdit yaşanmadığını göstermektedir. Toktay zamanında iki devlet arasında elçiler gidip gelerek meydana gelecek muhtemel bir savaşın önün geçilmiş ve iki devlet arasında diyalog kanalları açık tutularak barışın hüküm sürdüğü bir dönem yaşanmıştır.

Toktay hâkimiyetinin sonlarına doğru 1308 yılında iki devlet sınırında yerleşen karakollar arasında küçük çaplı bir çarpışma meydana gelmiştir. Meydana gelen bu çarpışmada İlhanlı kuvvetleri yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Durumu

⁴⁸⁹ Gördeğir, 2019: 113.

⁴⁹⁰ Vassâf, 1346, 277.

⁴⁹¹ Kâşânî, 1384, 29.

öğrenen Olcaytu, Emir Çoban öncülüğünde bir orduyu Gürcistan bölgesine sevk etmiştir. İlhanlıların ordu toplayarak sınıra doğru hareket ettiğini öğrenen Toktay hemen bir elçilik heyeti göndererek arayı düzeltmeye çalışmıştır. Toktay'ın bu davranışı karşısında elçilere izzet ve ikramda bulunan Olcaytu da bu davranışıyla savaştan yana olmadığını göstermiştir. Elçiler geri gittikten sonra tedbiri elden bırakmak istemeyen Olcaytu Emir Pulad Çing-Sang'ı Derbend ve Arran sınırlarını korumak amacıyla Kür nehri kıyısına görevlendirmiştir⁴⁹².

Olcaytu Han zamanında Toktay'ın ölümü üzerine 1312 yılında onun yerine Özbek Han geçmiştir. Özbek Han'ın başa geçmesiyle iki devlet arasındaki barış ortamı da yerini gerginliğe bırakmıştır. Altın Orda tahtına çıkan Özbek Han adeta Olcaytu'yu tehdit etmiş ve ona gözdağı vererek sindirmeye çalışmıştır. Tahta çıkar çıkmaz Kıpçakay adlı şahsın önderliğinde bir heyet İlhanlı başkenti Sultaniye'ye gönderilmiştir. Elli baş ulak ile 1314 yılında Sultaniye'ye ulaşan elçilik heyeti Olcaytu'nun huzuruna çıkarak Özbek Han'ın mektubunu iletmiştir. Mektubun içeriğini dönemin kaynaklarından Kaşani'nin eserinde geniş bir şekilde öğrenmekteyiz⁴⁹³. Mektubun bizim için önemli olan kısmı mektub Olcaytu'nun ağabey kendisinin ise küçük kardeş olduğunu yazarak başlayan Özbek Han'ın Mengü Kağan'ın hükmü gereği kendilerine ait olanın iade edilmesini istemesidir. Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Özbek Han elçilik heyeti göndererek aslında Azerbaycan ve Kafkasya'nın kendilerine ait olduğunu ve onlara geri verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Elçilere ikramlarda bulunarak onları geri gönderen Olcaytu Özbek Han'ın bu tehditlerini dikkate almış olacak ki Emir Hüseyin'i Derbend'i koruması için görevlendirmiştir. Bu elçilik heyetinden sonra Özbek Han yeniden elçiler göndererek niyetini yenilemişse de Olcaytu Han her seferinde onun mektuplarına hoşgörü ile cevap vermiştir⁴⁹⁴. Fakat iki devlet arasında elçilerin gidip gelmesi hiç de barış olduğu anlamına gelmemiş tam aksine ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştır.

⁴⁹² Gördeğir, 2019: 115.

⁴⁹³ Kâşânî, 1992: 197.

⁴⁹⁴ Akkuş, 2016: 10; Gördeğir, 2019: 117.

İki devlet arasındaki gerginliğin en önemli kısmını Babaçoğul⁴⁹⁵ olayı oluşturmaktadır⁴⁹⁶. 1316 yılında bir Tümen askeri ile birlikte Olcaytu Han'a itaatini bildirmek için yola çıkan Babaçoğul adlı şahıs Harezmi bölgesini yağmalamıştır. Onun bu davranışı üzerine Harezmi hükümdarı ordu toplayarak savaşa girişse de başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Babaçoğul Zemahşer, Karmetin, Hezaresb, Hayat, Kat, Kazerun ve Savekan gibi büyük şehirleri ele geçirerek yağmalamıştır. Şehzade Yisür'ün kalabalık bir ordu ile geldiğini öğrenen Babaçoğul bölgeyi terk etmiş ve 1315 yılında Olcaytu'nun huzuruna varmıştır⁴⁹⁷. Bu olay yüzünden Özbek Han Olcaytu'ya iyice düşman kesilmiştir. Tehdit dolu sözlerle mektup göndererek Babaçoğul'un iadesini istese de Olcaytu, Babaçoğul'un ondan izin almadan tek başına bu işe giriştiğini belirtmiştir. Bu olayın farklı yerlere gideceğini düşünen Olcaytu sonradan kendisine sığınan bu şahısları öldürmüştür⁴⁹⁸. Babaçoğul'un öldürülmesiyle konu kapanmış olsa da iki devlet arasındaki gerginlik bir türlü azalmamıştır.

Olcaytu döneminde Altın Orda Devleti ile olan ilişkiler dostane başlamış fakat Özbek Han'ın tahta çıkmasından sonra bu dostluk yerini gerginliğe bırakmış ve ardından da meydana gelen Babaçoğul olayı ile düşmanlıklar iyice artmıştır.

F. Derbend Saldırısı ve Kür Nehri Savaşı

Ebu Said Bahadır Han dönemi İlhanlılar için parlak bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde Memlüklerle yapılan anlaşma sonucu uzun süredir saldırı altında olan güney sınırında sakinlik hüküm sürmüştür. Güney sınırını güvence alan Ebu Said Altın Orda ile aralarında olan sorunları da çözüp bu sınırı da güvence altına alma çalışmaları yapmıştır. Fakat Altın Orda hükümdarı Özbek, Azerbaycan topraklarına saldırmaktan geri durmamıştır. Özbek'in Azerbaycan topraklarında yaptığı katliamların öcünü almak için 1325 yılında Emir Çoban komutasında İlhanlı

⁴⁹⁵ Kamalov eserinde bu ismi "Babaç" olarak ifade ederken Kâşânî, olayı "Baba oğul" diye kaydetmiştir. Altın Orda Devleti üzerine yaptığı çalışmalardan dolayı biz de bu ifadeyi Kamalov'un yazdığı gibi vereceğiz.

⁴⁹⁶ Kamalov, 2003: 88; Akkuş, 2016: 10.

⁴⁹⁷ Kâşânî, 1992: 204-205.

⁴⁹⁸ Kâşânî, 1992: 204-205; Gördeğir, 2019: 118.

ordusu Gürcistan üzerinden Altın Orda topraklarına girerek Terek nehri kıyısında bulunan yerleşim yerlerini yağmalamıştır⁴⁹⁹.

Ebu Said döneminin son yıllarında 1335 yılında Özbek Han bir kez daha Derbent üzerinden Azerbaycan topraklarına saldırmıştır. Bağdat'a gitmeyi planlayan Ebu Said, Özbek Han'ın saldırı haberini alınca bu fikrinden vazgeçerek Karabağ'a doğru yola çıkmıştır. Fakat yolda sıcak havadan etkilenen Ebu Said Arran bölgesinde hastalanmış ve bir hafta sonra da ölmüştür⁵⁰⁰. Eşi Bağdat hatun ona zehir verdiği için zehrin etkisiyle yolda hastalanmış ve ölmüştür.

Ebu Said'in tahta geçecek varisinin olmamasından dolayı yerine Arık Böke soyundan olan şehzade Arpa Han geçmiştir. Arpa Han tam da Altın Orda saldırısı esnasında tahta çıkmıştır. Savaşın cereyan ettiği bir dönemde tahta geçmesine bakmayarak kendisinden beklenenden daha fazla çaba sarfetmiş ve ordunun başına geçerek Özbek Han'la savaşmıştır.

Kür nehri üzerinde bulunan tüm geçitleri kontrol altına alan Özbek Han, bu kez Azerbaycan topraklarını alacağından çok emindi. İlhanlılarda tahta çıkan hükümdarlar hep Hülâgû Han soyundan olmuştur. Devlet içinde Arpa Han'ın destekçilerinin az olmasının sebebi de onun Tuluy Han'ın soyundan olması idi. Bu sebebi göz önünde bulunduran Özbek Han, kısa sürede İlhanlıları yenerek tarih sahnesinden silebileceğini düşündüğü için saldırıya geçmiştir. Fakat İlhanlı tahtına yeni çıkan Arpa Han kendi rüştünü ispat edebilmek adına canla başla mücadele vermiştir. Sınır bölgelerinde kontrolü elinde tutan Özbek Han'ın zayıf bir anını kollayan Arpa Han yakaladığı ilk fırsatı değerlendirmiştir. Kontrolün zayıf olduğu bir geçitten geçmeyi başaran Arpa Han ve ordusu bir anda Özbek Han'ın arkasından çıkarak onu zor duruma düşürmüştür. Tam da bu esnada Altın Orda yöneticilerinden Kutluk Timur'un ölümü savaşın seyrini değiştirmiştir. Ölüm haberinden etkilenen Özbek Han savaşmadan Azerbaycan topraklarından ayrılmıştır⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ Khelejani, 2013: 89-90.

⁵⁰⁰ Spuler, 1987: 143; Khelejani, 2013: 91.

⁵⁰¹ Khelejani, 2013: 94.

VIII. İlhanlı Devleti'nin Zayıflaması ve Azerbaycan'da Siyasi Durum

İlhanlı Devleti'nin zayıflamasıyla Azerbaycan bölgesinde yerli feodaller arasında hâkimiyet mücadeleleri yaşanmaya başlamıştır. İlhanlılar sonrası Azerbaycan toprakları için yapılan mücadelenin en önemli taraflarından birisi Çobanîler sülalesi iken karşılarında kendilerine düşman olarak gördükleri Celâyirler sülalesi vardı. Her iki sülale de Azerbaycan topraklarına hâkim ola bilmek için bir birleri ile kanlı savaşlardan geri durmamış ve aralarındaki bu savaşlardan Azerbaycan halkı büyük zararlar görmüştür.

A. Azerbaycan'da Çobanîler Yönetimi

Çobani sülalesi Orta Asya'nın göçebe halklarından olan Sulduslara dayanmaktadır. Onlar Hülâgû Han'ın Azerbaycan seferi sırasında bölgeye gelmişlerdir. Suldus soyundan olan Emir Çoban uzun süre İlhanlı Devleti'nde önemli görevler üslenerek devletin baş emiri görevine getirilmiştir. 1328 yılında onun öldürülmesiyle ailenin geri kalanı Anadolu bölgesinde Karahisar kalesine yerleşmişler. İlhanlıların zayıflamasıyla ortaya çıkan fırsatı değerlendiren Şeyh Hasan Çobani⁵⁰² 1338 yılında Azerbaycan topraklarına geri dönerek hâkimiyet mücadelesine başlamıştır. Karaçeri adlı bir Türk'ü babası Timurtaş olarak tanıtan Şeyh Hasan onun Mısır'da öldürülmediğini ve geri döndüğü yalanını çevrede duyurmaya başlamıştır. Celâyiri Şeyh Hasan idaresinden memnun olmayan ve Timurtaş'ın geri döndüğünü öğrenen halk Şeyh Hasan Çobani etrafına toplanmasıyla büyük bir ordu oluşturan Hasan Tebriz'e yürüyerek yapılan savaşı kazanmış ve şehri ele geçirmiştir. Tebriz'i ele geçirdikten sonra bölgede tam hâkimiyet sağlamak amacıyla babası olarak tanıttığı Karaçeri'yi öldürme planı başarısız olunca zorunlu olarak Sultan Muhammed Han'ın kızı Satıbey Hatun'u sultan ilan etmiştir. 1338 yılında Celâyiri Şeyh Hasan'la yeniden

⁵⁰² Azerbaycan tarihinde Şeyh Hasan Çobani "Küçük Hasan", Şeyh Hasan Celâyiri ise "Büyük Hasan" olarak bilinmektedir. Geniş bilgi için bkn: Piriye, 2003: 139.

savaşmak durumunda kalan Çobani Şeyh Hasan, kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle geri çekilerek Satıbey Hatunla Azerbaycan'ı ele geçirmiştir⁵⁰³.

Azerbaycan bölgesini İlhanlı Devleti adına yöneten Çobanîler sülalesi 1357 yılına kadar Azerbaycan, Irak, Hemedan, Kum, Kaşan, Rey, Veramin, Furğan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarına hâkim olmuşlardır. İlhanlı topraklarını kendi aralarında paylaşan Çobani emirlerinden Suğan, Tebriz'den Sultaniyye'ye kadar olan bölgeleri, Melik Eşref ve kardeşleri Merend ve Nahcivan'dan Anadolu'ya kadar olan toprakları, Yağı Basdı ise Arran, Şirvan ve Gürcistan'ı idare ediyordu. Fakat emirler arasında yapılan bu paylaşım onları memnun etmemiş olmalı ki kendi aralarında mücadeleye başlamışlardır. Emirler arasında yaşanan bu mücadelenin tek kazananı vardı o da Melik Eşref'ti. Amcalarını yenilgiye uğratan Melik Eşref Enuşirevan adlı bir şehzadeyi han ilan ederek Tebriz'e gitmiş ve kendisi han olmasa da İlhanlı Devleti'ni tek çatı altında yeniden toplamıştır. Onun İlhanlı Devleti'ne bu soydan gelen birisini han olarak göstermesi İsfahan kuşatmasında daha net bir şekilde anlaşılıyor. 1350 yılında 50 bin kişilik askerle İsfahan'ı kuşatan Melik Eşref şehri teslim alamasa da burada Enuşirevan adına hutbe okutmuş ve onun adına para bastırmıştır⁵⁰⁴.

Doğu ülkeleri 1345-1350 yılları arasında büyük veba hastalığıyla karşı karşıya kalmıştır. Yayılan bu hastalık Hazar sahiline kadar ulaşarak Azerbaycan halkını da etkilemiştir. Azerbaycan'da daha hızlı yayılan bu hastalık zamanında ülkede üç şey bolca bulunuyordu. Bunlar Melik Eşref'in zulmü, veba ve pahalılıktı⁵⁰⁵. 1347 yılında Bağdat seferinden başarısız sonuçla dönen Melik Eşref askerlerini teselli etmek için “*yüz bin aç kurd*”u Azerbaycan ve Arran bölgesine göndermiştir. Halkı yağmalayan askerler zaten hastalıkla uğraşan halkı ekonomik anlamda da çökertmiştir. Bu sebepten halk Gürcistan, Bağdat ve Anadolu topraklarına kaçmaya başlamıştır⁵⁰⁶.

⁵⁰³ Piriye, 2003: 139.

⁵⁰⁴ Piriye, 1978: 71-72.

⁵⁰⁵ el-Eherî, 1984: 48.

⁵⁰⁶ el-Eherî, 1984: 49.

Melik Eşref, 1350 yılından sonra Rab-î Reşîdî adlı şehre yerleşerek burada yalnız başına yaşamaya başlamıştır. Burada “*Devlet Evi*” yaptıran Melik Eşref kendi odasından Devlet evine bir zincir bağlatmış ve halkın şikâyetlerini dinlemek için bunu kullanmıştır. Fakat bu işi yapmakta amacı devlet içinde bulunan emirleri hapse attırarak onların mal varlığına el koymaktı⁵⁰⁷. 1357 yılına kadar halkı baskı ve korku altında yöneten Melik Eşref kendisine karşı çıkan herkesi ya öldürtmüş ya da hapse attirmiştir. Yaptıkları eziyetler karşısında dayanamayan halk çözümü Altın Orda Devleti’ne başvurmakta bulmuştur. Çobani zulmünden kaçarak Kıpçak ülkesine sığınan Kadı Muhyiddin Berdei önderliğindeki feodaller Altın Orda hanı Cani Bek’i Azerbaycan’a davet etmişler. Halkın desteğini de alan Cani Bek herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Şirvan’ı geçerek Arran’a girmiştir. Şirvanşah Kavus’la birlikte Tebriz’e giren Cani Bek’in askerleri Melik Eşref’i Hoy’da yakalayıp Tebriz’e getirmişler ve burada idam edilmiştir. Onun idam edilmesiyle Azerbaycan bölgesinde Çobani hâkimiyeti de son bulmuştur⁵⁰⁸.

Melik Eşref İlhanlı soyundan gelen Enuşirevan’ı han ilan ederek bir bakıma İlhanlı hanedanlığının devam etmesini sağlamıştır. Kendisi devlet yönetiminde önemli kararlar alarak devlet idarecilerini görevden alıp yerine yenisini tayin ediyor olsa da hiçbir zaman bağımsız bir Çobani Devleti kuramamıştır. Çobanîler hep İlhanlı Devleti’nin devam etmesi için mücadele etmiş ve tarihte de böyle anılmışlardır. Hatta Cani Bek’in Azerbaycan topraklarına girdiği zaman Melik Eşref’e mektup yazarak “*Hülâgû ulusunu*” almaya geliyorum demesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu durum zaten Melik Eşref tarafından da kabul edilmiştir. Çünkü kendisi 1350 yılında İsfahan’ı kuşattığı zaman burada kendi adına değil de İlhanlı soyundan olan Enuşirevan adına hutbe okutarak onun adına para bastırmıştır. Bu iki durum Çobanîlerin bağımsız bir devlet kuramadıklarını ve İlhanlı hâkimiyetini devam ettirdiklerini göstermektedir.

⁵⁰⁷ Kazvînî, 1990: 26-27.

⁵⁰⁸ Piriyev, 1978: 73-74.

B. Azerbaycan'da Celâyirler Yönetimi

Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı tahtına sahip olmak için feodaller arasında başlayan savaşlar kısa sürede şiddetlenmiştir. Hâkimiyet için savaşan feodal gruplardan birisi de Celâyirler sülalesi idi. Hülâgû Han'ın yakın doğu ülkelerine saldırısı sırasında onunla birlikte bölgeye gelen Celâyirler sülalesinden bazı şahıslar devletin önemli askeri ve yönetim alanında görevler almıştır. Onlardan Şeyh Hasan Celâyir XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Rum hâkimliği görevini yürütüyordu. O, 1336 yılında Oyrat kabilesinden emir Ali Padişah ve onun tahta çıkardığı Musa Han'ı yenerek İlhanlı soyundan Muhammed Han'ı Rum'da Han ilan ederek bir süre sonra Tebriz şehrine girmiştir. Fakat 1357 yılında Sultaniyye'nin Horasan emirleri tarafından ele geçirildiğini öğrenince Tebriz'den ayrılmış ve Arran'a giderek burada Sultan Olcaytu'nun kızı Satıbey Hatun'la ittifak kurmuştur. Bu ittifak sonrasında Merağa yakınlarında Horasan emirleri ile yapılan savaşta kazanan Şeyh Hasan Celâyiri Azerbaycan ve Irak topraklarını hâkimiyeti altına almıştır⁵⁰⁹.

Şeyh Hasan Celâyiri, 1348 yılında İlhanlı tahtı uğrunda yapılan mücadelelerde tehlikeli rakibi olan Şeyh Hasan Çobani ile karşılaşmak zorunda kalmıştır. Yapılan ilk savaşta geri çekilmek zorunda kalsa da kısa süre sonra tekrar saldırdı ve bu saldırı sonrası imzalanan anlaşmaya göre Şeyh Hasan Celâyiri Sultaniyye hâkimi oldu. Sultaniyye hâkimi olduktan sonra Horasan emirleri ile anlaşmalar yaparak Toğa Timur Han'ı İlhanlı hanı ilan ederek Çobanîlere karşı olan mücadelesine devam etmiştir. 1349 senesinde Bağdat'a çekilmek zorunda kalan Şeyh Hasan Celâyiri Toğa Timur Han'ı tahttan indirerek yerine Geyhatu Han soyundan Cahan Timur'u tahta çıkarmıştır. 1350 senesinde Cahan Timur'u tahttan indirerek kendini han ilan eden Şeyh Hasan Celâyiri, Bağdat'ta Celâyiriler Devleti'nin de temelini atmıştır⁵¹⁰.

Şeyh Hasan Celâyiri kendini han ilan etmiş olsa da Azerbaycan topraklarına hâkim olamamıştır ve onun bu topraklarda olan iddiası hayatının sonuna kadar devam etmiştir. 1340, 1341 ve 1344 yıllarında Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için

⁵⁰⁹ Piriye, 2003: 156-157.

⁵¹⁰ Reşîdüddin, 1957: 397; Piriye, 2003: 157.

saldırı düzenlese de ne yazık ki başarısız olmuş ve onun ölümünden sonra oğlu Şeyh Üveys 1359 yılında Azerbaycan topraklarını Celâyiri Devleti sınırlarına katmıştır. Çobani emirlerine karşı yapılan mücadelenin yanı sıra Altın Orda Devleti hâkimi Cani Bek'in saldırılarıyla karşı karşıya kalan Şeyh Üveys meydana gelen fırsatı değerlendirerek Tebriz'i ele geçirse de burada tutunamamış ve kısa süre sonra Bağdat'a çekilmek zorunda kalmıştır. 1359 senesinde Fars hâkimi Muhammed Muzaffer Tebriz'i ele geçirmiş olsa da Şeyh Üveys'in yeniden birliklerini toplayarak Azerbaycan sınırlarına girmesiyle şehri terk edip kaçmıştır. Hiçbir mücadele ile karşılaşmayan Şeyh Üveys, Tebriz'i ele geçirerek Celâyiriler Devleti'nin başkenti yapmıştır⁵¹¹.

Şeyh Üveys zamanında Azerbaycan'da sosyal ve ekonomik alanda canlanmalar meydana gelmiştir. Ekonominin canlanması ve tarım alanlarının verimli bir şekilde kullanılması için bölgede sulama kanalları yapılmış, çeşitli mimari eserler yapılarak bölge halkının refahı düzene sokulmuştur. Fakat ülke genelinde çeşitli bölgelerde isyanların çıkması devletin ekonomik ve askeri bakımdan gelişmesine engel oluyordu. Bu engellerden biri 1364 yılında Şirvanşah Kavus tarafından başlatılan isyandı. O sene Azerbaycan bölgesinde cereyan eden bu isyanın yanı sıra Bağdat'ta da isyan çıkması üzerine Şeyh Üveys Azerbaycan'dan ayrılarak Bağdat isyanını bastırmak için bölgeye gitmiştir. Bağdat isyanını bastırdıktan sonra Tebriz'e dönen Şeyh Üveys burada Azerbaycan'da ortaya çıkan isyanla ilgilenmiş ve kısa sürede Şirvanşah Kavus yakalanarak hapse atılmıştır. Fakat üç aylık kısa süreli bir hapis hayatından sonra Şirvanşah Kavus serbest bırakılarak yeniden Şirvan hâkimi olarak görevlendirilmiştir. Tekrar Şirvan hâkimi olan Kavus hayatının sonuna kadar Şeyh Üveys'e tabi olarak bölge hâkimliğini yürütmüştür⁵¹².

Şeyh Üveys zamanında Azerbaycan bölgesinde 1371 yılında Rey hâkimi Veli tarafından bir isyan daha başlatılsa da kısa sürede bu isyan da bastırılmıştır. Şeyh Üveys'in ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Sultan Hüseyin zamanında ülke genelinde feodal ayaklanmalar meydana gelmiş ve çeşitli bölge hâkimleri ona karşı isyanlar

⁵¹¹ Piriye, 2003: 158.

⁵¹² Kazvînî, 1990: 34; Piriye, 2003: 159.

çıkarmıştır. 1376 yılında Şiraz hâkimi Şah Şüca isyan ederek Tebriz şehrini ele geçirmiş ve dört ay boyunca şehir onun yönetiminde kalmıştır. Sultan Hüseyin dört ay sonra şehri geri alsa da fakat hâkimiyeti sarsılmış ve artık ülke genelinde isyanlar hız kazanmıştır. Sultan Hüseyin Tebriz'i geri aldıktan sonra isyanların artma sebebi ise halkın üzerine konulan ağır vergiler olmuştur. Devleti yeniden canlandırma bilmek adına halktan yeni vergiler toplanmış, zenginlerden alınan yüklü miktarda paralar onları da halkı soymaya teşvik ettiğinden dolayı halk çifte vergi ödemek yükümlülüğü altında ezilmiştir. Durumdan faydalanan kardeşi Sultan Ahmed 1382 yılında Arran ve Muğan bölgesine giderek burada oluşturduğu büyük orduyla Tebriz'e saldırmış ve kardeşini öldürerek hâkimiyeti ele geçirmiştir. 1410 yılına kadar tahtta kalan Sultan Ahmed zamanında da Azerbaycan'da herhangi bir değişiklik yaşanmamış ve halk ağır vergiler altında ezilmeye devam etmiştir⁵¹³.

Orta Asya bölgesinde Timur İmparatorluğunun oluşması ve onu komşu devletlere saldırımları sonucunda Azerbaycan topraklarında halkın sosyal ve ekonomik durumu herhangi bir değişikliğe uğramadı. Sultan Ahmed bir taraftan Timur Hanla mücadele ederken diğer taraftan da Altın Orda hanı Toktamış'ın Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için düzenlediği saldırılarla karşı karşı kalmıştır. Sonuç olarak Sultan Ahmed, Timur'un ölümüne kadar Azerbaycan topraklarında tam hâkimiyetini sağlayamamıştır⁵¹⁴.

C. İlhanlı Sonrası Altın Orda'nın Azerbaycan Saldırıları

Hülâgû Han tarafından kurulan İlhanlı Devleti Azerbaycan topraklarında Altın Orda Devleti ile sürekli mücadele etmiştir. Zaman zaman barış sağlanmış olsa da Altın Orda Azerbaycan üzerinde hak iddiasından vazgeçmemiştir. Son İlhanlı hükümdarı olan Arpa Han'ın ölümünden sonra Azerbaycan topraklarında Çobanoğullarından Melik Eşref hâkimiyet kurmuştur. İlhanlı Devleti ortadan kalkmış olsa da Altın Orda

⁵¹³ Kazvînî, 1990: 44-45; Piriye, 2003: 160.

⁵¹⁴ Piriye, 2003: 162.

Azerbaycan'ı ele geçirmekten vazgeçmemiştir. Azerbaycan topraklarına İlhanlılar sonrasında da saldırılar devam etmiştir.

İlhanlı Devleti'nin parçalandığı dönem Altın Orda tahtında Cani Bek bulunuyordu. Düşmanının ortadan kalktığını gören Cani Bek Tebriz, Merağa ve Hamedan üzerindeki tarihi haklarını elde etmek amacıyla hemen harekete geçerek 1356 yılında Azerbaycan topraklarına saldırmıştır. Azerbaycan'da o dönemde Çobanoğullarından Melik Eşref hüküm sürüyordu⁵¹⁵.

Melik Eşref Azerbaycan'da hâkimiyet kurduktan sonra halka zulm etmeye başlamıştır. Onun yönetiminden rahatsız olan halkın yanı sıra yönetim tabakasından olan toprak sahipleri ve tüccarlar da vardı. Tebriz, Serab, Erdebil, Beylekân, Berde ve Nahcivan'ın önde gelen insanları yurtlarını terk ederek Cani Bek'in himayesine sığınmışlar. Azerbaycan topraklarına gelip hâkimiyet kurması için Cani Bek'i teşvik etmişler⁵¹⁶.

Azerbaycan topraklarından kaçarak Altın Orda'ya sığınan insanların istekleri ve din adamlarının bu zulüm hakkında yaptığı vaazlar sonucunda Cani Bek 1357 yılında Azerbaycan'a sefer yapma kararı almıştır. Derbend üzerinden Şirvan topraklarına giren Cani Bek, Melik Eşref'e mektup yazarak bu toprakların zaten kendi atalarının hakkı olduğunu ve bu hakkı almak için geldiğini bildirmiştir. Melik Eşref hâkim olduğu topraklarda Gâzân Han'ın hakkı olduğunu ve bunu sonuna kadar savunacağını bildirmesi üzerine her iki taraf savaşa girmiştir. Topladığı az sayıda askerle Ucan bölgesinde Cani Bek'in karşısına çıkan Melik Eşref yenilerek savaş alanından kaçmıştır. Önce Merend sonra da Hoy'a kaçan Melik Eşref yakalanarak öldürülmüştür. Böylelikle Azerbaycan toprakları zalim yönetici olan Melik Eşref'ten kurtulmuştur⁵¹⁷.

Tebriz'e kadar ilerleyen Cani Bek bir süre burada ikamet ettikten sonra oğlu Berdi Bek'i 50 bin kişilik bir orduyla burada bırakmış ve ülkesine geri dönmüştür.

⁵¹⁵ Yakubovskiy, 1976: 159.

⁵¹⁶ Kafalı, 1976: 83; Yakubovskiy, 1976: 159.

⁵¹⁷ Khelejani, 2013: 96-97.

Cani Bek'in geri dönüş yolunda rahatsızlanarak ölmesi üzerine Berdi Bek geri çağırılmıştır. Cani Bek Azerbaycan topraklarını kolay bir şekilde ele geçirmiş hatta burada kendi adına para bile bastırmıştır. Onun kolay bir şekilde Tebriz'e kadar ilerlemesinin sebebi bölge halkının Melik Eşref'in zulmünden bıkmış olması ve gelen Cani Bek ordusunu desteklemesiydi⁵¹⁸.

⁵¹⁸ Kafalı, 1976: 84; Yakuboskiy, 1976: 161.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA MOĞOL MİRASI

I. İlhanlıların Azerbaycan Yönetim Politikası

İlhanlı Devleti'nin Azerbaycan'da kurulması ile burada mevcut olan devlet yapılanması ve yönetim önemli ölçüde etkilenmiştir. Yerleşik hayat tarzı olan Azerbaycan, göçebe Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Dolayısıyla Moğollar kendi gelenek ve görenekleri ile birlikte kendi kanunlarını da bu topraklarda uygulamaya çalışmışlar. İlhanlı Devleti'nin yönetim politikası siyasi, sosyal ve ekonomik duruma bağlantılı olarak sürekli değişiklik göstermiştir. Ülke genelinde göçebe ve yerleşik halka özgü yönetim sistemi bir birine girmiş ve sonuç itibari ile bu iki sistemin birleşmesi sonucu orataya daha gelişmiş bir sistem çıkmıştır. Örneğin askeri alanda göçebe Moğol tarzı ön planda olurken devlet işlerinde yerleşik yaşam sürenlerin kültürü kendi etkisini ortaya koymuştur. Bu kaynaşma sonucunda Moğollar siyasi ve askeri alanda gücü ellerinde bulundurmuş olsalar da sosyo-ekonomik hayatın diğer alanlarında Azerbaycan ve İran kökenli yöneticilerin söylediklerini uygulamışlardır.

Her devlette olduğu gibi İlhanlı Devleti'nde de yönetim olarak kurultay önemli idi. Bu kurultaylar İlhanlı Devleti'nde büyük kurultay ve küçük kurultay olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Büyük kurultaylarda ilhan seçimi, bölge hâkimleri ve önemli devlet kademelerine atamalar, savaş ve barış kararlarının alınması, askeri planlar, dini işler, devlet kararlarının alınması ve yaptıkları çalışmalar sonucu üst düzey devlet görevlilerinin ödül veya ceza alması gibi önemli konular konuşuluyordu. İlhanlılar döneminde bu kurultayların düzenlenmesi, çalışma şekli, kurultay tarihinin belirlenmesi, yeri, kurultaya davet edilecekler listesi, katılımcıların sayısı ve kararların alınma şekilleri devlet yönetiminin ne kadar düzenli bir şekilde işlediğini göstermiştir⁵¹⁹.

⁵¹⁹ Galstyan, 1962: 97; Piriye, 2003: 311-312.

Kurultay, İlhanlı Devleti için önemli kararların alındığı bir meclis idi. Hülâgû Han'dan Arpa Han'a kadar tüm şehzadeler kurultayda seçildikten sonra saltanat sahibi olmuşlardır. XIV. yüzyılın 30-60'lı yıllarında feodal ara savaşları sonucunda kurultay toplanması önemini kaybetmiş olsa da 70'li yıllarda bu gelenek yeniden canlanmıştır⁵²⁰.

Cengiz Han'dan sonra Moğol İmparatorluğunun başında bulunan “*Hakan*”, imparatorluğun diğer devletlerinde ise başta bulunan şahıs “*Han*” ünvanını kullanmıştır. İlhanlı Devleti'nde ise başta bulunan şahıs ilk başta “*Han*”, sonra “*İlhan*” ve son olarak “*Sultan*” ünvanları kullanmıştır. Hülâgû, Mengü Han zamanında (1251-1260) “*Han*”, Kubilay Han zamanında (1260-1294) ise “*İlhan*” ünvanı kullanmıştır. Bu sebepten devletin ismi Hülâgû Han'dan dolayı hem “*Hülâgûler Devleti*” hem de “*İlhanlı Devleti*” olarak anılmıştır⁵²¹.

Cengiz yasaları doğrultusunda onun soyundan olan her hangi bir şehzade tahta çıkma hakkına sahipti. İlhanlı Devleti'nde ise bu durum değiştirilmiş ve sadece Hülâgû Han'ın soyundan gelenler taht iddiasında bulunabilirdi. Arpa Han'ı göz ardı edecek olursak Hülâgû Han'dan sonra tahta çıkanların hepsi onun soyundan gelmiştir. İlhanlılardan sonra bile Çobanoğulları tahta kendileri çıkmamış ve Hülâgû Han soyundan birisini tahta çıkarmışlar. Hülâgû soyundan birinin başa geçmesi için önce kurultay toplanıyor ve bu konu kurultayda tartışılarak tüm hanedan üyelerinin ortak kararıyla seçilen kişi Büyük Moğol Hanlığı tarafından onaylandıktan sonra saltanatın gerçek sahibi oluyordu⁵²².

Hükümdarların kurultayla başa geçmeleri XIV. yüzyılın başlarında önemini kaybetmeye başlamıştır. Gâzân Han'dan sonra saltanat vasiyet usulü ile gerçekleşti ve kurultay geleneği önemini kaybetmeye başlamıştır. Olcaytu, kardeşi Gâzân Han'ın, Ebu Said ise babası Olcaytu'nun vasi göstermesi sonucu başa geçmiştir. Görüldüğü gibi Moğollarda karar mercii olan kurultay artık Gâzân Han zamanından sonra önemini kaybetmiş ve devletin başına geçecek olan şahıs kurultayın onayına

⁵²⁰ Patkanova, 1873: 57; Piriye, 2003: 313.

⁵²¹ Reşidüddin, 1957: 487; Piriye, 2003: 314.

⁵²² Galstyan, 1962: 101; Piriye, 2003: 315.

sunulmamıştır. Kurultay geleneğinin ortadan kalkması Müslüman olan Gâzân Han zamanına denk gelmesi de bir açıdan manidar olmuştur. Gâzân Han Müslüman olarak eski şaman geleneklerinden kurtulmak için mi böyle bir adım attığı sorusu kafaları karıştırmıştır.

A. Askeri Yönetim

İlhanlı Devleti toprak bakımından Büyük Moğol İmparatorluğunun beşinci ulusu sayılmıştır. Cengiz'in ölümünden sonra imparatorluk toprakları onun dört varisi arasında bölüştürüldü ve bu bölgelerin yönetimi onlara bırakılmıştır. Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuli'den sonra Hülâgû Han, imparatorluğun batı sınırlarında önemli zaferler kazanarak burada kendi devletini kurmuştur. Bununla da imparatorluğun beşinci ulusu ortaya çıkmıştır. Ögeday ulusu XIV. yüzyılın başlarında tarih sahnesinden silindiği için imparatorluk yeniden dört ulustan oluşmuştur⁵²³.

Moğol imparatorluğuna bağlı bir ulus devlet olan İlhanlı Devleti, yönetim bakımından çeşitli vilayetlere ayrılmıştır. Azerbaycan, Irak, Kirman, Gürcistan, Anadolu, Ermenistan, Kürdistan, İran ve Huzistan gibi birçok vilayet mevcuttu⁵²⁴. Bu vilayetler askeri bakımdan ayrı devlet olarak değerlendirilmiştir. Her bir vilayet kendi içinde tümen'lere ayrılıyordu. Kazvînî, İlhanlı Devleti vilayetlerini anlatırken Azerbaycan'ın 9 tümen, Irak'ın 9 tümen ve Mazandaran'ın 7 tümene ayrıldığını bildirmiştir⁵²⁵. İnzibati bakımdan tümen olarak adlanan bölge askeri bakımdan 10.000 asker vermek zorunda idi. Bu sisteme göre Azerbaycan 9 tümen'e ayrıldığı için her bir tümen 10.000 asker yani toplamda 90.000 asker vermiştir⁵²⁶.

Devletin tüm askeri yönetimini kendi bünyesinde barındıran oluşum “*Emaret*” (Emirlik) adlanıyordu. Emirliğin başında “*Ulus Emiri*” bulunuyordu. İlhanın askeri yönetim naibi olan Ulus Emiri, devletin tüm askeri yönetiminden sorumlu

⁵²³ Petruşevski, 1970: 229.

⁵²⁴ Alizade, 1956: 265.

⁵²⁵ Kazvînî, 1986: 51; Patkanova, 1873: 75.

⁵²⁶ Galstyan, 1962: 113; Piriye, 2003: 320-321.

tutulmuştur⁵²⁷. İlhanlı yönetiminde Ulus Emiri mi yoksa vezir mi devlet yönetiminde daha önemli sorusu hep kafa karıştırırsa da Tûsî bu konuya “*devleti ayakta tutan iki şeyden biri kılıç diğeri kalemdir*” diyerek açıklık getirmiştir⁵²⁸.

Genellikle askeri yürüyüşler sonucu gelirler elde eden İlhanlılar yönetiminde de bir bakıma *Ulus Emiri*'ne önem vermişlerdir. İlhanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Ulus Emiri ile vezir arasındaki üstünlük mücadelesini Ulus Emiri kazanmış olsa da bu durum daha sonra değişmiştir. Göçebe yaşam tarzı süren Moğollar zamanla Azerbaycan topraklarındaki yerleşik yaşam süren halkın gelenek ve kültüründen etkilenmiştir. Bu etkileşim sonucunda da vezirlik makamı önem bakımından bir adım öne geçmiştir. Siyasi kadroda güç kaybeden *Ulus Emiri* XIV. yüzyılın ikinci yarısında yeniden gücü ele geçirmiştir. 1335 yılında sonra İlhanlı tahtına çıkan dokuz şehzadeden sekizi *Ulus Emiri*'nin direktifleri doğrultusunda gerçekleşmiştir⁵²⁹.

Ulus Emiri hükümdarın özel fermanı ile belirlenmiştir. Belirlenen bu emir ilk başlarda Büyük Moğol İmparatoru tarafından da onaylanırken daha sonradan bu durum ortadan kalkmıştır. *Ulus Emiri* haftada iki kere vezir, kadı ve diğer devlet görevlileri ile birlikte askeri toplantı yaparak fikir alışverişinde bulunuyordu. *Ulus Emiri* ülke genelinde mevcut bir durum iken her bir vilayetin kendi vilayet emiri bulunuyordu. Bu vilayet emirleri de hükümdar tarafından göreve getirilmiştir. Vilayet emirliği de kendi içinde tümen emirliğine ayrılıyordu ki bu görev babadan oğla geçiyordu. Tümen emirliği binliklere, binlikler yüzüklere ve yüzükler de onluklara ayrılıyordu. Tümenler genelde ayrı ayrı kabilelerden oluşuyordu. Bu oluşumdan dolayı tümenlere ve alt kollarına bu kabilelerden olan insanlar emirlik yapmıştır. Orduda genel olarak Oyrat, Sulduz, Kerait ve Celâyir gibi kabileler üstünlük teşkil etmiştir⁵³⁰.

⁵²⁷ Reşîdüddîn, 1957: 649; Piriyev, 2003: 321.

⁵²⁸ Hatibi, 1985: 86.

⁵²⁹ Piriyev, 2003: 321.

⁵³⁰ Petruşevski, 1970: 233.

1. Askeri Görevliler

a) **Ümerâ (Kumandanlar):** Taktik ve disiplin sağlamak amacıyla oluşturulan Moğol ordusu onluk sistem üzerine kurulmuştur. Bu çerçevede ordu on binlik, binlik, yüzlük ve onluk birimlere ayrılmıştır. İlhanlı Devleti kurulduktan sonra Moğol ordu birimlerinin, Moğolca isimleri, yerini Farsça isimlere bırakmıştır. İlhanlı Devleti'nde bu isimler tümen, hezâre, sede ve dehe halinde değişiklik göstermiştir. Bu birliklerin başında bulunan emirlere de *emîr-i tümen*, *emîr-i çehâr-hezâr/hezâre*, *emîr-i hezâre*, *emîr-i sede*, *emîr-i dehe* gibi isimler verilmiştir. Bu emirler Noyan adı verilen askeri aristokrata bağlı idiler. İlhanlı Devleti'nde kilit rol oynayan bu Noyanlar birden fazla tümenin emiri olabildikleri gibi tek bir tümene de emirlik yapabilirlerdi. Cormagun Noyanla başlayan noyanlık dönemi İlhanlı hâkimiyeti zamanında kendini iyice hissettirmiştir. Abaka Han döneminde Samagar, Baynal, Sülemiş, Çoban Noyanlar; Olcaytu Han döneminde (1304– 1316) Emir Kutluğşâh Noyan ve Çoban Noyan'ın en yüksek askerî mevkide buldukları görülmektedir. Ebu Siad Han zamanında ise devletin en önemli noyanı Emîr Çoban'dı. Bu dönem Emîr Çoban memleketin tamamını ele geçirmiştir⁵³¹.

b) **Şihne/ Şahne:** Doerfer eserinde Şihne tanımını verirken “*gönüllü olarak ilhak olmuş topraklara atanan görevli*” ifadesini kullanmıştır⁵³². Moğollar döneminde baksak olarak kullanılan bu unvan İlhanlılar döneminde yine coğrafya ve dilin etkisiyle değişiklik göstererek şihne şeklini almıştır⁵³³.

c) **Bugavul/ Bukavul:** İlhanlılar döneminde *Bukavul*'un askeri alanda birçok görevleri mevcuttu. Asker sayısının belirlenmesi, askeri gelir ve giderlerin hesaplanması, askeri levazımın tedariki ve dağıtımı gibi görevleri üstlenen Bukavul savaş sonrasında da birtakım görevler üstlenmiştir. Savaş bittikten sonra ganimetin pay edilmesi ve hükümdarların düzenlediği süre avında av sonrası avlanan hayvanların pay edilmesi yine Bukavulun görevleri arasında yer almıştır. Savaşın

⁵³¹ Reşîdüddîn, 1957: 129; Uyar, 2007: 154-156.

⁵³² Doerfer, 1963: 1326.

⁵³³ Reşîdüddîn, 1957: 135; Uyar, 2007: 163-164.

olmadığı dönemlerde de kurultay ve toylarda Yasavul ile birlikte çalışarak oturma düzenini oluşturmuştur⁵³⁴.

d) **Yasavul/ Yasaul:** Kurultay ve toylarda askeri görevlileri teftiş ederek onların mevkilerini belirleyen görevli idi. Bu görevinin yanı sıra sefer esnasında askerin yürüyüş düzenini de belirlemiştir. Savaş olmadığı dönemde kurultay ve toy esnasında Bukavul ile birlikte çalışmıştır⁵³⁵.

e) **Yurtçi:** Savaş döneminde veya savaşın olmadığı zamanlarda hükümdar çadırının kurulacağı yeri belirleyen görevli idi. Sefer veya av esnasında hükümdar çadırını kurmak, kurulan bu çadırın etrafına diğer devlet erkânının çadırlarını yerleştirmekle yükümlü olan bu görevli aynı zamanda yerleşim planını saklamaktan da sorumlu tutulmuştur⁵³⁶.

f) **Bularguçi:** Bu terim kaybolmuş herhangi bir şey anlamına gelmektedir. İlhanlı ordusunda bulunan bu görevli askerlere ait kaybolan at, deve ve eşek gibi hayvanları bularak sahibine teslim etmekle yükümlü idi. *Dîvân-ı büzürg* tarafından tayin edilen bu görevli sefer ve göç esnasında nökerleri ile birlikte dolaşarak görevini icra etmiştir⁵³⁷.

g) **Kütvâl (Kale Muhafızı):** Kütval kelimesi Hint dilinden Farsçaya geçmiştir. Kale muhafızı anlamına gelen bu görev muhtemelen Gazneli Mahmud tarafından Hindistandan İran coğrafyasına taşınmıştır. İlhanlı Devleti'nde de birçok kale muhafızlığı görevini yürüten emir görülmektedir. Abaka Han zamanında emir Akbek Ceyhun kalesi muhafızlığı görevini yürütüyordu⁵³⁸.

⁵³⁴ Piriye, 2003: 323; Uyar, 2007: 165.

⁵³⁵ Reşidüddîn, 1957: 101; Piriye, 2003: 324; Uyar, 2007: 166.

⁵³⁶ Reşidüddîn, 1957: 117-118; Piriye, 2003: 325; Uyar, 2007: 166.

⁵³⁷ Reşidüddîn, 1957: 121; Piriye, 2003: 326; Uyar, 2007: 167.

⁵³⁸ Nahcivânî, 1964: 321; Uyar, 2007: 168.

h) Tavacı: İlhanlı ordusunda asker toplamak ve toplanılan askerleri teftiş etme görevini tavacı yürütmüştür. Bu görevli aynı zamanda idam cezalarının infazına da nezaret etmiştir⁵³⁹.

i) Sürgavul: İlhanlı ordusunda geride kalan askerleri bir düzen içinde toplayarak orduya yetiştiren görevliye Sürgavul denilmiştir. Ordu sefere çıktığı zaman askerleri buldukları bölgelerden alarak hızlı bir şekilde büyük orduya yetiştiren emir ise Süzavul olarak adlanıyordu⁵⁴⁰.

j) Hatunların Muhafız Birlikleri: İlhanlı Devleti'nde özellikle ilhanın ilk hatununun kendisine ait çadırı, sarayı ve ordusu bulunuyordu. Hatunu korumakla mükellef bir ordu olduğu ve bu orduyu da emirlerin kumanda ettiği bilinmektedir⁵⁴¹.

2. Askeri Divanlar

a) Dîvân-ı Arz: Tüm askeri işlerle yetkili bir divandı. Daha önce Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Devletlerinde de görülen bu divan İlhanlılar döneminde de mevcuttu. Bu divan görevini diğer Türk Devletlerinde olduğu gibi yürütmüştür. Bu divan Gâzân Han ıslahatları zamanı uygulamaya konulmuştur⁵⁴².

b) Dîvân-ı Mîsas (Techizat): Mîsa kelimesi Moğolca silah kuşanma anlamı taşımaktadır. Gâzân Han zamanında oluşturulan bu divanın amacı silah imal eden zanâatkârların durumunu iyileştirmektir. Nahçivânî'nin *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib* adlı eserinde bu divanla ilgili kayıtlar bulunmaktadır⁵⁴³.

c) Dîvân-ı Gerek-Yarak: Askerin mali ve techizata ait giderlerinin karşılanması için oluşturulan bir dîvandı. Gâzân Han reformları sonucu oluşturulan bu

⁵³⁹ Nahcivânî, 1964: 327; Uyar, 2007: 168.

⁵⁴⁰ İmami, 1971: 37.

⁵⁴¹ Reşidüddîn, 1957: 342; Uyar, 2007: 169.

⁵⁴² Reşidüddîn, 1957: 349; Uyar, 2007: 170.

⁵⁴³ Nahcivânî, 1964: 143; Nahcivan, 2008: 155; Alizade, 1967: 439; Uyar, 2007: 170-171.

dîvan hakkında Nahcivânî'nin *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib* adlı eserinde bilgi verilmiştir⁵⁴⁴.

B. Sivil Yönetim

İlhanlılar döneminde mülki idare amirliği Divan sistemi üzerine kurulmuştur. İlhanlılarda divanlar, merkez ve mali işlerle ilgilenen divanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Merkezi divanlar da kendi içinde ikiye ayrılıyordu. Merkezi divan'ın ilki ve en önemlisi *Divan-ı Saltanat* idi. Diğer divanların da üstünde olan bu divan, devletin en önemli şahsiyetleri tarafından idare olunmuştur. Görevi sarayın iç ve dış işlemlerinin denetimi ve gözetimi, yani hükümdar ve ailesinin idari ve mülki işlemlerini gerçekleştirmektir. *Divan-ı Memalik* de devlet işlerinin yürütülmesiyle ilgilenmiştir⁵⁴⁵. İkisi arasında farklılıklar olsa da bir bakıma aynı görevi yürütüyorlardı. *Divan-ı Memalik* ülke genelinin idaresinden sorumlu iken *Divan-ı Saltanat* yalnız hükümdar ve ailesinin işlerinin yürütülmesinden sorumlu idi⁵⁴⁶.

İstifa, Uluq-bitikçi, İnşa, Emirât, Nazır, Mezalim, Kadı, Vakıf, Beytül Mal, İmaret, Berid, Meses ve Bayrat Divanları devlet yönetiminde İlhanlılar zamanı faaliyet gösteren divanlardı. Bu divanlar bağımsız olarak çalışsalar da merkez divana bağlı idiler. Bunların dışında vilayet, eyalet ve şehir divanları da kurulmuştur. İş ve çalışma prensipleri aynı olan bu divanlar devletin sistematik bir şekilde çalışmasını amaçlamıştır⁵⁴⁷.

Merkezi divanlarda *Defterdar* adlı bir görevli bulunuyordu. Bu şahsın görevi devletin mali işlerini yürütmek, vergi tahsildarlarının planlarını hazırlamak, devlet gelirlerini kaydetmek ve mali evrakların muhafazası idi. İlhanlı Devleti kurulduğu zaman böyle bir görevli yoktu. Sonradan Şemseddin Cüveynî defterdarlık görevinin

⁵⁴⁴ Nahcivânî, 1964: 145; Nahcivânî, 2008: 157; Alizade, 1967: 441; Uyar, 2007: 171.

⁵⁴⁵ Dayı, 2021: 82.

⁵⁴⁶ Reşidüddin, 1957: 367; Piriye, 2003: 330.

⁵⁴⁷ Patkanova, 1873: 81; Piriye, 2003: 330.

önemini Hülâgû Han'a anlatmış ve böylelikle İlhanlılar Devleti'nde defterdarlık görevi oluşturulmuştur. Oluşturulan bu göreve de Cüveynî getirilmiştir⁵⁴⁸.

Devlet yönetiminde gelirlerin doğru dürüst bir şekilde belirlenmesi ve maliye işlerinin sistematik bir şekilde yürütülmesi *İstifa Divanı*'nın başlıca görevleri arasında yer almıştır⁵⁴⁹. Divanın başında bulunan *müstevfi* bu görevlerden sorumlu olan şahıs idi. Bir diğer görevli olan *Uluğ Bitikçi*⁵⁵⁰ de yine vergilerin toplanması konusunda sistemli bir çalışma yürüterek müstevfi karşısında sorumlu olan şahıstı. Devletin iç ve dış yazışmalarından sorumlu olan ve adeta devlet sırlarının muhafızı olan *Münşi İnşa Divanı*'nın başında bulunan şahıstı⁵⁵¹. Hükümdarın gözü kulağı olan bu şahıs çeşitli devlet büyükleri ile toplantılar yaparak ikili yazışmaları yürütmüştür⁵⁵².

1. Vilayet Yönetimi

İlhanlı Devleti'nde vilayet yönetimi merkezi idare sistemine uygun bir şekilde oluşturulmuştur. Merkezde olan tüm görevliler aynı zamanda vilayetlerde de belirlenmiştir. Merkeze bağlı olan vilayetlerde yürütülen görevler de sistematik bir şekilde merkeze bildiriliyor ve onların direktifleri doğrultusunda hareket edilmiştir.

a) **Vilayet hâkimi:** İlhanlılarda vilayetler hâkimler tarafından yönetilmiştir. Vilayetlerde askeri hâkimin yanı sıra bir de sivil hâkim bulunuyordu. Askeri hâkim savunma ve bölgede meydana gelecek ayaklanmaların bastırılmasından sorumlu idi. Bu göreve genelde hükümdar sülalesinden olanlar getirilmiştir. İlhanlılar döneminde Abaka Han'ın kardeşi Yuşmut Derbend, Şirvan ve Muğan bölgesi hâkimi olarak atanmıştır. Bunun dışında yine diğer bölgelerde de hükümdar sülalesinden olan askeri hâkimler görülmüştür. Melik Ziyaeddin 1318 yılında Nahcivan, Eleki Bahadır 1343 yılında Nahcivan, Muhammed Bey Kuşçi 1333 yılında Karabağ, Surğa 1338 yılında Karabağ, Yusufşah 1338 yılında Mugan, Hacıbey 1338 yılında Şerur, Seyfeddin

⁵⁴⁸ Galstyan, 1962: 127; Piriye, 2003: 331.

⁵⁴⁹ Dayı, 2021: 85.

⁵⁵⁰ Bu görevli hakkında detaylı bilgi için bkn: Dayı, 2021: 87.

⁵⁵¹ Dayı, 2021: 87-88.

⁵⁵² Nahcivânî, 1964: 229; Piriye, 2003: 334-339.

Seîdabâdi 1350 yılında Arran, Buzengi 1317 yılında Derbend hâkimliği görevlerinde bulunmuştur. Sivil hâkim ise bölgede düzenin sağlanması, vergi ve toprak yönetiminden sorumlu idi. Vilayet hâkimlerine hükümdar tarafından hilat, börk, kemer, kılıç, bayrak, mühür ve paydza gibi sembolik eşyalar verilmiştir⁵⁵³.

b) **Vilayet Mutasarrıfı:** Vilayetin gelir ve giderlerinden sorumlu olan yönetici idi. Toprakların ekilmesi ve elde olunan mahsulün toplanması önemli görevleri arasında yer almıştır. Divan tarafından belirli dönemlerde vergi toplamak için gönderilen kurallar çerçevesinde bu vergileri toplayarak merkeze gönderiyordu⁵⁵⁴.

c) **Vilayet Müstevfisi:** Vilayetin mali işlerini yürüten bu şahıs *İstifa Divanı* ve baş müstevfi karşısında sorumlu idi. Vilayete ait mali hesapları düzenleyip, elde edilen gelirler karşılığında vergilerin toplanmasına karar vererek yaptığı bu çalışmalarını divana bildiriyordu⁵⁵⁵.

d) **Kalemi:** Merkez divandaki Uluğ Bitikçi görevinin vilayetlerdeki karşılığı kalemi idi. Vilayetlerdeki emlak işlerinden sorumlu olan bu şahıs *Uluğ Bitikçi* tarafından atanmıştır⁵⁵⁶.

e) **Müğennen:** Vilayetlerde mevcut olan devlet, incu ve diğer toprakların belirlenmesi ve bu topraklardan elde edilecek gelirlerin takibi *Müğennen* tarafından yapılmıştır. Gâzân Han'ın uygulamaya koyduğu toprak reformu sonrasında önem kazanan bir görevli idi⁵⁵⁷.

f) **Müaddil:** Devletin vilayetler için belirlemiş olduğu kanunlarda zamanla uyumsuzluklar meydana gelmiştir. Meydana gelen bu uyumsuzlukların giderilmesi için merkez divan tarafından vilayetlere gönderilen görevlilere *Müaddil* deniliyordu⁵⁵⁸.

⁵⁵³ Alizade, 1956: 268; Piriye, 2003: 344.

⁵⁵⁴ Nahcivânî, 1964: 151; Piriye, 2003: 345.

⁵⁵⁵ Patkanova, 1873: 91; Piriye, 2003: 345.

⁵⁵⁶ Nahcivânî, 1964: 157; Piriye, 2003: 346.

⁵⁵⁷ Nahcivânî, 1964: 155; Piriye, 2003: 346.

⁵⁵⁸ Galstyan, 1962: 134; Piriye, 2003: 347.

g) **Katib:** Vilayet mutasarrıflarının ve diğery vilayet yöneticilerinin denetlenmesi amacıyla merkez divan tarafından gönderilen görevli idi. Bu şahsın görevi merkeze gönderilen kayıtlarla vilayette mevcut olan kayıtları karşılaştırarak inceleme yapıp usulsüzlük varsa bu usulsüzlüğün belirlenmesi idi⁵⁵⁹.

h) **Mühessil:** Vilayetlerde vergiler özel vergi defterlerine dayanarak toplanmıştır. Bu vergilerin toplanması ile *Mühessil* adı verilen devlet görevlileri ilgileniyordu⁵⁶⁰.

Vilayet ve şehirlerde yürütölen bu görevlerin dışında bir de köy yönetimi vardı. Yönetimin başında *Köy Reisi* bulunuyordu. Bu köy reisini vilayet veya şehir divanı belirliyordu. Belirlenen bu görevli merkezden gönderilen emirleri uygulamakla yükümlü idi. Merkezden gönderilen emirler doğrutusunda köy halkından vergileri toplayarak merkeze gönderiyordu. Toprak reformu sonucunda boş toprakların ekilmesi önem kazandığı için köy reisleri vilayet divanı tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiştir⁵⁶¹.

Moğollar göçebe yaşam tarzı sürdükleri için devlet yönetiminde yeteri kadar tecrübeye sahip değillerdi. İlhanlıların işgal ettikleri Azerbaycan ve İran coğrafyasında köklü devletlerin olması nedeniyle bu bölgelerde devlet yönetimi çok sistemli yürütölmüştür. İlhanlılar bölgeyi ele geçirdiklerinde başta yerleşik halk üzerinde hâkimiyet sağlasalar da daha sonra yerleşik halkın kültürü karşısında dayanamamış ve bu kültürden etkilenmişlerdir. Askeri yönetim bakımından eski Moğol geleneklerini devam ettirmeye çalışan İlhanlılar, sivil yönetim konusunda bölgede bulunan yerel yöneticilerin tecrübelerinden faydalanmışlardır. İlhanlıların bu çabası sonucu iki kültür kaynaşmış ve sonuç olarak göçebe kültürle yerleşik kültürün kaynaşmasından yeni ve daha güçlü bir sistem doğmuştur. Devlet yönetiminde yerli yöneticilerden faydalanan İlhanlılar bölgede istikrarı sağlamış ve kısa süre zarfında devlet güçlenmiştir. Sivil yönetimi yerli yöneticilere bırakan İlhanlılar bir süre sonra askeri yönetim bakımından

⁵⁵⁹ Nahcıvânî, 1964: 159; Piriye, 2003: 347.

⁵⁶⁰ Piriye, 2003: 347.

⁵⁶¹ Reşidüddin, 1957: 689; Piriye, 2003: 350.

da yerleşik kültüre sahip olanlardan etkilenmişlerdir. Askeri ünvanların farklılık göstermesi ve yeni askeri ünvaların ortaya çıkması bunun bir göstergesidir.

Sonuç olarak askeri ve sivil yönetimde Azerbaycan ve İran coğrafyasından etkilenen İlhanlılar, devlet yönetiminde kendilerinden önceki haleflerinden daha çok bilgi ve deneyime sahip olmuşlardır. Onların sahip oldukları bu deneyim sayesinde bu coğrafyada Altın Orda ve Memlükler gibi devletlere karşı askeri ve ekonomik bakımdan ayakta durabilmişlerdir.

II. Moğol İstilasının Azerbaycan Ekonomisine Etkisi

Moğol istilası dünya genelinde olduğu gibi Azerbaycan ekonomisini de derinden etkilemiştir. Bu istilalar ilk etapta işçi sınıfının gözle görülür bir şekilde azalmasına yol açmıştır. Azerbaycan bölgesine yapılan ilk Moğol akınları sonucunda eli silah tutan insanların yanı sıra sivil halk da zarar görmüştür. Dönemin tarihçisi Reşîdüddin Moğol istilalarını anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır: *“Hiçbir zaman ülke bu kadar boş kalmamıştı, hiç kimse Cengiz Han ve onun soyunun katlettiği kadar insan öldürmemiştir. Büyük şehirlerin ele geçirilmesi sırasında o kadar insan öldürülmüştür ki, tek tük insan bu katliamlardan sağ kurtula bilmiştir”*⁵⁶². Moğol istilalarının asıl amacı büyük şehirlerin ele geçirilmesiydi. Bu şehirlere saldırılar yapılırken eli silah tutan herkes öldürülerek bir bakıma halkın kendilerine karşı çıkmamaları için gözleri korkutulmuştur.

Moğol istilaları zamanı Azerbaycan bölgesinde Erdebil, Beylekân, Merâga, Gence, Şamahı, Nahcivan, Hoy, Salmas, Serab, Şemkir, Kağızkonan, Berde, Ucan gibi birçok şehir yerle bir edilerek harabe hâline getirilmiştir. Bunlardan Erdebil ve Beylekân şehirleri sekiz yıl boyunca harabe hâlde kalmıştır. Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle bu şehirler yeniden canlanmaya başlamıştır. Hülâgû Han'ın Azerbaycan istilası zamanı Beylekân şehri 1257 yılında bir kez daha Moğol

⁵⁶² Reşîdüddin, 1957: 319-320.

saldırısına maruz kalmış ve şehir yerle bir edilmiştir. Bu saldırı sonrasında Beylekân şehir olma özelliğini kaybederek küçük bir köy hâline gelmiştir⁵⁶³.

Azerbaycan, elverişli tarım arazilerinin olması bakımından bölgede önemli bir yere sahipti. Fakat Moğol istilaları esnasında suni sulama kanallarının büyük ölçüde zarar görmesi bölgede tarım arazilerinin yok olmasına yol açmıştır. Moğol istilası öncesiyle kıyaslama yapılacak olursa ilk saldırılar sonrasında verimli toprakların yalnız 1/10'undan faydalanabilinmiştir. Moğol istilalarının yanı sıra göçebe hayat yaşamak zorunda kalan halk da tarım arazilerinin yok olmasına yol açmıştır. Moğol saldırılarından kaçarak canını kurtarmaya çalışan insanlar büyük hayvan sürüleri ile bir bölgeden başka bir bölgeye göç ederken verimli tarım arazilerinden geçerek o bölgenin verimsiz hâle gelmesine yol açmıştır⁵⁶⁴.

Moğol istilalarının Azerbaycan ekonomisine olumsuz yönde bir diğer etkisi de köleliğin yeniden canlanmış olmasıdır. Kölelerin büyük çoğunluğunu bölge halkı arasından esir edilen sanatkâr ve köylüler oluşturmuştur. Moğollar bu kölelerden kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmıştır. Tarım ve köy işlerinden anlamayan insanların köle olarak bu alanda kullanılması da verimin azalmasına yol açmıştır. Yalnız Tebriz ve civar köylerinde Reşîdüddin'in 1200 çalışan kölesi vardı. Bunun yanı sıra Rab-î Reşîdî'de oluşturulan beş farklı bölgede 40 köle çalışıyordu⁵⁶⁵.

Azerbaycan bölgesine yapılan ilk Moğol akınları sonucunda bölge ekonomisinde büyük oranda bir düşüş yaşanmış olsa da sonradan bu topraklar üzerinde kurulan İlhanlı Devleti zamanında ekonomik olarak gelişmeler de gözlenmiştir. İlhanlı Devleti kurulduktan sonra harabe hâline gelen yerleşim yerleri yeniden yapılmış ve bu şehirlerin yanı sıra yeni şehirler de İlhanlılar tarafından yapılmıştır. Bu açıdan ilk saldırı sonrası gerileyen ekonomi İlhanlılar döneminde tekrar eski hâline getirilmeye çalışılmıştır.

⁵⁶³ Nahcivânî, 1964: 459; Piriye, 2003: 194-195.

⁵⁶⁴ Reşîdüddin, 1957: 319-320; Piriye, 2003: 195.

⁵⁶⁵ Reşîdüddin, 1957: 121-122; Piriye, 2003: 195.

III. İlhanlılar Dönemi Azerbaycan Ekonomisi

Moğol istilalarının yaşandığı XIII-XIV. yüzyıllarda Azerbaycan ekonomisi siyasi durumun değişmesine paralel olarak çeşitli dönemlerde gelişmiş veya tekrar bir düşüş yaşamıştır. İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Azerbaycan ekonomisinde yeniden bir canlanma görülmüştür. Fakat Hülâgû Han sonrasında iç siyasette yaşanan feodal çekişmeler Azerbaycan ekonomisini de etkilemiştir. Ekonomide yaşanan bu gelişmeleri değerlendiren Azerbaycan tarihi konusunda eserler yazan E.E. Alizade bu dönemi kendi içinde dört kısma ayırmıştır: 1. XIII. yüzyıl 30'lu yılların başından İlhanlı Devleti'nin kurulduğu döneme kadar; 2. İlhanlı Devleti'nin kurulmasından Gâzân Han Reformlarına kadar (Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Hülâgû ve Abaka Han dönemi, Ahmed, Argun, Geyhatu ve Baydu dönemleri); 3. Gâzân Han reformlarından Celâyirlerin Azerbaycan'ı ele geçirmesine kadar olan süreç. (Bu dönem de ikiye ayrılıyor. Birincisi, Gâzân Han ve Olcaytu Han dönemi ve ikincisi Ebu Said ve sonrası); 4. Azerbaycan'ın Celâyir hâkimiyetine katılması ve bu devletin ortadan kalktığı döneme kadar. (Bu dönem de ikiye ayrılıyor. Şeyh Uveys'in hâkimiyet dönemi ve onun sonrasında 70-80'li yıllara kadar)⁵⁶⁶.

İlhanlı Devleti'nin XIII. yüzyılda kurulması ve merkezi bir devletin oluşmasıyla Azerbaycan bölgesinde de ekonomik anlamda gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Hülâgû Han ve Abaka Han dönemlerinde Moğolların toprak ve vergi siyaseti geliştirilerek merkezi bir sistem oluşturulmuştur. Bu dönem Moğollar yerli feodallerin toprak arazilerini çeşitli yöntemlerle ele geçirerek ve yerli halkı ağır işlerde kullanarak gelir elde etmeye çalışmıştır. Gâzân Han'ın tahta çıktığı döneme kadar bu tür olaylar devam etmiş ve Moğollar halkın mallarına el koyarak haksız kazançlar elde etmiştir. Gâzân Han reformlarıyla haksız kazanç elde eden Moğolların mal varlıklarına devlet el koymuştur. Vakıf ve icma toprakları müsadere edilerek incu ve divan toprakları hâlinde yeniden Moğol yöneticiler arasında paylaştırıldı. Vergilerin daha düzenli bir şekilde toplanabilmesi için 1254 yılında ülke genelinde bir nüfus sayımı yapılarak 10

⁵⁶⁶ Alizade, 1956: 345-350.

yaş ile 60 yaş arasındaki erkekler kayıt altına alınarak onlardan alınacak vergiler belirlenmiştir⁵⁶⁷.

Abaka Han'ın hâkimiyetinin son dönemlerinde ülke genelinde meydana gelen ekonomik buhran Azerbaycan bölgesindeki insanları da etkilemiştir. Durumdan faydalanmaya çalışan feodaller halktan alınan vergiyi iki katına çıkarınca bu kez ekonomik kriz daha da büyümüş ve insanlar yaşadıkları yerleri terk etmek durumunda kalmıştır. Sonuç olarak şehirler yeniden boş kalmaya başlamış, devlet çalışanları arasında rüşvet alımları artmıştır. Argun döneminden sonra başa geçen Geyhatu zevkü sefa içinde bir yaşam sürmeyi tercih etmiştir. Onun döneminde eğlenceler düzenlenmiş ve devlet hazinesi bu eğlenceler nedeniyle hiç olmadığı kadar boşalmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan salgın hayvan hastalığı da ülke genelinde etkili olunca ekonomi iyice dibe vurmuştur. Çinde uygulanan kâğıt para 1294 yılında Tebriz başta olmakla diğer önemli şehirlerde basılmaya başlamıştır. Fakat alınan bu tedbir de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Pazarlarda fiyatların yükselmesi ve ticaretin azalması sosyal hayatın düşmesine yol açmıştır. Ekonomik anlamda çöküş yaşayan devleti bir bakıma halktan alınan ağır vergilerle ayakta tutmaya çalışmışlardır⁵⁶⁸.

A. Vergi Sistemi

İlhanlı Devleti kurulduktan sonra ilk İlhanlı sikkesi Hülâgû Han zamanında basılmış olsa da devlet sınırları içinde düzenli bir vergi tahsil sisteminin kurulduğu tam anlamıyla söylenemez. Hülâgû Han bölgeye ilk geldiği zamanlarda yanına gelen Emir Argun ona ülke sorunlarının anlatıldığı kapsamlı bir rapor sunmuştur. Bu rapor doğrultusunda ülke genelinde bir nüfus sayımı yapılmış ve ardından vergiler konusunda önemli düzenlemeler yapılmıştır. İlhanlı Devleti sınırları geniş olmasına

⁵⁶⁷ Alizade, 1956: 347; Piriye, 2003: 196.

⁵⁶⁸ Togan, 1931: 11; Jahn, 1942: 269-309; Bausani, 1975: 112; Abul Farac, II, 1999: 644; Piriye, 2003: 196.

bakmayarak bu düzenlemeler sadece İran, Azerbaycan ve Gürcistan coğrafyasını kapsamıştır⁵⁶⁹.

İlhanlı Devleti sınırlarında yaşayan ve ticaret yapan halktan genellikle *gılan/kalan*, *gobçur/kobçur*, *tamga* ya da *bac/baç* adlı vergiler alınmaktaydı. Gılan veya kalan adlı vergi arazi sahibi olan insanların ürettikleri ürün üzerinden alınan bir vergi idi. Kobçur veya gobçur ise göçebe yaşam tarzını benimsemiş insanların besledikleri ve yetiştirdikleri hayvan üzerinden alınmıştır. Konargöçer halktan alınan kobçur vergisine karşılık şehirlerde yaşayan ve ticaretle uğraşan insanlardan da *Tamga* ya da *bac* vergisi alınmıştır. Niteliği pek fazla bilinmese de *bac* ile eşdeğer bir vergi daha alınıyordu ki buna da *baliş* adı verilmiştir. Genel olarak Moğol topraklarında alınan vergiler ortak olsa da bu vergilerin toplandığı bölge veya ülkelere göre miktarları değişiklik göstermiştir. Çin ve Türkistan bölgesinde arazi vergisi 1 ila 11 dinar arasında iken bu miktar İran coğrafyası ve Azerbaycan bölgesinde 1 ila 7 dinar arasında değişiyordu. Bunun yanı sıra yarı göçebe halktan alınan vergi de hayvan sayısına göre değişiklik gösteriyordu. Her yüz hayvana oranla 1 hayvan *kobcur* vergisi alınırken yüzün altında hayvanı olanlardan bu vergi alınmamıştır⁵⁷⁰.

Ülke genelinde ticaret kervanlarının daha güvenli bir şekilde seyahat etmesini sağlamak amacıyla *karvansalar* adlı bir memur görevlendirilmiştir. Bu memurun maiyetinde yüz kişilik bir askeri birlik bulunuyordu. Bunun yanı sıra ticaret yollarının güvenliği düzenli ve sıkı bir şekilde çalışan haberleşme sistemiyle de bağlantılıydı. *Yam* adı verilen bu haberleşme sistemi Gâzân Han zamanında yeniden düzenlenerek daha iyi bir şekilde çalışması amaçlanmıştır. Bu güzergâhlarda taşınan malların değerine ve miktarına göre de vergiler alınmıştır⁵⁷¹.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İlhanlı Devleti sınırlarında her vilayetin vergi toplama hususunda kendilerine özgü kanunları olsa da bu vilayetlerde ticaretle uğraşan tacirlerden her on dinarda, dinarın yirmi dördte biri oranında vergi alınmıştır. Buna örnek verecek olursak, devlet sınırları içinde herhangi bir bölgeden Tebriz'e gelen

⁵⁶⁹ Cüveynî, 1998: 420.

⁵⁷⁰ Togan, 1931: 18-21; Piriye, 2003: 217-218; Spuler, 2011: 337; Keleş, 2020: 14.

⁵⁷¹ Turan, 2009: 50; Keleş, 2020: 15.

ticaret kervanında her hayvan yükü maldan devlet 153 dirhem alırken tüccarın güvenliğini sağlayan görevli de tüccardan ayrıca 50 dirhem para alıyordu. Kervandan 203 dirhem de gümrük vergisi alınırken bir kervanın maliyeti ortalama olarak 406 dirheme tekabül etmiştir⁵⁷².

Bunun dışında aşağıda liste hâlinde verilen vergiler de toplanmıştır:

1. **Tağar**: Devletin farklı bölgelerinde askeri birliklerin bakımı için toplanılan vergi idi. Yiyecek azık anlamına gelen taşar aynı zamanda ölçü birimi anlamını da taşıyordu. İlhanlılar döneminde 1 taşar 100 Tebriz men'ine (295 kg) eşit idi⁵⁷³.

2. **Ulufe ve Elefe**: Ulufe bir kişinin günlük ihtiyacını karşılamak için gerekli yiyecek anlamı taşırken elef de hayvan yemi olarak kayda geçmiştir. Hülâgû Han döneminde başlayan bu vergi Gâzân Han'ın başa geçmesiyle hazine tarafından karşılanmıştır⁵⁷⁴.

3. **Nüzl**: “*Kalacak Yer*” anlamındaki *Nüzl* vergisi vergi toplayan veya diğer devlet adamlarının halkın evinde kalması için toplanan vergi idi. Yine Gâzân Han zamanında bu görevliler için özel yerler inşa edilmesiyle bu vergi özelliğini kaybetmiştir⁵⁷⁵.

4. **Behre**: Elde edilen mahsülün 1/5 veya 1/4 oranında alınan vergi idi⁵⁷⁶.

5. **Çerik**: Moğol saldırıları zamanı esir olarak yakalananlar bir başka bölgeye saldırı yapıldığında ön saflarda savaştırılıyordu. Çerik birliklerinden şehir ve kale kuşatmalarında en ön safta faydalanılıyordu. Çerik için her bir vilayet veya bölge belli sayıda insan vermeli idi⁵⁷⁷.

⁵⁷² Togan, 1931: 16; Yaltkaya, 1939: 8; Keleş, 2020: 15.

⁵⁷³ Nahcivânî, II, 1964: 161; Piriye, 2003: 217.

⁵⁷⁴ Nahcivânî, II, 1964: 162; Piriye, 2003: 217.

⁵⁷⁵ Nahcivânî, II, 1964: 163; Piriye, 2003: 218.

⁵⁷⁶ Nahcivânî, II, 1964: 163; Piriye, 2003: 218.

⁵⁷⁷ Nahcivânî, II, 1964: 164; Piriye, 2003: 218.

6. **Gerek-Yerek:** Askeri birliklerin silah ve mühimmat ihtiyacını karşılamak için toplanılan vergi idi⁵⁷⁸.

7. **Mal-es-Silah:** Silah yapımı için şehir ve köy halkından toplanılan vergi idi. İlhanlılar zamanında sürekli devam eden savaşlar bu verginin daha fazla toplanmasına yol açmıştır⁵⁷⁹.

8. **Terh:** Ortaçağ doğu ülkelerinde mevcut olan kanuni bir sitemdi. Bu sisteme göre ülke genelinde bolluk olduğu zaman yönetici sınıf halkın elindeki malı ucuz fiyattan alarak kıtlık döneminde bu malı yüksek fiyattan halka satması idi⁵⁸⁰.

9. **Nal-beha:** Bu vergi Moğol istilası öncesinde de mevcuttu. Han askerleri ile birlikte bir bölgeden geçerken o bölgenin yöneticisi Han'a çeşitli hediyeler ve para veriyordu. Han'a verilecek olan bu hediye ve paralar da yine halktan vergi olarak toplanıyordu⁵⁸¹.

10. **Nemari:** İlhanlılar döneminde orataya çıkan bu vergi sürekli alınan bir vergi değildi. Devletin ihtiyaç duyduğu dönemlerde şehir halkından toplanan özel bir vergiydi⁵⁸².

11. **Bakiye (Kalan):** Halk vergi ödediği zaman genelde verginin tamamını ödeyemiyor ve ödemesi gerek miktarın bir bölümü kalıyordu. Bu ad altında şehir ve köy halkından yeniden vergi toplanıyordu⁵⁸³.

12. **Tabğur:** Moğolca kelime olan *Tabğur* devletin olağan üstü hallerde topladığı bir vergi çeşidi idi. Bu verginin ne kadar olduğu bilinmiyor çünkü devletin o anda ortaya çıkan ihtiyacı doğrultusunda halktan toplanıyordu⁵⁸⁴.

⁵⁷⁸ Nahcivânî, II, 1964: 165; Piriye, 2003: 219.

⁵⁷⁹ Nahcivânî, II, 1964: 165; Piriye, 2003: 219.

⁵⁸⁰ Nahcivânî, II, 1964: 166; Piriye, 2003: 220.

⁵⁸¹ Nahcivânî, II, 1964: 166; Piriye, 2003: 220.

⁵⁸² Nahcivânî, II, 1964: 167; Piriye, 2003: 221.

⁵⁸³ Nahcivânî, II, 1964: 167; Piriye, 2003: 221.

⁵⁸⁴ Nahcivânî, II, 1964: 168; Piriye, 2003: 222.

13. **Saveri:** İlhan, emir veya diğer feodal yöneticiler için halktan toplanan yiyecek ve kıyafet vergisi idi. Toplanan haracın %10 oranında halktan saveri alınıyordu⁵⁸⁵.

14. **Nezl:** Halktan doğal yiyecek olarak hediye adı altında toplanan vergi idi⁵⁸⁶.

15. **Şusun:** Posta işlerinde bulunan habercilerin ve diğer memurların giderlerini karşılamak amacıyla toplanılan vergi idi⁵⁸⁷.

16. **Resm-i Hazine:** Devlet anbarlarında ürünün doğal olarak muhafaza edilebilmesi için halktan toplanan vergi idi. Haraç vergisinin %0,5'i oranında idi⁵⁸⁸.

17. **Bağşümar:** Bağ ve bahçesi olanlardan alınan özel bir vergiydi. Bu verginin miktarı bağ ve bahçenin büyüklüğü ve ne kadar ürün verdiği ile orantılı idi⁵⁸⁹.

18. **Şirbaha:** Çeyiz anlamı da taşıyan bu vergi türü genelde feodallerin erkek ve kız çocuklarının düğünü zamanı halktan düğün masrafları için toplanılan vergi idi⁵⁹⁰.

19. **Nefti:** Bakü ve civarında petrol çıkarılan yerlerden alınan özel bir vergi idi. Miktarı belli olmayan bu vergi türü önceleri Şirvanşahlar adına toplanırken sonradan İlhanlılar adına toplanmıştır⁵⁹¹.

20. **Haneşümar:** Her bir ev başına toplanan vergi çeşisidir⁵⁹².

Bu vergiler dışında ne amaçla toplandığı ve miktarının belli olmadığı *Serane*, *Ternagir*, *Urft* ve *Bigar* adlı vergiler de İlhanlılar döneminde toplanan vergiler arasında bulunuyordu⁵⁹³.

⁵⁸⁵ Nahcivânî, II, 1964: 169; Piriyev, 2003: 223.

⁵⁸⁶ Nahcivânî, II, 1964: 170; Piriyev, 2003: 224.

⁵⁸⁷ Nahcivânî, II, 1964: 171; Piriyev, 2003: 225.

⁵⁸⁸ Nahcivânî, II, 1964: 172; Piriyev, 2003: 226.

⁵⁸⁹ Nahcivânî, II, 1964: 173; Piriyev, 2003: 227.

⁵⁹⁰ Nahcivânî, II, 1964: 174; Piriyev, 2003: 228.

⁵⁹¹ Nahcivânî, II, 1964: 175; Piriyev, 2003: 229.

⁵⁹² Nahcivânî, II, 1964: 176; Piriyev, 2003: 230.

⁵⁹³ Nahcivânî, II, 1964: 177; Piriyev, 2003: 230.

Tüccarlar kervanla birlikte seyahat esnasında vergilerini öderlerken köylüler için devlete verilecek olan vergiler iki takside bölünmüştür. Bu taksitlerin ilki Nevruz Bayramı'nı takip eden ilk yirmi gün yani 21 Mart - 11 Nisan tarihleri arasında ödenmesi gerekirken ikinci taksit de 22 Eylül - 12 Ekim tarihleri arasında ödenmesi gerekiyordu. Vergilerin bu sistemde düzenli bir şekilde toplanabilmesi için *Takvim-i Hani* veya *Takvim-i İlhani* adıyla bir güneş takvimi de oluşturulmuştur⁵⁹⁴.

İlhanlı döneminde vergilerin fazla ve ağır olması halk üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur. Vergi yükünün ağır olması nedeniyle yaşadığı bölgeyi terk eden insanlar olmuştur. Vergilerin ağır olması konusunda dönemin şairi Fergani şu ifadeleri kullanmıştır: “*Nerede örümcek ağını örse hemen gobcur istenir*”⁵⁹⁵.

B. Gâzân Han Reformlarının Azerbaycan Ekonomisine Etkisi

İlhanlı tahtına çıkan Gâzân Han devleti ekonomik ve siyasi bakımdan buhrandan kurtara bilmek adına bir takım reformlarda bulunmuştur. Hâkimiyetinin ilk günlerinde kendisine rakip olanlarla mücadele ederek devlet otoritesini sağlayan Gâzân Han, yerli feodallerle ve din adamlarıyla ilişkilerini güçlendirmek ve halkı kendi tarafına çekmek adına ilk önce İslam dinini kabul etmiştir. el-Eherî'nin de ifade ettiği gibi Gâzân Han düşmanla mücadele için çıkış yolu ararken hamama gitmiş, abdest aldıktan sonra şehadet getirerek İslamı kabul etmiştir⁵⁹⁶.

Gâzân Han reformları toprak, vergi, adliye, posta ve ticaret alanlarını kapsamaktadır. Yayınlanan ferman doğrultusunda incu, divan ve diğer boş kalmış topraklar iktâ olarak Moğol ordularına – binliklere paylaştırıldı. Yapılan bu toprak reformu sayesinde boş kalan arazilerin ekilip biçilmesi amaçlanırken diğer taraftan da devletin askerlere bakma yükü de azalmıştır. İktâ topraklarını sadece askeri görevde olanlar alabilirdi. Onların ölümü sonrasında bu topraklar ya onun oğluna veya onun işini devam ettiren yardımcısına kalmıştır. İktâ topraklar alınıp satılamazdı. Bu kurala

⁵⁹⁴ Özkuzugüdenli, 2000: 216; Keleş, 2020: 19.

⁵⁹⁵ Baykara, 2000: 174.

⁵⁹⁶ el-Eherî, 1984: 23; Özgüdenli, 2009: 92-94.

uymayanlar cezalandırılmıştır. İktâ sahipleri kendi topraklarında bulunan halktan vergi toplayarak devlet hazinesine 50 Tebriz men'î tahlil teslim etmeleri gerekiyordu. İktâ topraklarındaki faaliyetler ârizler tarafından takip edilmiştir⁵⁹⁷.

Gâzân Han'ın uygulamaya koyduğu bu toprak reformu sayesinde Azerbaycan'da boş kalan topraklar yeni sahipleri tarafından ekilmeye başlandı. Askeri giderlerin hazine ve halktan toplanan vergilerden karşılandığı bir dönemde askeri görevlilere boş toprakların dağıtılması ve ihtiyaçlarını bu topraklardan elde edilen ürünle karşılamaları ekonomik olarak halkı az da olsa refaha kavuşturmuştur. Bu topraklarda köylüler köle olarak değil özgür köylüler olarak çalışmıştır. Köylüler elde ettiği ürünlerle yöneticilerin vergisini ödedikten sonra geri kalan kısımla kendi ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Gâzân Han'ın ekonomiye etki eden bir diğer reformu vergi üzerine gerçekleşmiştir. Vergi alanında yapılan yenilikler çerçevesinde ilk olarak nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımdan sonra hangi bölgeden hangi ad altında vergi toplanacağı belirlenmiştir. Toplanacak vergilerin sayısı, çeşidi ve miktarı baş divanda ve devletin bu alanla uğraşan birimlerinde kayıt altına alınması kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra büyük yerleşim yerlerinde hangi dönemlerde ve ne kadar vergi ödeneceğine dair büyük levhalar asılmıştır. Bir diğer çalışma ise vergi toplayan memurların belirlenmesiydi. Daha önceden belirlenen vergi memurları kendi istekleri doğrultusunda halktan vergi toplarken bu durumun karşısına geçmek amacıyla bu memurlar belirli dönemlerde denetlenmiştir⁵⁹⁸.

Ekonominin ana sütununu vergiler oluşturmuştur. Halktan toplanan kanunsuz vergiler devletin de ekonomik olarak zayıflamasına yol açıyordu. Ağır vergi yükü altında ezilen köylüler yaşadıkları toprakları terk ederek farklı yerlere göç etmek durumunda kalmıştır. Fakat Gâzân Han'ın toprak reformundan sonra uygulamaya koyduğu vergi reformu halk üzerine olumlu sonuçlar doğurmuştur. Eski vergi toplayan

⁵⁹⁷ Piriye, 2003: 198-199.

⁵⁹⁸ Falina, 1959: 70-75; Piriye, 2003: 200-201.

memurlar bu yeniliğe karşı çıksalar da onlar da bir süre sonra bu yenilikleri kabul etmek zorunda kalmıştır.

Toprak alanında yapılan yenilik doğrultusunda 30 yıl boyunca toprağından uzak kalan şahıslar eski topraklarında hak idda etmeye başlamıştır. Bu topraklarda hakkı olduğunu gösteren evrak da bölge kadıları tarafından veriliyordu. Kadılara rüşvet vererek bu tür belgeler elde eden insanların olması mahkeme sisteminde de yenilik yapılması gerektiğini gösteriyordu. Gâzân Han, adli alanda da yenilik yaparak bu kadıları görevden almıştır. Yeni kadılar halk tarafından sevilen ve dürüst insanlardan seçiliyordu. Göreve getirilen bu kadılar devlet tarafından vergilerden muaf sayılmış ve yaptıkları iş karşılığında dolgun ücretler almıştır⁵⁹⁹.

Kadıların vergilerden muaf tutulması ve maaşa bağlanmaları rüşvetin de önüne geçmiştir. Adli alanda yapılan bu yenilik ekonomiye direk etki etmese de dolaylı olarak ekonomiyi canlandırma amacı taşımıştır. Çünkü daha önceden mahkemelerde yapılan usulsüzlükler ve rüşvet olayları halkı en basit şekilde ekonomik anlamda etkiliyordu. Kadıya rüşvet vererek arazisini genişletmek isteyen feodal sonuçta bu rüşvet parasını halktan vergi adı altında topluyordu.

Gâzân Han, posta ve iletişim alanında da yeniliğe giderek her 20 kilometrede bir *yam* yaptırmıştır. Posta görevlileri veya elçiler bu yamlarda dineleniyor ve bir fermanın hızlı bir şekilde bir bölgeden başka bölgeye iletilmesi kolaylaşıyordu. Bu *yam*'lara özel *yam emiri* atanmıştır. *Yam emiri* sorumlu olduğu posta durağının ihtiyaçlarını karşılamak için devletten belli oranda para alıyordu. Bunun yanı sıra yamlar için alınan vergiler de bu giderlerin karşılanması için kullanılmıştır⁶⁰⁰.

Posta ve iletişim alanında bu yenilikler yapılmadan önce bir elçi veya ferman taşıyan bir görevli gideceği bölgeye ulaşana kadar yol üstünde bulunan halkın evinde kalıyor ve onlardan bu giderlerin karşılanması için vergiler toplanıyordu. Yeni sisteme göre artık hiçbir devlet görevlisi halkın evinde kalmayacak ve kanunsuz olarak halktan

⁵⁹⁹ Falina, 1959: 65-69; Piriye, 2003: 202; Özgüdenli, 2009: 335-336.

⁶⁰⁰ Falina, 1959: 69; Piriye, 2003: 203; Özgüdenli, 2009: 341-342.

vergi toplayamayacaktı. Yapılan bu reform bir bakıma devlet içinde resmi işleyişi hızlandırmış olsa da dolaylı olarak halk üzerinde ekonomiye etki etmiştir.

Gâzân Han, son olarak ticaretin gelişmesi için bu alanda yenilikler yapmıştır. Merkezi bir para sisteminin olması, ölçü ve uzunluk biriminin belirlenmesi, ticaret yolları ve pazarlarda gümrük vergisinin uygulamaya konması ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması bu amaç doğrultusunda yapılan yeniliklerdir⁶⁰¹.

Gâzân Han reformları İlhanlı Devleti'ni uzun süredir devam eden ekonomik sıkıntıdan kurtarmıştır. Yapılan yenilikler halk kitleleri üzerinde ekonomik olarak canlanmaya sebebiyet vermiş ve devletin ekonomik olarak gerilemesini durdurmuştur. Özellikle toprak reformu ekonominin canlanmasında önemli rol oynamıştır. Boş toprakların ekilerek verimin artırılması halkın üzerinde de ekonomik refaha etki etmiştir.

IV. Ticaret ve Ticaret Yolları

Azerbaycan'a yapılan Moğol saldırıları sosyal, kültürel, ekonomik alanlarda olduğu gibi ticaretin gelişimine de engel olmuştur. İlk Moğol saldırılarının başladığı dönemde Azerbaycan'da ticari ilişkiler durmuştu. Ülke genelinde yaşanan olaylar dışarıya mal satmayı bırakın iç pazarda bile satışları durma noktasına getirmiştir. Yapılan yağma ve katliamlar sonucunda ülke genelindeki tüm kervan yolları zarar görmüştür. Kervan yollarının dağılması ve kervanların sürekli baskınlara maruz kalması dış pazarla olan ilişkileri bir anda kesmiştir.

Azerbaycan nehirleri üzerinde gemilerin yüzdürülemeyeceği kadar küçük olduğundan dolayı Moğol istilası öncesinde bölgede ticaret kara yolu ile yapılmakta idi. Moğol istilası öncesinde Azerbaycan'da Kafkaslar üzerinden çeşitli bölgelere ulaşan dört ana ticaret yolu mevcuttu. Bunlar;

⁶⁰¹ Babayan, 1969: 170; Piriyeve, 2003: 205; Özgüdenli, 2009: 343.

1. Şirvanşahlar Devleti ile ticaretin yapıldığı Şamahı üzerinden Şirvan'a ulaşan doğu yolu.

2. Beylekân'dan başlayıp Vartan şehri ve Mugan ovasına ulaşan güney-doğu yolu.

3. Gürcistan ile ticaretin yapıldığı ve Gence üzerinden devam ederek Tiflis'e ulaşan kuzey-batı yolu.

4. Ermenilerle ticaretin yapıldığı ve Ermenistan'ın başkenti Duvın'e ulaşan güney-batı yolu⁶⁰².

İlhanlı Devleti kurulduktan sonra ülke içindeki kervan yolları yeniden yapılarak güvenlikleri sağlanmaya başlamış ve ticaret yeniden canlanmıştır. Bu açıdan Azerbaycan'da ticareti üç kısma ayırabiliriz. Bunlardan birincisi Moğol istilalarının yaşandığı dönem, ikincisi İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla ticaretin yeniden canlanması ve son olarak da İlhanlıların son döneminde ülke genelinde meydana gelen iç karışıklık döneminde ticaretin yeniden sekteye uğradığı dönem.

Azerbaycan'a yapılan ilk Moğol akınları zamanında ülkede birçok önemli şehirler vardı ve bu şehirler ticaretin yapıldığı merkezler idi. Gence, Berde, Tebriz, Nahcivan, Kağızkonan bu gibi önemli şehirlerin başında geliyordu. Ülke içinde bu şehirler arasında kervanlar gidip gelerek ticaret yapılıyordu. Fakat Moğol saldırıları başladığı zaman Tebriz dışında tüm şehirler Moğollar tarafından yağmalanarak harabe hâle getirilmiştir. Bu durum ticarete de darbe vurmuştur. Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan'ı ele geçirdiği zaman ülke genelinde az da olsa bir canlanma meydana gelse de bu çok kısa sürmüştür. Cormagun Noyan komutasında Azerbaycan'ın tamamını ele geçiren Moğollar yakıp yıkmayı bırakarak bu kez de halktan ağır vergiler toplamaya başlamıştır. Bu vergilerin altında ezilen halk ticaret yapmaya fırsat bulamamıştır. Bu durum İlhanlı Devleti'nin kurulduğu döneme kadar devam etmiştir.

⁶⁰² Kayhan, 2008: 895.

Hülâgû Han, Azerbaycan merkezli İlhanlı Devleti'ni kurduktan sonra ülke genelinde her alanda olduğu gibi ticaretle de yeniden canlanmalar başlamıştır. Hülâgû'nun Bağdat'ı yakıp yıkmasından sonra Azerbaycan'da en önemli ticaret merkezi olarak Tebriz kalmıştır. XIII. yüzyılda Bağdat dünya genelinde hem dini açıdan hem de ticaret bakımından önemli bir merkezdi. Bağdat'ın eski önemini kaybetmesiyle bu kez Tebriz şehri tek kaldığı için daha da fazla ün kazanmaya başlamıştır. Moğol saldırılarına maruz kalmayan tek şehir olma özelliği taşıyan Tebriz her geçen gün daha da büyüyerek dünyanın birçok ülkesiyle ticaret yapılmasını sağlıyordu. 1265 yılında başkentin Tebriz'e taşınmasıyla ve ülke genelindeki ticaret yollarının Tebriz'den geçmesiyle ticaret daha da gelişmiştir.

Bu dönem Azerbaycan'ın tüm ticaret yolları Tebriz'den geçiyordu. Tebriz'den başlayan kervan yolları ülke genelinde birçok noktaya ulaşmanın yanı sıra yurt dışına çıkan kervan yollarıyla da uzak yollar bir bakıma artık yakın olmuştur. Tebriz'den güney doğu istikametinde başlayan kervan yolu önce Sultaniye'ye oradan da doğu ülkelerine doğru ulaşıyordu. Miane'den Marağa'ya oradan Uşniya'ya ve Uşniyadan da Anadolu topraklarına ve Karadeniz bölgesine giden bir diğer kervan yolunun da yine kesişme noktasında Tebriz şehri bulunuyordu. Tebriz'den batıya giden bir diğer yol da önce Merend oradan Hoy ve sonrasında Azerbaycan sınırlarından çıkarak batıya doğru ilerliyordu. Tebriz'den başlayıp batıya doğru giden kervan yolu Eher ve Berzend üzerinden geçerek Bacrevana ulaşıyordu. Bacrevan'da bu kervan yolu ikiye ayrılıyordu. Birinci yol Bilesuvar, Mahmudâbâd, Şamahı, Şabran, Niyazabad ve Derbend şehirlerinden geçerek Altın Orda Devleti sınırlarına ulaşıyordu. İkinci yol ise Beylekân, Berde, Gence, Şemkir gibi önemli şehirleri geçerek Gürcistan sınırına ulaşıyordu⁶⁰³.

Yukarıda verildiği gibi Azerbaycan'ın Tebriz şehrinden başlayan kervan yolları hem ülke içinde hem de ülke dışında birçok noktaya ulaşıyordu. Bağdat'ın yağmalanmasından sonra Tebriz'in parlayarak ortaya çıkması ve birçok ülkeye ticaret kervanları göndermesi Azerbaycan'da ticaretin de gelişmesini sağlamıştır. Gelişen bu ticaretin devamlılığını sürdürmek amacıyla ülke genelinde birçok kervansaray

⁶⁰³ Haydarov, 1981: 54; Onullahi, 1982: 57-58; Piriye, 2003: 250-251.

yapılmış ve bu kervansarayların güveliği devlet tarafından sağlanmıştır. Yapılan bu kervansaraylardan bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Tebriz’de bulunan Zubeyd, Bakü’de İçerişehir bölümündeki Buhara, Multani, Karadağ demir yolu istasyonu günümüze kadar ulaşan İlhanlı dönemi kervansaraylarındandır⁶⁰⁴.

Moğol istilalarının başlamasıyla duraklama dönemine giren Azerbaycan ticareti İlhanlı Devleti’nin kurulmasıyla yeniden canlanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan’da Tebriz şehri ön plana çıkmıştır. Tebriz’in ön plana çıkmasının başlıca sebebi ise Bağdat şehrinin İlhanlılar tarafından yakılıp yıkılması olmuştur. Ticaret İlhanlıların güçlü oldukları dönemlerde daha da gelişmiş ve İlhanlılar Asya, Avrupa ve Afrika bölgeleri ile ticaret yapmıştır. Bu ticarete de Venedik, Altın Orda, Hindistan, Çin ve Mısır önemli yere sahipti. Hatta 1295 yılında hazar denizinde ticaret yapma hakkına sahip olan Venedik 1320 yılında İlhanlı hükümdarı Ebu Said ile ticaret anlaşması imzalamış ve ardından da 1324 yılında Tebriz’de Venedik konsolosluğu açılmıştır⁶⁰⁵.

İlhanlılar döneminde gelişen ve dünya pazarına çıkan Azerbaycan tüccarları ne yazık ki İlhanlıların son döneminde ülke genelinde yaşanan iç çekişmeler yüzünden yine mal satma konusunda sıkıntılar yaşamıştır. Kervan yoluyla ticareti Azerbaycan’da geliştiren İlhanlılar birçok kervansaraylar yapmış ve ticaret yollarını geliştirmiş olsalar da devletin yıkılmasıyla Azerbaycan’da da ticaret durma noktasına gelmiştir.

V. Azerbaycan’ın Sosyal Yapısı

Moğol istilası öncesinde olduğu gibi İlhanlı Devleti’nin kurulmasından sonra da Azerbaycan toplumunda farklı sınıflar ve yaşam biçimleri mevcuttu. İlhanlılar dönemindeki toplum yapısı sosyal, kültürel ve ekonomik durum genel olarak üç devrede incelenebilir. Bunlardan birinci Hülâgû Han’ın İlhanlı Devleti’ni kurmasıyla başlayıp Gâzân Han’ın tahta geçtiği dönem ve ikincisi de Gâzân Han’ın başa geçmesinden itibaren Olcaytu hâkimiyetinin sonuna kadar olan dönemdir. Olcaytu

⁶⁰⁴ Piriye, 2003: 251.

⁶⁰⁵ Onullahi, 1982: 51-67; Piriye, 2003: 252-253.

Han'ın ölümüyle başlayıp İlhanlı Devleti'nin siyasi varlığının sona ermesine kadar olan süre zarfında da üçüncü dönem yaşanmıştır.

Sözü edilen birinci devrede Hülâgû Han Azerbaycan topraklarına henüz yeni gelmiştir. Bu dönemde halk siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan tamamen çökmüş durumda idi. Bunun da sebebi İlhanlılar öncesinde yaşanan Moğol saldırıları ve bunun akabinde meydana gelen Hârizmşah hâkimiyeti olmuştur. Moğollar Azerbaycan topraklarına ilk defa geldiklerinde yağma ve talan hareketlerinde buldukları için halk ekonomik olarak bir çöküş yaşamıştır. Moğol saldırısından sonra ekonomik bakımdan zayıflayan ülke bu kez Harzemşah Celâleddin'in hâkimiyeti altına girmiştir. Celâleddin ilk başta imar faaliyetlerinde bulunarak halkın sevgisini ve güvenini kazansa da onun bölgeye atadığı hâkimler halktan fazla vergiler alarak onların nefretini kazanmıştır. Moğol saldırılarından korunmak amacıyla Azerbaycan'a davet edilen Celâleddin bir süre sonra bölgede meydana gelen halk isyanlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Celaeddin gittikten sonra bu kez Azerbaycan toprakları Moğol istilasına karşı savunmasız kalmış ve halk Moğollara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'ın Merâga kentini kendine başkent seçen Hülâgû Han burada imar faaliyetlerinde bulunmuş ve ilk Moğol saldırıları sonucu harabe hâle gelen şehirler onarılmaya çalışılmıştır.

İkinci dönem olarak nitelendirdiğimiz dönem Gâzân Han'ın tahta çıkmasıyla başlamıştır. Azerbaycan halkının tamamına yakını Müslüman olduğundan ve Gâzân Han tahta çıktığında İslam dinini kabul ettiği için halk dini bakımdan rahat bir nefes almıştır. Çünkü birinci devre olarak nitelendirdiğimiz Hülâgû Han'ın hâkimiyetiyle başlayan dönemde Azerbaycan'da Hıristiyan halk Müslümanları sıkıştırmış, onlara eziyetler yapmıştır. Gâzân Han'ın Müslüman olmasıyla bu durum tam tersi istikamette cereyan etmeye başlamıştır. Dini bakımdan rahat nefes alan halk Gâzân Han'ın uyguladığı reformlarla bir bakıma ekonomik ve sosyal anlamda rahat bir nefes almaya başlamıştır. Gâzân Han'dan sonra yerine geçen Olcaytu Han İslam dininin Şîlik

mezhebini benimsediğini açıklamasıyla bu kez Azerbaycan hatta İran bölgesinde bulunan Şîler devletin önemli kademelerinde görevler almaya başlamıştır⁶⁰⁶.

Azerbaycan'da İlhanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde halk yeniden sosyal ve ekonomik anlamda sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Devlet içinde meydana gelen taht mücadeleleri bu durumu tetiklemiştir. Ekonomik sıkıntıların yanı sıra bu dönem yaşanan veba, sıtma ve diğer salgın hastalıklar da halkı ekonomik olarak zayıflatmıştır. Salgın hastalıklarla mücadele eden halk bir taraftan da bir birleri ile savaş hâlinde olan feodal emirlere asker, para ve mal sağlamak zorunda kalmıştır. Çiftçi, köylü ve diğer alt kesimler bu dönem boyunca büyük yokluk, baskı ve sıkıntılara maruz kalmıştır. Gâzân Han reformlarından sonra her alanda meydana gelen gelişmeler yerini feodal çekişmeleri, siyasi, kültürel ve ekonomik kargaşaya bırakmıştır⁶⁰⁷.

İlhanlılar zamanında sosyal yaşantıda temel rolü ve memleketin idaresini üstlenmiş olan hanedan üyeleri, diğer saray halkı, feodal beyler ve askeri meslek sahibi olan kimselerin oluşturduğu hâkim sınıf, din adamlarının oluşturduğu ruhani sınıf ve ticaretle uğraşan kesim her zaman olduğu gibi toplumun rahat kesimini oluşturmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu savaş ve karmaşa dönemine bakmayarak bu sınıflar hep rahat yaşam süren taraf olmuştur. Devletin tüm imkânları bu şahıslar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır. Halkın çoğunluğunu oluşturan ve üreten kesimi teşkil eden çiftçi ve sanatkârlar her dönemde olduğu gibi zor şartlar altında olmakla birlikte diğer sınıfları adeta sırtlarında taşımıştır⁶⁰⁸.

Alt tabakanın çoğunluğunu oluşturan köylü ve çiftçiler çok zor ve ağır şartlar altında yaşamıştır. Asker veya sivil bir efendiye bağlı olan köylüler toprağa bağlı olarak yaşadıkları için topraklarla birlikte onlar da alınıp satılmıştır. Seçme şansız olmayan bu köylüler neredeyse tüm vergilerden sorumlu tutulmuştur. Savaş zamanında ordunun önemli bir kısmını oluşturan bu kesim aynı zamanda savaşların olmadığı dönemde de devlet memurlarının ve askerlerin maaşlarını karşılıyorlardı.

⁶⁰⁶ Nahcivânî, I, 1964: 474.

⁶⁰⁷ Piriye, 1978: 89-92.

⁶⁰⁸ Nahcivânî, I, 1964: 475.

Bütün bu zorluklara karşı koyamayan ve onlara yapılan her türlü davranışa boyun eğmeye mecbur kalan köylü ve çiftçiler yaşadıkları toprakları terk ederek büyük şehirlere veya başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu tür göçlerin yaşanmasıyla da devlet ekonomik bakımdan zayıflamış ve ekonomiyi kalkındırmak adına yeni vergiler koymaya başlamıştır. Tabii ki yeni vergiler de köylü ve çiftçilerden alınacağı için bu durum kısır döngü içinde devam etmiştir⁶⁰⁹.

Sanatkârların durumu köylü ve çiftçilere oranla biraz daha iyi sayılabilirdi. Onların sahip oldukları bir sanat dalının olması bir bakıma kurtuluşları olmuştur. Moğol istilasının tüm evrelerinde sonsuz bir gelir kaynağı olarak görülen bu sınıf özel bir ilgi görmüştür. Savaş ve istila dönemlerinde yalnız din adamı, âlim ve sanatkârlar yağma ve katliamlardan az zarar görmüştür. Yaptıkları işlerden faydalanmayı amaçlayan yönetici kesim bu sınıfı ya devlete ait yerlerde çok ucuz fiyatlara çalıştırmış ya da kendi dükkânında çalışanların mallarını daha ucuz fiyatlara satın almışlardır. Bu açıdan sanatkârlar devlete ait olan iş yerlerinde çalışanlar ve kendi atölyelerinde çalışanlar olmak üzere iki kesime ayrılmıştır. Nerde çalıştığına bakmayarak bu sınıf özellikle Gâzân Han reformları sonrasında rahat bir hayat yaşamıştır⁶¹⁰.

İlhanlı Devleti kurulduktan sonra da Altın Orda Devleti ile aralarında devam eden savaşlar sonucunda halk rahat nefes alamamıştır. İki devlet arasında yaşanan savaşlar ve bunun yanı sıra saltanat mücadeleleri sonucunda toplumdaki fakirlik ve devlet otoritesinin tam olarak sağlanamaması nedeni ile şehir ve köylerdeki asayiş büyük ölçüde bozulmuştur. Hırsızlık, fuhuş, gasp ve yağmalar her geçen gün daha da artmıştır. Toplumu olumsuz etkileyen unsurlardan biri de fuhuştu. Savaşlar sonucunda kocaları ölen kadınlar açlıkla mücadele ediyor ve bu mücadelede yenik düşenler fuhuşa yöneliyordu. Bazen yöneticiler de bu kadınlardan faydalanmak amacıyla onları kendileri pazarlıyorlardı⁶¹¹.

⁶⁰⁹ Nahcıvânî, I, 1964: 476.

⁶¹⁰ Piriye, 1978: 88-89.

⁶¹¹ Nahcıvânî, II, 1964: 289-290.

A. Şehirler

İslam fetihlerinin yaşandığı dönem ve fetihler sonrası kurulan şehirlerle birlikte Azerbaycan'da ellinin üzerinde şehir mevcuttu. Bu şehirlere genel olarak baktığımızda onları iki gruba ayırabiliriz. Sasaniler zamanında var olup ticaretin canlanmasıyla büyüyerek zenginleşen şehirler ve Selçuklu hâkimiyeti sonrası canlanışa geçen şehirler. Moğol İstilasını öncesinde Azerbaycan'da mevcut olan bu şehirler hakkında dönemin seyyahları ayrıntılı bilgiler vermiştir. Konumuz İlhanlılar Dönemi olduğundan dolayı Moğol İstilasını öncesi mevcut olan şehirler hakkında detaylı bilgi vermedik. Fakat şunu belirtelim ki Kazvînî, Yakûbî, İbn Havkal ve İbn Hurdazbih gibi dönemin yazarları Moğol istilasını öncesinde Azerbaycan'ın şehirleri, bu şehirlerin ortaya çıkma ve gelişim süreçlerini detaylı bir şekilde anlatmışlar⁶¹².

Moğol istilasını öncesinde Azerbaycan'da bulunan Gence, Tebriz, Nahcivan, Berde, Derbend, Erdebil gibi büyük şehirlerin yanı sıra ticaret ve sanatkârlık bakımından gelişmiş Beylekân, Şamahı, Hoy, Gebele, Şabran, Varsan, Berzend, Bacrevan, Dehhargan, Zencan, Halhal, Şemkir ve Eher gibi küçük şehirler de mevcuttu. Önceleri küçük yerleşim yerleri olan bu şehirler XIII. yüzyılda bölgeye gelen tacir ve sanatkârlar sayesinde nüfusu artmış ve büyük yerleşim yerleri hâline gelmişlerdir. Bunlardan özellikle Beylekân ve Şamahı XIII. yüzyılda nüfusu artan şehirlerdendir⁶¹³.

Moğol istilalarının gerçekleştiği dönemde Gence, Tebriz, Nahcivan, Merâga, Erdebil ve Derbend Azerbaycan'ın önemli şehirleri arasında yer almıştır. Bunlardan bazıları 100 binden fazla nüfusa sahipti. Ülkenin en büyük şehri olarak bilinen Gence'de ise birkaç yüz bin insan yaşamıştır. Arran'ın baş şehri "Ümmü'l-Arran" olarak bilinen Gence'de yerleşim Moğol istilasını öncesi çok fazla olmuştur⁶¹⁴. Gence'nin yanı sıra Atabeyler Devleti'nin başkenti olan Tebriz ve Nahcivan da önemli yerleşim yerlerindendi⁶¹⁵.

⁶¹² Kayhan, 2008: 898.

⁶¹³ Kazvînî, 1990: 27; Piriye, 2003: 238.

⁶¹⁴ Alizade, 1956: 49.

⁶¹⁵ Alizade, 1956: 49; Piriye, 2003: 238.

Azerbaycan şehirlerinin ekonomik olarak gerilemesine ve halkın göç etmesine neden olan etkenlerden ilki XII-XIII. yüzyıllarda meydana gelen feodal mücadeleleridir. Bu mücadeleler sonucunda şehirlerde meydana gelen tahribatın yanı sıra burada yaşayan halk da büyük zararlar görmüş ve yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Azerbaycan'a yapılan Moğol akınları sonucunda bölgede bulunan birçok şehir harabe hâline gelmiş ve şehir olma özelliklerini kaybetmişlerdir. Berde, Urmiya, Merend ve Salmas şehirleri bu dönem yağmalanmış ve özellikle Berde şehri Moğol istilası sonucu harebe hâline gelmiştir. Moğol istilaları dışında Gürcüler de Azerbaycan şehirlerine önemli zararlar vermişlerdir. Bunlardan Merend şehri 1210 yılında Gürcü saldırısı sonrası dağıtılmış ve halkın büyük kısmı esir edilmiştir⁶¹⁶.

Moğol istilalarının başladığı dönemde bazı şehirler bu saldırıların merkezi hâline gelmiştir. Azerbaycan'ın Erdebil, Beylekân, Gence, Merâga, Şamahı, Nahcivan, Hoy, Salmas, Serab, Kağızkonan, Şemkir, Berde ve Ucan gibi şehirleri en fazla saldırıya maruz kalan şehirler arasında yer almaktadır. Gence şehrine yapılan saldırı sonucu şehir dört sene harabe hâlde kalmıştır. Erdebil ve Beylekân şehrinde yaşayan halkın büyük kısmı öldürülürken çok az bir kesim bu katliamdan sağ kurtula bilmiştir. Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Beylekân yeniden inşa edilmeye çalışılsa da Hülâgû Han'ın saldırısı zamanında şehir yeniden dağıtılmış ve bir daha şehirde yeni bina yapımı olmamıştır⁶¹⁷. Bu dönem yağmalanmaya maruz kalmayan ender şehirlerden biri de Tebriz'di. Moğolların ilk saldırısı esnasında vergi vererek yağmalanmaktan kurtulan şehir İlhanlıların başkenti olduktan sonra daha da gelişmiştir⁶¹⁸.

Azerbaycan topraklarında İlhanlı hâkimiyeti sağlandıktan sonra bazı şehirler gelişme göstermeye başlamıştır. Bunlardan Kağızkonan adlı şehir önceleri yerli halkın kurduğu kâğıt üretim merkezi iken İlhanlı döneminde bölgeye gelen Moğollar buraya yerleşmiş ve Türk-Moğol menşeli yeni bir etnik grup şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır. İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Merâga, Nahcivan, Ucan, Sarab, Uşniya

⁶¹⁶ Kazvînî, 1983: 20.

⁶¹⁷ Nesevî, 1973: 175.

⁶¹⁸ Onullahi,1982: 73; Piriyevev, 2003: 240.

ve Hoy şehirleri önceki dönemlere göre daha fazla gelişmeye başlamıştır. Başkent Tebriz'in nüfusu 1 milyona yaklaşmıştır⁶¹⁹. Azerbaycan'da bulunan bu şehirlere ek olarak İlhanlılar döneminde de yeni şehirler yapılmıştır. Bu dönem yapılan şehirler arasında Şenb-i Gâzân, Sultaniye ve Mahmudâbâd önemli merkezlerdendi.

B. İlhanlı Devleti'nin Başkentleri

İlhanlı Devleti kurulduğu zaman İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusu devletin sınırları içinde yer almıştır. Devlet geniş sınırlara ulaşmış olsa da başkent olarak ilk önce Azerbaycan'ın Merâga şehri belirlenmiştir. Hülâgû Han'ın ölümünden sonra onun yerine geçen Abaka Han, Altın Orda Devleti ile olan çekişmelerden dolayı başkenti Tebriz şehrine taşımıştır⁶²⁰. Olcaytu Han, Tebriz ile Kazvin şehri arasında Sultaniye adlı bir şehir inşa ettirerek burayı başkent yapmıştır⁶²¹.

1. Merâga

Doğu Azerbaycan eyaleti olan Merâga, Urmiye gölünün doğusunda, Sehend dağının güney yamacında yerleşmiştir⁶²². Şehir kuzeyde Tebriz, kuzeydoğuda Bostanabad, doğuda Heştrud, güneybatıda Çaharoymag, güneyde Batı Azerbaycan eyaleti, batıda Malekan Bunab ve Acabşir, kuzeyde ise Üskü ili ile komşudur. Merâga 2185 km² yüz ölçümü ve 280.000 kişi nüfusu ile Tebriz'den sonra en büyük ildir⁶²³.

İslamiyet öncesi dönemde şehrin tarihiyle bağlı bir bilgi bulunmaması ile birlikte isminin Aşkaniler (Partlar) zamanında Frâete olduğu bilinmektedir. İslam fetihleri sonrasında şehir Efrahrud, Efrahrüz, Efrazerud, Efrazeruh, Efrazharud ve Emdadharud şeklinde anılmıştır. Sekizinci yüzyıl sonrasında şehir Merâga olarak anılmaya

⁶¹⁹ Onullahi, 1982: 79; Piriyeve, 2003: 241-242.

⁶²⁰ Yuvalı, 2019: 227.

⁶²¹ Yuvalı, 2019: 278.

⁶²² Özgüdenli, 2004: 162.

⁶²³ Abad, 2015: 8.

başlamıştır. 643 yılında Muğire b. Şube komutasında şehre giren İslam orduları bölgeyi ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren de şehir Arapça “*el-meğaret*” kelimesinden seslerin yer değiştirmesi sonucu el meğaret-meğare-merağe hâlini almıştır⁶²⁴.

İslamiyet öncesinde askeri ve idari merkez olan Merâga bu özelliğini İslami dönemde de devam ettirmiştir. Azerbaycan ve İrminiye bölgelerinde bulunan İslam orduları tarafından ordugâh şehir olarak kullanılan Merâga X. yüzyılın başlarında merkezin Erdebil şehrine taşınmasıyla bu özelliğini kaybetmiştir. Emeviler sonrası Abbâsî yönetimine geçen şehir halife Hârûn er-Reşîd zamanında surlarla çevrilmiştir. Bir kale hâline gelen Merâga Bâbek isyanı zamanında halkın sığınacağı önemli kalelerdendi⁶²⁵.

Abbâsîlerden sonra Merâga şehri sırasıyla Sâcoğulları, Büveyhîler, Deylemîler, Revvâdîler ve 1054-55 senesinde de Selçuklular’ın hâkimiyetine girmiştir. Moğol istilasının yaşandığı dönemde Atabeyler hâkimiyetinde bulunan şehir 1221 yılında yaşanan ilk Moğol saldırıları zamanı yakılıp yıkılarak halkı kılıçtan geçirilmiştir. Moğolların Azerbaycan’ı terk etmesinden sonra Merâga halkının daveti üzerine Azerbaycan’a gelen Celâleddin Hârizmşah 1225 yılında şehri ele geçirmiştir. Celâleddin Azerbaycan topraklarını kontrol altında tutabilmek amacıyla şehri askeri ve idari merkez olarak kullanmıştır. Fakat Moğollarla olan mücadelesinde başarısız olan Celâleddin, Azerbaycan’ı terk ettikten sonra 1231 yılında şehir bir kez daha Moğollar tarafından yağmalanmıştır⁶²⁶.

Merâga bölgesinin vergileri Büyük Moğol Han’ı Mengü zamanında (1251-1260) Batu Han’ın adamları tarafından toplanmıştır. Hülâgû Han bölgeyi ele geçirerek devleti tesis ettikten sonra Merâga İlhanlı Devleti’nin başkenti olarak belirlenmiştir. Bu dönemden sonra şehir nüfusunun artmasının yanı sıra ilmi ve kültürel alanda da gelişmeye başlamıştır. Özellikle rasathanenin kurulmasından sonra şehrin önemi bir

⁶²⁴ Abad, 2015: 10-11.

⁶²⁵ Özgüdenli, 2004: 162; Abad, 2015: 12.

⁶²⁶ Özgüdenli, 2004: 162; Abad, 2015: 49.

kez daha artmıştır. Merâğa Tebriz'den sonra en çok vergi ödeyen ikinci şehir ünvanı almıştır⁶²⁷.

Merâğa şehrinin düzlük olması, yeşilliği ve temiz havası Hülâgû Han'ı cezpt etmiştir. Şehrin Urmiye gölünün yakınında bulunması ve atlar için geniş otlakların olması dolayısıyla burası Hülâgû Han'a kendi ata topraklarını hatırlatmıştır. Bu sebeptendir ki burayı kendine başkent yapmıştır. Merâğa'nın başkent olma sebeplerinden bir diğeri ise Irak-ı Acem ve Batı eyaletleri yolu üzerinde önemli bir mevkide bulunuyor olması idi⁶²⁸.

2. Tebriz

Surhab dağının eteklerinde yerleşen Tebriz şehrinin ne zaman inşa edildiği ve adı konusunda bilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmüştür⁶²⁹. Şehirde yapılan kazı çalışmaları sonucu elde edilen bulgular ışığında şunu söyleyebiliriz ki, Tebriz'in tarihi MÖ IV. yüzyıla dayanmaktadır. Fakat günümüzde İran sınırları içinde kalan Tebriz şehrinin tarihi konusunda İranlı bilim adamları Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd'in eşi Zubeyde hatun tarafından yapıldığını söylemektedirler. Uzun yıllar Azerbaycan'ın şehir ve köy isimlerinin etimolojisi hakkında çalışmalar yapmış Seyid Ahed Kesrevi ve bu konuda eserler yazan batılı bilim adamları Tebriz adının kökeni konusunda bir sonuca ulaşamadıklarını bildirmiştir⁶³⁰.

Emeviler dönemine kadar ismi pek fazla zikredilmeyen Tebriz şehrine H. 141 (758-59) yılında Yemenliler (Kelbiler) yerleştirilmiştir. Bölgeye yerleştirilen ilk Yemenlilerden Revvad b. el-Müsenna el-Ezdî Tebriz ve çevresinin hâkimi olarak Emeviler tarafından atanmıştır. Onun zamanında küçük şehir olan burası Revvad'ın oğlu Vesna ve kardeşleri tarafından yeniden imar edilmiştir. Şehirde yapılan imar çalışmaları ve kale duvarlarının sağlamlaştırılması ile X. yüzyılda Tebriz geçilmez

⁶²⁷ Özgüdenli, 2004: 162.

⁶²⁸ Abad, 2015: 50.

⁶²⁹ Tebriz şehrinin ne zaman kurulduğu ve adının kökeni konusunda geniş bilgi için bkn: Onullahi, 1982: 32-39.

⁶³⁰ Onullahi, 1982: 32-36.

kale duvarları olan bir şehir hâline gelmiştir. H. 244 (858-59) yılında meydana gelen deprem sonucu harabeye dönen şehir Halife Mütevekkil (847-861) tarafından yeniden inşa edilerek eski hâline getirilmiştir. X. yüzyılda asrın önemli ticaret ve sanatkârlık merkezi hâline gelen şehir 1042 depreminde yeniden yıkılmış ve şehirde yaşayan binlerce insan ölmüştür. Kısa bir süre sonra Tebriz yeniden imar edilmiş ve eski hâlini kazanmaya başlamıştır. Revvâdiler'in hâkimiyeti döneminden Tuğrul Bey'in (1038-1063) Azerbaycan seferine kadar Tebriz Azerbaycan'ın başkenti olmuştur. Revvâdiler sonrası bölgeye Atabeyler hâkim olsa da Tebriz başkent olmaya devam etmiştir. Atabeyler döneminde zaman zaman Nahçıvan başkent olsa da Tebriz bir başkent olarak her zaman yerini korumuştur. 1221 yılında Tebriz'e yapılan ilk Moğol saldırısına kadar şehir sürekli gelişim göstermiştir⁶³¹.

Moğol saldırısı döneminde bölgenin zengin ve gelişmiş şehri olan Tebriz güçlü kale duvarlarının da olması dolayısıyla Moğol saldırısına maruz kalmamıştır. Cebe ve Sebütey komutasındaki Moğol ordusu vergi alarak Azerbaycan'ın diğer şehirlerine saldırmışlar. Cormagun ve Baycu Noyan komutasında yapılan ikinci Moğol saldırısı vergi verilerek atlatılmamıştır. Cormagun Noyan, Tebriz'i ele geçirerek burada yaşayan önemli sanat ustalarını Büyük Moğol Hanı'na göndermiştir. Hülâgû Han tarafından Azerbaycan ve İran coğrafyasında kurulan İlhanlı Devleti'nin başkenti Merâğa'dan sonra Tebriz'e taşınmıştır.

Yapılan saldırılarından vergi vererek kurtulan Tebriz şehri Moğol yıkımına maruz kalmadığı için Azerbaycan ve İran coğrafyasında sanatkârlık ve ticaret bakımından en gelişmiş şehirlerden birisi idi. 1258 yılında Hülâgû Han'ın Bağdat'ı ele geçirerek yağmalaması ve harabeye çevirmesi sonucu Tebriz'in önemi bir kat daha artmıştır. Ticaret merkezi olarak ilk sırada anılan Bağdat harabeye çevrildikten sonra eski ihtişamını kaybetmiş ve onun yerini yeni ticaret merkezi olarak Tebriz şehri almıştır. Bağdat şehir bu saldırı sonucu önemsiz ticari bir bölgesel yerleşime dönüşmüş olsa da eğitim merkezi olarak önemini devam ettirmiştir⁶³². Azerbaycan,

⁶³¹ Alizade, 1956: 95; Onullahi, 1982: 38-41; Piriye, 2003: 113; Kayhan, 2008: 901.

⁶³² May, 2021: 327.

İran ve Gürcistan coğrafyasında Moğollar tarafından yıkılmayan tek şehir olarak Tebriz'i söyleyebiliriz.

Moğol saldırısı öncesi şehrin sanatkârlık ve ticaret bakımından gelişmiş olması Abaka Han'ın Tebriz'i başkent seçme sebeplerindendi. Bunun yanı sıra Moğollardan önce bölgede kurulan devletlerin başkenti olan Tebriz, devlet yönetimi bakımından da önemli rol oynamıştır. Tebriz'in başkent olması buranın yalnız İlhanlıların kültür merkezi olmasını sağlamadı, aynı zamanda şehir uluslar arası bir ticaret ve sanayi merkezine dönüştü⁶³³. Moğol saldırısı öncesinde devlet yönetiminde görev alan idareciler İlhanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde de yer almıştır.

3. Sultaniye

Olcaytu Han dönemine kadar Tebriz şehri İlhanlı'ların başkenti olarak kalmıştır. Saltanat makamına oturduğunda ağabeyi Gâzân Han'ın reformlarını devam ettireceğine söz veren Olcaytu Han, bu sözünü tutmak için Tebriz'den başka bir şehir kurmak niyetinde olduğunu belirtmiştir. Askeri ve siyasi başarıların bir gün unutulacağını fakat yapılan imar faaliyetinin kendisinden çok sonra bile anılacağını düşünen Olcaytu, 1305 yılında Sultanabad veya diğer adıyla Sultaniye şehrinin inşasına karar vermiştir. Olcaytu Han, Gâzân Han tarafından yaptırılan Gâzâniye şehrinde daha görkemli bir şehir olmasını istediği Sultaniye'nin inşasına ülke genelinden önemli ressam, sanatkâr, usta ve mimarları çağırmıştır. Düz bir yaylak bölgede ilk önce şehrin surları inşa edilmiştir⁶³⁴.

Olcaytu'nun ilk ve en önemli imarı Sultaniye şehridir. Olcaytu 1305 yılında Moğolların Konkur-Olang dedikleri düzlükte bir şehir kurulmasını emretti. Sultaniye şehrinin kurulmasından önce İlhanlı hükümdarları bu ovayı daha çok av merasimleri için kullanmaktaydılar⁶³⁵. Olcaytu'nun bu düşüncesi ile kısa zamanda kalesinin yontulmuş taşlardan yapıldığı ve duvarlarının üzerinde dört süvarinin yan yana atını

⁶³³ May, 2021: 332.

⁶³⁴ Haykıran, 2015: 370.

⁶³⁵ Gördegiir, 2019: 182.

sürebildiği genişlikte bir şehir inşa edildi. Şehrin asıl kalesi kare şeklinde yapıldı. Uzunluk ve genişliği eşit, her bir duvar 520 metre uzunluğunda idi. Şehrin çevresi 2080 metre idi. Şehrin bir büyük kapısı ve 16 burcu vardı⁶³⁶. Olcaytu buraya Ebbab-ı Berr ismini verdiği bir kümbet yaptırdı. Bu kümbet çapı 62.4 m, yüksekliği 124.8 m, sekizgen ve demîrden pencereleri olan bir yapıydı. Yine Olcaytu'nun emri ile bu kümbetin bitişiğinde darül ziyafe ve darul ziyadet gibi birkaç yapı daha yaparak buralara vakıflar bağışladı. Olcaytu kalenin içinde de hasları için gösterişli bir saray inşa ettirmişti⁶³⁷. Sultaniye şehri kurulduktan hemen sonra çok önemli bir ticaret merkezi konumuna yükseldi. Özellikle haziran ve temmuz aylarında çok ağır vergilere rağmen Hindistan ve diğer yerlerden büyük deve kervanları gelmekte ve bu dönemde Suriye'de bile bulunmayan zengin ve çeşitli baharatlar getirmekteydiler. Ancak İlhanlıların ticareti geliştirmek yönündeki bütün çaba ve diplomatik girişimlerine rağmen, Memlûk ve İlhanlı rekabeti buna engel olduğu için bu mallar hiçbir zaman İskenderun limanına gönderilemedi. Bunun dışında Gilan Eyaleti ve Şirvan'ın Şamahı kentlerindeki ipekler Sultaniye'ye gelir ve başta Şam olmak üzere Suriye'nin diğer taraflarına ve Anadolu gibi yerlere gönderilirdi⁶³⁸.

Şehrin inşasında İlhanlı vezirleri de adeta bir birleri ile yarışmasına faaliyet göstermişlerdir. Reşîdüddin Fazlullah şehirde bin evlik bir mahalle kurdururken Taceddin Ali Şah da birkaç imaret inşa ettirmişti⁶³⁹. Yapılan çalışmalar sonucu Sultaniye şehri 1313 yılında tamamlanmış ve devletin idare merkezi buraya taşınmıştır. Fakat Olcaytu'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebu Said bu şehre gereken özeni göstermemiş ve başkenti yeniden Tebriz şehrine taşımıştır⁶⁴⁰.

Sultaniye dışında Sultan Olcaytu Irak'ın Acem sınırlarında bulunan Bisitun Dağının eteklerinde Çemçimal adlı bir şehir yaptırmıştır. Sahip olduğu ılıman iklimden dolayı burada tahıl yetiştirilmekteydi. Tahıl üretiminin yanı sıra aynı zamanda İlhanlı ordusunda bulunan atların yem ihtiyacını karşılamak için de önemli bir yerdi.

⁶³⁶ Gördeğir, 2019: 183.

⁶³⁷ Gördeğir, 2019: 184.

⁶³⁸ Gördeğir, 2019: 185.

⁶³⁹ Kâşânî, 1992: 88.

⁶⁴⁰ Haykıran, 2015: 384-387.

Kuzey Irak sınırlarında bulunan bu şehir 1311 yılında Olcaytu'nun emri ile kurulmuş ve günümüze kadar ulaşmıştır⁶⁴¹.

Bu şehir dışında yine Olcaytu tarafından Mugan'da bulunan Kür Irmağı kenarına Sultan Abad şehri kurulmuştur. İlman bir iklime sahip olan bu bölgeye İlhanlı hükümdarları kışlamak amacıyla gelmekteydiler. Ancak bu şehir Sultaniye ve Çemçimal kadar ilgi görmemiştir. Bu şehirden günümüze gerek yapılan yağma faaliyetleri gerekse deprem ve sel gibi doğa felaketleri nedeniyle herhangi bir kalıntı ulaşamamıştır⁶⁴².

C. İlhanlıların Azerbaycan Kışlak ve Yaylakları

Konargöçer yaşam tarzının iki önemli faktörü olan kışlak ve yaylak terimi Türkçe bir kelime olmakla birlikte sonradan Moğolca ve Farsçaya geçmiştir. Yaylak yazın kışlak ise kışın kurulan karargâh anlamında kullanılmıştır. Yaylaklar yüksek yerlerde bulunurken kışlaklar da yükseltisi az, korunaklı, ılıman bir iklimi olan bol otlaklara sahip yerler idi⁶⁴³. Moğol kabileleri Moğolstanda iken yazın daha serin kuzey taraflara göçerken kışın güney taraflara doğru ilerlemişlerdir⁶⁴⁴. Azerbaycan'ın Erran ve Mugan kışlağı ile Konkur-Olang Otlığı Moğolların bu kışlak ve yaylak yaşam tarzına uygun idi. Azerbaycan'da bulunan bu kışlak ve yaylaklar aynı zamanda Kafkasya, İran ve Anadolu bölgesini bir birine bağlayan önemli bir kavşak niteliğindedir.

1. Azerbaycan Kışlakları

Azerbaycan'da bulunan Arran ve Mugan kışlakları kuzeyde Kafkasya ve Karadeniz, güneyde İran, batıda ise Anadolu ve doğu Akdeniz'e bağlanan önemli bir

⁶⁴¹ Gördeğir, 2019: 186.

⁶⁴² Gördeğir, 2019: 187.

⁶⁴³ Ögel, 2000: 1.

⁶⁴⁴ Rubruk, 2001: 32; Keleş, 2020: 49.

konumda bulunmuştur. Kışın hayvanlarına ot tedariki yapmayan Moğollar için bu bölge doğal otlaklara sahip yerler olduğundan bir bakıma Moğolistan topraklarına da benziyordu. Bu benzerlikten ötürü de Moğollar bu toprakları sevip benimsemişlerdir. Arran ve Mugan'ın Hülâgû Han tarafından kışlak olarak belirlenmesinin bir de siyasi sebepleri vardır. İlhanlı öncesinde bölgenin vergisi Cuci ulusuna verilirken Hülâgû Han devleti kurduktan sonra bu topraklar İlhanlı Devleti sınırları içerisinde kalmıştır. Bölge üzerinde hak iddaa eden Berke Han (1256-1266) bu toprakları istese de Hülâgû Han vermemiştir. Kafkasya kalesi, devleti kuzey ve güney istikametinden gelecek tehlikelere karşı güvenliği sağlamak açısından önemli idi⁶⁴⁵.

a. Arran

Doğu Kafkasya'da bir bölge olan Arran, Kür ve Aras nehirleri arasında bol sulak bir arazi idi. Arran'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiyye, güneydoğusunda ise Mugan yerleşiyordu. Roma döneminde Albania olarak adlanan bu coğrafya İslam fetihlerinden sonra Arran adını almıştır⁶⁴⁶. Alban tarihçisi Moses Kalankatlı bu coğrafyayı geniş ovaların olduğu, bol miktarda tahıl, ipek, pamuk, zeytin gibi ürünlerin yetiştiği ve çok sayıda av hayvanının yaşadığı zengin bir bölge olarak tasvir etmiştir⁶⁴⁷.

İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan altı kışlaktan birisi Arran idi. Eskiden de kışlak olan bu bölge İlhanlılar zamanında da önemini korumuştur. Kür nehrinde bolca balık olması ve yanbaşında ipeği ile ünlü Şirvan'ın bulunması bu bölgenin önemini bir kat daha artırmıştır. Şirvan'da işlenen ipeğin Kür nehri vasıtasıyla Hazar kıyılarına satışı da Arran'ın ne kadar önemli bir merkez olduğunu göstermiştir⁶⁴⁸.

⁶⁴⁵ Reşidüddin, 1957: 378; Keleş, 2020: 55.

⁶⁴⁶ Özaydın, 1991: 394.

⁶⁴⁷ Kalankatlı, 2006: 31; Uyar, 2007: 170.

⁶⁴⁸ Keleş, 2020: 54.

b. Mugan

Arran'ın güney doğusunda bulunan Mugan, Kür ile Aras nehrinin çekilmesi sonucu oluşan ve Hazar denizine kadar ulaşan bir bozkırdır. Kışın ılık iklime sahip olan bölge baharla birlikte bereketli bir mekâna dönüşmektedir. Azerbaycan toprakları yer altı kaynaklar bakımından zengin bir bölge olmasındandır ki, Mugan da aynı zamanda yerden petrol çıkan münbit bir topraklara sahiptir⁶⁴⁹.

Yer altı ve yer üstü zenginliklerinden dolayıdır ki Mugan bölgesi Moğolların dikkatini çekmiştir. Bu topraklar için Hülâgû Han ile Baycu Noyan arasında küçük bir sürtüşme bile yaşanmıştır. Şöyle ki, Mengü Han'ın Baycu Noyan'a haber göndererek Hülâgû'nün ordusuna katılmasını söylemesine rağmen Hülâgû, Mugan'da bulunan Baycu Noyan'a Anadolu topraklarına gitmesini söylemiştir. Hülâgû Han Azerbaycan topraklarında başka bi bölgeye de yerleşebilirdi ama o özellikle Mugan bölgesini tercih etmiştir. Bu bölgeyi tercih etmesinin sebebi yine Mugan'ın geniş otlaklara sahip olması olmuştur. Kalabalık bir ordu ile sefere çıkan Hülâgû, Mugan bölgesindeki otlakların kendi ordusuna yetmeyeceği endişesiyle böyle bir karar almıştır. Büyük Moğol ordusunun %20'sini beraberinde getiren Hülâgû'nün yanında yaklaşık bir milyona yakın insan vardı. Bu insanlar aileleri ve hayvanları ile birlikte bu sefere katıldıkları için yanlarında kalabalık bir hayvan da getirmiştir. Doğal olarak bu hayvanların beslenmesi için geniş bir otlağa sahip olmak lazımdı. Bu sebeptendir ki Baycu Noyan, Mugan topraklarından gönderilmiştir⁶⁵⁰.

2. Azerbaycan Yaylakları

Anadolu ve Kafkas dağ sistemleri arasında doğal bir bir geçiş alanı meydana getiren Azerbaycan dağlık bir bölgedir. Günümüz İran sınırları içinde kalan Güney Azerbaycan bölgesinde dağlık alanlar daha fazla yer tutmaktadır. Erdebilin batısında bulunan Sebelân dağı ve Tebriz'in güneyinde yerleşen Sehend dağı bölgenin en

⁶⁴⁹ Reşidüddin, 1957: 388; Keleş, 2020: 50.

⁶⁵⁰ Keleş, 2020: 52.

önemli dağları arasında yer almaktadır. Güney Azerbaycan'ın bu dağlık görünüşüne karşın Kuzey Azerbaycan toprakları Aras ve Kür nehirlerinin boylarında uzanan düzlüklerden oluşmaktadır. Kuzey Azerbaycan'ın tek istisnai bölgesi Karabağ dağlık bölgesidir. Kuzey ve Güney Azerbaycan arasındaki bu farklı coğrafi görünüm sebebiyledir ki bölgede kurulan Türk Devletleri hâkimiyeti döneminde Güney Azerbaycan yaylak, Kuzey Azerbaycan coğrafyası ise kışlak olarak kullanılmıştır. Moğollar bölgeye geldiği zaman eski geleneği devam ettirmiş ve Güney coğrafyası yaylak, kuzey bölgesi ise kışlak olarak kullanılmıştır.

a. Konkur-Olang

İlhanlı başkenti olan Sultaniye şehri eski adıyla Şehrûyâz olup Moğollar tarafından Konkur-Olan olarak adlandırılmıştır. Kelimenin anlamı “*doru atlar çayırı*” anlamına gelmektedir. Zencan'ın 50 km kuzey doğusunda yer alan bu şehir eskiden Cibal bölgesinin bir kasabası idi. Yaz aylarında ikliminin serin olması ve geniş otlak sahalarına sahip olması Moğolları bu bölgeye cezb etmiştir. Sultan Olcaytu, 1305 yılında bu şehri oğlunun doğumu vesilesiyle genişleterek burada yeni bir şehir kurmuş ve İlhanlı Devleti'nin başkenti yapmıştır⁶⁵¹. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Sultaniye şehri Konkur-Olang otlakları üzerinde kurulmuştur.

Sultaniye şehrinin inşa edildiği bu güzel otlak bölge olan Konkur-Olang yaylası dışında Azerbaycan'da Taht-ı Süleyman yakınında bulunan Sugurluk otlakları; Kırk-Bulağ otlakları; Sefid-rûd ve Zerrine nehirlerinin boşalma bölgesinde yer alan Siyâhkûh otlakları da bulunmaktadır⁶⁵².

⁶⁵¹ Uyar, 2007: 134.

⁶⁵² Uyar, 2007: 134.

VI. İlhanlılar Döneminde Bilim

Moğol istilalarının olumsuz etkisi, ele geçirilen topraklardaki mevcut şehirlerin yağmalanması, evlerin yıkılması, ilk Moğol hükümdarlarının başarısız siyaseti ve bu siyaset sonucunda ekonomi ve sosyal hayatın sekteye uğramasına bakmayarak bir süre sonra Azerbaycan'da bilim alanında yeniden canlanma görülmüştür. İlhanlıların bilim alanında yaptığı en önemli katkı Çin ve Hint biliminin İlhanlı aracılığı ile batı devletlerine de tanıtılmış olmasıdır. Uzak Doğu'ya ait bilinmeyen pek çok yenilik Azerbaycan topraklarına İlhanlılar aracılığı ile ulaşmıştır. Bu yeniliklerden ilki kâğıt paradır. Bunun yanı sıra ziraat alanında da Çin etkisi görülmektedir. Reşîdüddin hem idari işlerinde hem de tarih kitabını yazarken Çin ve Hintli bilim adamlarından faydalanmıştır⁶⁵³.

Doğu biliminin İlhanlılar tarafından Azerbaycan'a taşınmasının en bariz örneğini rasat çalışmaları oluşturmaktadır. Dönemin önemli bilim adamı olan Nasîrüddin Tûsî, Hülâgû Han'ın emriyle kurulan rasathanede Çinden gelen bilim adamı Fu Meng-chi'nin bilgilerinden faydalanmıştır⁶⁵⁴. Astronomi dışında fen bilimleri ve tıp alanında birçok eser Fars ve Arap dillerine çevrilmiştir. Bu çeviri faaliyetlerinin de başında yine Reşîdüddin bulunmaktaydı. Kendi tıp kitabı olan *Tanksukname-i İlhan der Funun-i Ulum-i Hata'i*'de faydalandığı Çince kaynaklardan bahseden yazar Uzak Doğu tıp biliminin Azerbaycan ve İran coğrafyasında tanınmasına yol açmıştır⁶⁵⁵.

A. Tıp Bilimleri

İlhanlılar döneminde tıp bilimi alanında çeviri çalışmaları çok fazla rağbet görmüştür. Bu dönem yapılan çeviri çalışmalarının asıl amacı Moğol istilaları sonucu sekteye uğrayan bilgi birikimini güncellemektir. Büyük yıkımlar sonucu hâkimiyet kuran İlhanlılar, devleti kurduktan sonra bunu telafi etmek amacıyla büyük gayretler

⁶⁵³ Haykıran, 2015: 212-213.

⁶⁵⁴ Dilgan, 1968: 9; Haykıran, 2015: 214.

⁶⁵⁵ Reşîdüddin, 1939: 21; Piriye, 2003: 283; Haykıran, 2015: 214-215.

sarfetmişlerdir. Bu dönemde Azerbaycan bölgesinde birçok medrese ve şifahaneler açılarak tıp biliminin yeniden canlanması amaçlanmıştır. Uzak Doğu tıp eserlerinin çevirileri yapılarak çoğaltılması sonucunda tıp alanında ilerlemeler kaydedilmiştir. Çeviri çalışmalarında en başta yine Reşîdüddin tarafından Çince'den tercümesi yapılan *Tanksuknâme-i İlhan der Funûn-i Ulum-i Hita'i* kitabı gelmektedir. Eserin yazarı, insan vücudundaki önemli organların anatomisi ve nabız ölçme ile meşgul olan Mo-chüeh'dir. Kitap tıp ve eczacılıkla ilgili dört önemli eseri içermektedir. İlk eser Çince anatomi biliminin çok eski bir örneğini oluştururken ikinci eser on iki atardamar, kan dolaşımı, akupunktur ve iğnepunkturdan bahsetmektedir. Üçüncü eser Çin ilaçlarından kısmen de madenlerden, bitkilerden, hatta insan ve hayvan özlerinden üretilen diğer ilaçlardan söz ederken son kısımda Reşîdüddin, Greklerin bilmediği Çin ilaçlarının listesini, ilaçların tam tarifini, kullanışı ve yan etkileri hakkında bilgi vermiştir. Dördüncü kitap ise Moğol yasalarını içeren bir kitaptır⁶⁵⁶.

Bu dönem sadece çeviri çalışmaları yapılmamıştır. Reşîdüddin ve çevresindeki bilim adamlarının yaptığı çeviri çalışmalarının dışında İslam'ın klasik çağında yazılan eserlere de şerhler yazılmıştır. İbn Nefis-i Karşi'nin kaleme aldığı *Şerh-i Kanun-ı Karşi* adlı eser şerh çalışmaları arasında gösterilecek önemli eserler arasında yer almaktadır. Şiraz'daki Muzafferî hastanesinin doktoru Kutbüddîn-i Şîrâzî⁶⁵⁷ de tıp alanında *Risâle fi Beyâni'l-Hâceti ile't-Tıp* ve *Âdâbu'l-Etibbâ ve Vesâyâhum* adlı eserler yazmıştır⁶⁵⁸.

Bay Hekim adı ile ün kazanmış dönemin önemli doktoru Ekmeleddin Müeyyed b. Abdülatif Nahcivânî'dir⁶⁵⁹. Mevlana'nın müritlerinden olan Ekmeleddin Nahcivânî bir dönem Anadolu Selçuklularında sertabib olarak görev yapmıştır. Mevlana'nın oğlu Sultan Veled *Divan*'ında onun aslen Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesinden olduğunu belirtmiştir. Günümüzde Konya Beyhekim mahallesindeki cami eskiden

⁶⁵⁶ Jahn, 1942: 204; Piriyeve, 2003: 284; Haykıran, 2015: 217-218.

⁶⁵⁷ Şahıs hakkında detaylı bilgi için bkn: Şerbetçi, 2002: 487-489.

⁶⁵⁸ Spuler, 1960: 46; Sarton, II, 1975: 897; Haykıran, 2015: 219-220.

⁶⁵⁹ Şahıs hakkında detaylı bilgi için bkn: İzgi, 1994: 548-549.

daha geniş bir arsaya sahipti ve cami bitişiğinde hastane binası da vardı. Mevlana vefat ettiği zaman yanındaki doktorlardan biri Ekmeleddin Nahcivânî olmuştur⁶⁶⁰.

Dönemin bir diğer Nahcivanlı ünlü doktoru Kemaleddin Ebü'l-Fezl Muhammed b. Ebü'l-Fezail Nahcivânî'dir. Bu ünlü doktor hakkında pek fazla bilgi mevcut değil. 1258 yılında Moğollar Bağdat'ı ele geçirdikleri dönemde İbnü'l-Fuvati Moğollar tarafından esir alınmış ve onu esaretten Kemaleddin Nahcivânî kurtarmıştır⁶⁶¹.

Tıp alanında XIII. yüzyılda Azerbaycan bölgesinde ün kazanmış bilim adamlarından birisi de Necmeddin Nahcivânî idi. Onun “*Hal uş-Şukuk el-Mürede fiş-Şerh-i Fahri'r-Razi*” ve “*Zübbet ün-Neğz ve Lübab ül-Keft*” adlı tıp alanında yazılmış ve günümüze kadar ulaşmış iki eseri bulunmaktadır⁶⁶².

Anadolu coğrafyasında Gâzânfer Tebrizi olarak ün kazanmış doktor Fahrettin Ebu İshak İbrahim b. Muhammed Tebrizi, Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde doğmuş fakat Anadolu'ya gelerek burada yaşamıştır. Dönemin Selçuklu saray doktoru olan Gâzânfer Tebrizi aynı zamanda Konya hastanesinde de çalışmıştır. Onun kaleme aldığı *Hasilü'l-Mesail fi't-Tıbb* adlı eser Abbâsî dönemi ünlü tıp âlimlerinden Hüneyin b. İshak'ın *Mesail fi't-tıbb* adlı kitabının özeti idi. Bu kitap muhtemelen medresede tıp eğitimi gören öğrenciler için ders notu olarak hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra İbn Sina'nın *İşarat ve't-Tenbihat ve Tebiyyat*, Ebu Reyhan Biruni'nin *Risaletü'l-Fihrist* adlı eserine şerh yazmıştır. Mevlana vefat ettiği zaman Ekmeleddin Nahcivânî ile birlikte Gâzânfer Tebrizi de orada bulunmuştur. Tabib Gâzânfer Tebrizi'nin ne zaman öldüğüne dair bir bilgi bulunmasa da onun İbn Sina'nın eserine yazdığı şerh 1302 yılında tamamladığına göre bu tarihten sonra vefat ettiği düşünülmektedir⁶⁶³.

Azerbaycan'da tıp biliminin yanı sıra eczacılık da gelişmişti. *Elm üt-Tıb ve Muhtasar üt-Tıb* adlı eserleri bulunan Mahmud b. İlyas dönemin eczacılık alanında önde gelen bilim adamlarındandı. Bunun yanı sıra Muhammed Tebrizi de *Edvar el-*

⁶⁶⁰ Nesirov, 2011: 222-223.

⁶⁶¹ Nesirov, 2011: 223.

⁶⁶² Piriyeve, 2003: 284.

⁶⁶³ Nesirov, 2011: 370-371.

Hemiyat adlı eserinde ateşlenme konusunda kullanılacak bitkiler konusunda bilgiler vermiştir⁶⁶⁴.

B. Astronomi

İnsanoğlunun bilinmezliğe olan ilgisi ve gökyüzünün de bu bilinmezliğin merkezi olması nedeniyle her dönemde olduğu gibi İlhanlılar zamanında da astronomi alanında çalışmalar yapılmıştır. Gökyüzünün incelenmesinde önemli merkez rasathaneler sayılmıştır. İlhanlı döneminde de gökyüzü incelemelerinin yapılması amacıyla Azerbaycan'da iki rasathane kurulmuştur. Bunlardan birincisi Hülâgû Han'ın talimatıyla Nasırüddin Tûsî önderliğinde Merâga şehrinde, diğeri ise Gâzân Han'ın talimatıyla Tebriz şehrinde kurulmuştur. Merâga rasathanesinde çalışan bilim adamlarından dolayıdır ki Hülâgû Han'ın vefatından sonra da çalışmalar devam etmiş ve güncelliğini korumuş olsa da Tebriz rasathanesi için Gâzân Han'ın vefatından sonraki dönemle ilgili aynı şeyi söyleyemeyiz.

İlhanlılar döneminde astronominin bu denli gelişme sebebi Moğolların inançları ve gelenekleri gereği gök olaylarına önem vermeleri idi. Onların bu merakı ele geçirdikleri bölgelerde astronomi ilminin de gelişmesine yol çamıştır.

1. Merâga Rasathanesi

Azerbaycan'da Moğol istilasası sonrası yaşanan gelişmeler sonucunda önemli bilim merkezleri de kurulmuştur. Astronomi alanında ün kazanmış olan bu merkezlerden birisi Nasırüddin Tûsî tarafından kurulan Merâga rasathanesidir. Burada yapılan araştırmalar birçok batılı bilim adamına kaynak teşkil ederken Uluğbey, Caypur ve Pekin gibi rasathanelerin kurulup gelişmesine de katkı sağlamıştır⁶⁶⁵.

⁶⁶⁴ Onullahi, 1982: 189; Piriyeve, 2003: 284.

⁶⁶⁵ Piriyeve, 2003: 281.

Hülâgû Han, 1258 yılında Bağdat ve çevresini yakıp yıktıktan sonra Azerbaycan'ın Merâğa şehrine gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Hülâgû uygun bir yerde rasathane yapılmasını bizzat Nasırüddin'e emretmiştir⁶⁶⁶. Merâğa rasathanesi 1259 senesinde Merâğa'da Nasırüddin Tûsî önderliğinde yapılmış dönemin en büyük ilim ve araştırma merkezi sayılmıştır. Gözlemevinin inşası 1259 yılında başlamış olsa da ne zaman bittiğine dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Ukrenc ve Rey rasathaneleri örnek alınarak yapılan bu ilim merkezi yaklaşık 50 yıl faaliyet göstermiştir⁶⁶⁷. Astronomi için gerekli tüm donanımlara sahip olan yapıda Nasırüddin'in talebiyle Şam'dan Müeyyeddin el- Urzi, Kazvin'den Necm-üd-Din Kâtip, Musul'dan Fahr-üd-Din Marağî ve Tiflis'ten de Fahr-üd-Din Ahlati getirilerek çalıştırılmıştır. Ayrıca rasathanenin yanında kurulan kütüphanede Bağdat, Şam, Musul ve Horasan'dan getirilen 400 bin elyazma eser mevcuttu⁶⁶⁸.

Bir meridyene tam olarak paralel uzanan tepe üzerine inşa edilen rasathane Hülâgû Han'ın ölümünden sonra faaliyet göstermeye başlamıştır. Rasathanenin inşa edildiği tepe günümüzde Rasad Dağı (Gözlem Dağı) olarak adlandırılmıştır. Bölgede yapılan kazı çalışmaları sonucunda rasathanenin ayrıntılı planı da ortaya koyulmuştur. Bu plana göre rasathane Merâğa kentinin son evlerinin yaklaşık 500 metre kuzeyinde bulunmakta ve 512 metre uzunluğunda, 220 metre eninde ve 110 metre yüksekliğindedir⁶⁶⁹.

İslam dünyasında müsbet ilimlerin gelişmesine önemli katkılar sağlayan Tûsî'nin önderliğinde yapılan rasathanede astronominin yanı sıra akli ve nakli ilimler de çalışılmıştır. Kutbüddin-i Şirazi ve Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî gibi felsefe ve mantık; Müeyyidüddin el-Urdi ed-Dımaşki gibi geometri ve astronomi; Fahreddin-i Meragi ve İbn Ebu's-Şükr el Kurtubi gibi matematik; Fahreddin-i Ahlati gibi tıp alanında uzman kişiler bu rasathanede faaliyetlerinin rahatça yürütebiliyorlardı. Rasathanede Çin'den gelen Fau Mun Ji adlı bir astronom da çalışmıştır⁶⁷⁰.

⁶⁶⁶ May, 2021: 331.

⁶⁶⁷ Piriye, 2003: 282; Kar, 2018: 94.

⁶⁶⁸ Köprülü, 1942: 212-221; Piriye, 2003: 282; Haykıran, 2015: 227; Kaya, 2019: 935-936.

⁶⁶⁹ Kaya, 2019: 936.

⁶⁷⁰ Köprülü, 1942: 216; Şirinov, 2012: 439; Abad, 2015: 80-81; Haykıran, 2015: 232.

Tûsî, rasathanede kendisiyle birlikte çalışan bu âlimlerin yardımıyla astronomi kataloglarını içeren ve astronomi alanında en önemli eseri olan *Zîc-i İlhânî*'yi yazmaya başlamış fakat ölüm nedeniyle bu eser yarım kalmıştır. Eserin kataloglarında farklı takvimler üzerinde durulmuş, çeşitli yıldızların ve 256 şehrin koordinatları verilmiştir. Rasathanede kullanılan astronomi aletlerinin birçoğu bizzat Tûsî tarafından icat edilmiştir. Bunların en önemlisi, bugün kullanılan teodolit aletinin daha basit bir örneği olup semt ve irtifa tayininde kullanılan “*torquetum*”⁶⁷¹ adlı araçtır⁶⁷².

Yapılan kazı çalışmaları sonucunda Merâğa rasathanesinin 14 bölümden oluştuğu ortaya çıkmıştır. Bunlar:

1. Düzensiz taş yığını duvarlar⁶⁷³
2. Düzenli taş yığını kuzeyden güneye olan duvar⁶⁷⁴
3. Düzenli taş yığını doğudan batıya olan duvar
4. Rasathane'nin merkezi, asli kumbeti ve ona bağlı olan astronomi kısımlar
5. Beşli Gerd şeklinde olan daireler
6. Taş tezgâhlı dört köşe salon
7. Dökümcülük ve astronomi malzemesi yapım atolyesi, kuzey doğu köşesinde tandıra benzer bir ateş ocağı
8. Ayvanlı köşk
9. Medrese (Genç araştırmacıların eğitimi için yapılan bölüm)
10. Kütüphane
11. Hoca ve araştırmacıların sarayı

⁶⁷¹ Türk Rasat Aleti.

⁶⁷² Şirinov, 2012: 439; Haykıran, 2015: 237.

⁶⁷³ Rasathaneye girişi tek bir yoldan sağlamak amacıyla yapılmıştır.

⁶⁷⁴ Astronomi faaliyetleri için yapılmış olan duvar.

12. Tepe üzerinde taşla döşeli sokaklar

13. Su deposu

14. Köy mecmuası⁶⁷⁵

Merâga rasathanesinde Tûsî ve Müeyyeddin el-Urzi tarafından icat edilen birçok astronomi aletleri de vardı. Bunlar:

1. **Torquetum (Türk Rasat Aleti):** Günümüzde kullanılan Teodolit aletinin daha basit hâli olan bu alet Nasîrüddin Tûsî tarafından icat edilmiş olup semt ve irtifa tayini amacıyla kullanılmıştır⁶⁷⁶. Aletin Türkçe orijinal adı Türk Rasat Aleti'dir. Bu alet Tûsî tarafından icat edilmiş fakat sonradan batılılar bu alete Torquetum adını vermişlerdir. İzzüddin b. Muhammed el-Vefâî bu alet için "*Ekvator Halkası*" ifadesini kullanmıştır⁶⁷⁷.

2. **Duvar Kadranı:** Duvara sabitlenmiş olan bu kadran güneşin yüksekliğini, ekliptik eğilimi ve gözlem yerinin enlemini belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Kadranı belirleyen dairenin merkezine bir açı cetveli takılmıştı. Cetvelin uzunluğu dairenin yarıçapına eşitti⁶⁷⁸.

3. **Çemberli Küre:** Astronomi problemlerinin çözümü için de kullanılan bu kürenin asıl amacı yıldız koordinatlarını belirlemektir⁶⁷⁹.

4. **Gündönümü Halkası:** Ekliptik eğilimi belirlemek amacıyla yapılmış bir alettir⁶⁸⁰.

5. **Ekinoksal Çember:** Güneşin burçlar dairesinde gündönümü noktalarına girişini belirlemek amacı taşıyordu⁶⁸¹.

⁶⁷⁵ Abad, 2015: 85-86.

⁶⁷⁶ Sezgin, 2008: 38; Abad, 2019: 88.

⁶⁷⁷ Tekeli, 1960: 227-259.

⁶⁷⁸ Sezgin, 2008: 40; Abad, 2019: 88.

⁶⁷⁹ Sezgin, 2008: 42; Abad, 2019: 89.

⁶⁸⁰ Sezgin, 2008: 43; Abad, 2019: 89.

⁶⁸¹ Sezgin, 2008: 45; Abad, 2019: 89.

6. **Hareket edebilir Nişangâhlı Alet:** Ay ve güneşin görünürdeki çaplarını belirlemeye ve onarlı gözlemlemeye yarayan bir alet⁶⁸².

7. **Çift Kadranlı Alet:** Yıldızların yüksekliğini ve azimutlarını bulmak için Müeyyiddin el-Urzi tarafından icat edilmiş bir alet⁶⁸³.

8. **Çift Bacaklı:** Gök cisimlerinin meridyen dairesindeki yüksekliğini bulmak amacıyla yine Müeyyiddin el-Urzi tarafından icat edilmiştir⁶⁸⁴.

9. **Yükseklik ve Azimut Ölçme Aleti:** Yine bu alet de rasathanede çalışanlar tarafından icat edilmiştir⁶⁸⁵.

10. **Dikey Ölçek Üzerinden Sinüs Belirleme Aleti:** Müeyyiddin el-Urzi tarafından icat edilen bu aletin amacı, hedeflenen yıldızın açisal yüksekliğinin doğrudan sinüs olarak tespit edilmesidir⁶⁸⁶.

11. **Mükemmel Alet:** Bir yıldızın yüksekliğini ve azimutunu belirleme işinde kullanılan bu alet Müeyyiddin el-Urzi tarafından icat edilmiş ve 1252 yılında Suriye Hükümdarı Melik el-Mansur'a sunulmuştur⁶⁸⁷.

12. **Gök Küresi:** Müeyyiddin el-Urzi'nin oğlu Muhammed tarafından icat edilen bu alet günümüzde Dresden müzesinde muhafaza edilmektedir⁶⁸⁸.

İlhanlı Devleti'nin bu önemli ve muhteşem ilim merkezi, Nasırüddin Tûsî'nin ölümünden sonra yavaş yavaş önemini kaybederek bir süre sonra tamamen ihmal edilmiş ve harabe hâle gelmiştir. Başkentini önce Tebriz daha sonra da Sultaniye'ye taşınması Merâğa'nın önemini azaltmıştır. Merâğa'nın merkezden uzak kalması ve

⁶⁸² Sezgin, 2008: 46; Abad, 2019: 90.

⁶⁸³ Sezgin, 2008: 47; Abad, 2019: 90.

⁶⁸⁴ Sezgin, 2008: 48; Abad, 2019: 90.

⁶⁸⁵ Sezgin, 2008: 49; Abad, 2019: 90.

⁶⁸⁶ Sezgin, 2008: 50; Abad, 2019: 90.

⁶⁸⁷ Sezgin, 2008: 51; Abad, 2015: 90; Kaya, 2019: 937.

⁶⁸⁸ Sezgin, 2008: 52; Abad, 2015: 91; Kaya, 2019: 937.

merkez özelliğini kaybetmesi Merâğa rasathanesinin de önem kaybetmesinde etkili rol oynamıştır⁶⁸⁹.

Rasathanede çalışan bazı bilim adamlarının listesi:

1. Nasırüddin Tûsî
2. Emidüddin Ebü'l Fedail Said b. İzzettin Muhammed Abdül Esmudeddin Bağdadî
3. Necmeddin b. Huab Bağdadî
4. Kemaleddin Sofî Bağdadî Ebu Aziz
5. Gevameddin Bağdadî
6. El-Fuvati el-Bağdadî
7. Rükneddin Esterabedi Musulî
8. Müeyyed Arazi Dimaşkî
9. Şemseddin Şirvanî
10. Kemaleddin İcî
11. Hüsameddin Şamî
12. Necmeddin Ali b. Mahmud el-Hâkim Bağdadî
13. Hâce Şemseddin b. Muhyiddin el Arabî
14. İbn Ebü'ş-Şükr el-Kurtubî
15. Kudbeddin Şirazî
16. Şemseddin b. Muhammed b. Mu'ayyad el-din el-Urdî

⁶⁸⁹ Köprülü, 1942: 224.

17. Şemseddin el-Vabkanavi el-Buharî
18. Esirüddin Ebherî
19. Ali b. Ömer el-Kazvînî (Necmüddin Dabiran el-Kazvînî)
20. Mu'ayyad el-din el-Urdi Dimaşkî
21. Fahr el'din el-Ahlatî
22. Fahre el-din el Meregî
23. Muhyi el-din Mağribî
24. Abu-l-Farac (Ebü'l-Farac)
25. Abd el-Rezzak b. Ahmad b. Muhammad el-Shaibanî (İbn el-Kuti)
26. Fao-min-ji
27. Tou Mi-tzen
28. Kumençi
29. Gregory Chioniates
30. Cemaleddin Kaşgarî (Cha-Ma-Lu-Ting veya Zhamaluding)
31. Asileddin Hasan b. Nasirüddin Tûsî
32. Sadreddin Ali b. Nasirüddin Tûsî
33. Rükneddin b. Şerefeddin el-Amulî
34. Necmeddin Usturlabî⁶⁹⁰

⁶⁹⁰ Kaya, 2019: 945-946.

a. Nasırüddin Tûsî

Merâga rasathensinin kurucusu olan Nasırüddin Muhammed b. Hasan (1201-1274) doğduğu şehir olan Tus'da eğitimini tamamladığı için “*Tusi*” lakabını almıştır. XIII. yüzyılın 30’lu yıllarında Kuhistan’a gelen Tûsîburada ilim faaliyetlerine devam etmiştir. Fakat onun halife ile mektuplaştığını öğrenen Kuhistan hâkimi Tûsî’yi hapse attırıştır. Hapse atıldıktan bir süre sonra Alamut kalesine gönderilmiştir. Moğollar Alamut kalesini kuşattığı esnada Tûsî Rükneddin Hürşah’a karşı koymanın işe yaramayacağını ve teslim olmasını tavsiye etmiştir. Hülâgû Han’ın Bâtınîlerle olan mücadelesi sonucunda Alamut kalesi ele geçirilmiş ve burada hapiste olan Nasırüddin Tûsî serbest kalmıştır. Kalenin teslim olmasındaki önemli rolünü öğrenen Hülâgû Han onu yanına almış ve veziri yaparak birçok kurumun yönetimini ona vermiştir. Nasırüddin Tûsî, Hülâgû Han’ın ölümünden sonra oğlu Abaka Han’ın da vezirliği görevini icra etmiştir. Bağdat seferi sırasında vefat eden bilim adamı “*Celil Mescid*” adlı yere gömülmüş ve mezar taşına “*İlim yardımcısı, İlim ülkesinin hükümdarı, dönemin kadını böyle bir evlat daha doğurmadı*” yazılmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Ali b. Ömer el-Kâtibî, Kutbüddin Şirazi, İbn Meysem el-Bahrani, İbnü’l-Havvâm, İbnü’l-Fuvatî gibi âlimler bulunmaktadır⁶⁹¹.

Azerbaycan’lı bilim adamları Tûsî hakkında bilgi verirken onun Azerbaycan’lı olduğunu belirtmişler. Batılı bilim adamları onun İran bilim adamı olduğunu yazmışlar. Bu iki farklı görüş sebebiyle Tûsî’nin etnik kimliği konusunda bir belirsizlik mevcuttur. Onun Tus şehrinde doğmasına bakmayarak Azerbaycan’da yaşamış olması ve eserlerini de burada kaleme aldığı göz önüne alındığında Azerbaycan’lı bilim adamları onun Azerbaycan’lı olduğunu belirtmekte bir sakınca görmemiştir.

Tûsî’nin yazdığı eserlerin sayısı konusunda çeşitli araştırmalarda farklı rakamlar ifade edilmiş olmasıyla birlikte onun 150 civarında telifi bulunduğu muhtemeldir. Vefatının 800. yılında Azerbaycan İlimler Akademisi çeşitli dillerde yazılan kitap ve

⁶⁹¹ Memmedbeyli, 1980: 35; Piriyeve, 2003: 282; Şirinov, 2012: 437; Kaya, 2019: 933.

makalelerini bir araya toplayarak tek bir kitap hâlinde neşretmiştir⁶⁹². Tûsî'nin yazdığı eserlerini kelim; felsefe, mantık ve ahlak; Riyazî ilimler, Astronomi ve diğer eserleri başlığı altında beş ayrı kategoriye ayırabiliriz. Kelam alanında on tane eseri bulunmaktadır. Bunlar: Felsefi kelamın ilk örneklerinden olan *Tecridü'l-itikad*; Fahreddin er-Razi'den önceki filozof ve kelamcılarının görüşlerini özetlediği *Telhisü'l-Muhassal*; genel kelam konularının tasviri şekilde incelendiği *Kava'idü'l-aka'id*; kelam alanında Farsça telif ettiği *el-Fusul*; öğrencisi Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtîbî ile olan yazışmalarından oluşan risalesi *İsbat-ı Vacib Risaleleri*; imamiye şiasının imamet anlayışını savunmak amaçlı yazılmış *Risaletü'l-İmame*; İsmâîlîler döneminde yazdığı *Risale-i Cebr ve Kader, Ef'alü'l-ibad beyne'l-cebr ve't-tefviz*; her müslümanın inanması gereken temel itikadi konuların ele alındığı *Ekallü ma yecibü'l-i'tikadü bih* ve imamiye esaslarının kısaca ele alındığı *el-Mukni'a fi evveli'l-mevcudat*⁶⁹³.

Tûsî kaleme aldığı felsefe, mantık ve ahlak alanındaki eserlerle de önde gelen İslam mantıkçıları arasında yer almıştır. İbn Sînâ'nın *el-İşarat ve't-tenbihat* adlı eseri üzerine yazdığı şerhlerden oluşan *Şerhu'l-İşarat*, yine İbn Sînâ'nın yazdığı *Muşara'atü'l-felasife* adlı eserine eleştirilerini içeren *Muşari'u'l-Muşari*, Kuhistan'ın İsmailî hâkimi Abdurrahim b. Ebu Mansur Muhteşem'in isteği üzerine kaleme aldığı *Ahlak-ı Nasiri*, Molla Husrev'in Arapçaya çevirisini yaptığı mantık kitabı *Esasü'l-iktibas*, Esirüddin el-Ebheri'nin eseri üzerine yazdığı *Ta'dilü'l-mi'yar fi nakd-i Tenzili'l-efkâr*, Sadrettin Konevi ile yazışmalarından oluşan *el-Müraselat beyne Sadriddin Konevi ve Nasiriddin et-Tûsî, Tecridü'l-mantık, Ecvibetü sü'alâti Rükniiddin el-Esterabadi* ve son olarak Tûsî'nin telif eseri olmayıp Farsça tercümesini yaptığı *Ahlâk-ı Muhteşemi* bu alanda yazdığı eserler arasında yer almaktadır⁶⁹⁴.

Tûsî riyazî ilimler alanında yazdığı eserlerle de ün kazanmış bir bilim adamıdır. Onun İslam dünyasında trigonometriyle ilgili ilk müstakil çalışma olan *Şeklü'l-katta* adlı eseri sayesinde trigonometri astronomiden ayrılmış ve matematiğin bir dalı olarak

⁶⁹² Memmedbeyli, 1980: 59; Şirinov, 2012: 439.

⁶⁹³ Memmedbeyli, 1980: 74-75; Şirinov, 2012: 439-440.

⁶⁹⁴ Bayram, 1983: 51-75. Bu makalede Mikail Bayram, Sadrettin Konevi ile Tûsî arasında mektuplaşmanın olup olmadığına dair bilgiler vermiş ve bu mektuplaşmaların aslında Tûsî ile yapılmadığını ifade etmiştir. Şirinov, 2012: 440.

değerlendirilmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Öklid'in Elementleri'ne yazdığı *Tahriru Öklidis* adlı eser kendinden sonraki dönemlerde bile bu alanda yapılmış önemli çalışmalar arasında yer almıştır. Bu eserlerin yanı sıra *Mecmu'u'r-resa'il*, *Cevami'u'l-hisab bi't-taht ve't-turab* ve *Tahriru Kitabi'l-Eşkali'l-kureviyye li-Menalavus* adlı eserleri de bu alanda yaptığı çalışmalar arasında yer almaktadır⁶⁹⁵.

Astronomi alanında ün kazanan Tûsî'nin bu alanda yaptığı en önemli çalışması *Zîc-i İlhani*'dir. Eser onun ölümü sebebiyle yarım kalmış olsa da çeşitli takvimlerin burada yer alması ve yukarıda da belirttiğimiz gibi 256 şehrin koordinatlarının burada verilmesi sebebiyle dönemin en önemli eserleri arasında yerini almıştır. *Zîc-i İlhani* dışında astronomi alanında *Mecmu'u'r-resa'il*, *Muhtasar fi ilmi't-tencim ve ma'rifeti't-takvim*, *Zübdetü'l-idrak fi hey'eti'l-eflak*, *Risale der Beyan-ı Subh-i Kazib*, *Risale der Tahkik-i Kavs ve Kuzah*, *Tezkiretü'n-Nasırıyye fi'l-hey'e*, *Şerhus-Semere fi ahkami'n-nücum li-Batlamyus*, *Risale fi in'ikası'ş-şu'a'at*, *Bist Bab der Ma'rifet-i Usturlab*, *İhtiyaratü Mesiri'l-kamer*, *Şerh-i Mu'iniyye*, *Takvim-i Ala'i*, *Kitabü'l-Bari der İlm-i Takvim* ve *Tahsil der İlm-i Nücum* adlı eserleri de mevcuttur. Kutbüddin-i Şirazi, Fethullah eş-Şirvani, Bircendi ve Nizameddin en-Nişaburi gibi âlimler Tûsî'nin bazı eserlerinin üzerine şerhler yazmışlardır⁶⁹⁶.

Ahlak, mantık, astronomi ve riyazi ilimler üzerine eserler yazan Tûsî'nin bu alanlar dışında yazdığı eserleri de mevcuttur. *Cevahirü'l-feraiz*, *Evşafü'l-eşraf*, *Mi'yarü'l-eş'ar*, *Kitabü'l-Vafi fi'l-kavafi ve'l-makamat* ve *Tansukname-i İlhani* adlı eserler de yine Tûsî tarafından kaleme alınmıştır.

2. Gâzân Han Rasathanesi

İlhanlı hükümdarı Gâzân Han (1295-1304) İslam dinini kabul ettikten sonra kendinden önceki Müslüman hükümdarları taklit ederek kendisine bir türbe inşa ettirmiş ve etrafını hayır kurumları ile çevreleme kararı almıştır. Bu türbenin etrafında

⁶⁹⁵ Şirinov, 2012: 440.

⁶⁹⁶ Şirinov, 2012: 441.

camii, hankah, medrese, çocuklar için okul, darüssiyade⁶⁹⁷, hastane, kütüphane, beyt-ül-kanun, beyt-ül-mütevelli, havuzhane, hamam ve rasathane bulunuyordu. Türbe etrafında bulunan bu kurumların tüm giderleri vakıf gelirleri ile karşılanmıştır⁶⁹⁸.

Gâzân Han, 1300 yılı baharında Suriye seferinden dönerken Merâğa'ya uğramış ve burada Merâğa rasathanesini gezerek incelemelerde bulunmuştur. Bu inceleme sonucunda astronomiye de olan ilgisi sebebiyle Tebriz'e döndükten sonra burada kendisi için yaptırdığı türbenin yanına bir rasathane inşa edilmesini istemiştir. Gâzân Han, Merâğa rasathanesine birden çok gitmiş olmalı ki kendi yaptırdığı rasathane inşaatında verdiği bilgiler ve aletlerin yapımı konusundaki malumatı orada çalışan diğer bilim adamlarını hayrete düşürmüştür. Hatta Gâzân Han güneşin rasadı için yarım küre şeklinde bir rasat aleti de icat etmiştir ki astronomlar bu aletin yeni olduğunu ve çok iyi bir şekilde tasarlanmış bulunduğunu ifade etmişlerdir⁶⁹⁹.

Gâzân Han rasathanesinin en önemli tarafı bu rasathanenin vakıf gelirleri ile ayakta duruyor olmasıdır. Rasathane için oluşturulan bu vakıfta bir müderris, bir muid ve öğrenciler için para ayrılmıştır. Rasathanenin haznedarı ve diğer çalışanların giderleri de bu vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Vakıfla desteklenmiş olması bakımından bu rasathane Merâğa rasathanesini dikkate almazsak İslamiyette tektir⁷⁰⁰.

O dönemin en ünlü astronomu ve saray münecimi olan Şemseddîn El-Vâbkanavî'den yeni bir Zîc ve Celâlî (Melikşah) Takvimi'ni ıslah ederek "Hân" adında yeni takvim hazırlamasını istemiştir. Ay adlarının Türkçe olarak kullanıldığı bu yeni takvimde, 1266 yılı başlangıç olarak kabul edilmiştir. Bu yeni takvim sonraki dönemlerde çok yaygınlaşmıştır. On dördüncü yüzyılda Çin-Moğol (Yu-an) hanedanının hizmetinde görev alan Müslüman bir gökbilimci olan Ebu Muhammed Ata el-Semerkindî de bu takvimi kullanmıştır⁷⁰¹.

⁶⁹⁷ Seyyitler için misafirhane.

⁶⁹⁸ Sayılı, 1946: 625; Kaya, 2019: 940.

⁶⁹⁹ Köprülü, 1942: 223; Sayılı, 1946: 627; Haykıran, 2015: 239; Kaya, 2019: 940.

⁷⁰⁰ Sayılı, 1946: 627.

⁷⁰¹ Kaya, 2020: 472.

Gâzân Han'ın ölümüyle rasathanedeki çalışmaların sekteye uğradığını belirten Fuad Köprülü, buranın rasathaneden daha çok bir heyet medresesi olduğunu vurgulamıştır⁷⁰². Fuad Köprülü gibi Rus tarihçi Barthold da bu kurum hakkında fazla bilgi vermeden rasathaneyi önemli görmemiştir⁷⁰³. Fakat bu rasathane üzerine bir makale yazan Adnan Sayılı diğer tarihçilerden daha çok önem vererek rasathaneyi bilim dünyasına tanıtmıştır⁷⁰⁴.

Gâzân Han rasathanesinde tamamlanmış bir rasat programı yoktur. Bunun da sebebi Gâzân Han bu rasathanenin yapımından kısa süre sonra ölmüştür. İslamiyette kurucusunun ölümünden sonra çalışmalarına devam eden tek bir rasathane vardır o da Merâğa rasathanesidir. Gâzân Han rasathanesinin çalışmalarının kısa ömürlü olması bu sebebe dayandırılmaktadır. Bunun yanı sıra bu rasathanenin giderlerinin vakıf tarafından karşılanıyor olması da ulema tarafından hoş görülmemiştir. Bu sebeptendir ki Gâzân Han'ın ölümünden sonra rasathane çalışmaları durdurulmuştur. Bu rasathanenin kısa sürede faaliyetine son verme sebeplerinden bir diğeri ise o dönemde bir başka rasathanenin mevcut olmasıdır. İslamiyette aynı dönemde iki rasathane bulunması yalnız Abbâsî halifesi Memun zamanında mevcuttur. Bunun dışında iki farklı yerde kurulan rasathane aynı dönemde faaliyet göstermemiştir. Gâzân Han rasathanesinin de kısa ömürlü olması bu dönem Merâğa'da mevcut bir rasathanenin olmasına dayandırılmıştır⁷⁰⁵.

Gâzân Han veya Şenb-i Gâzân gözlemevinde çalışan bilim adamları:

1. Şemseddin el-Vabkanavi
2. Nizameddin en-Nîşâbûrî
3. Poulad Teheng-Siang
4. Li-tatzeu (Li-ta-çu)

⁷⁰² Köprülü, 1942: 224.

⁷⁰³ Barthold, 1997: 5.

⁷⁰⁴ Sayılı, 1946: 635.

⁷⁰⁵ Sayılı, 1946: 636-638; Haykıran, 2015: 243.

5. Yuk-Soun
6. Ni Kesun
7. Fon-Hien-Kho-Shang (Daha çok tarih yazımıyla ilgilenmiş)
8. Fei-Ho-Kho-Chang (Daha çok tarih yazımıyla ilgilenmiş)⁷⁰⁶

C. Dini İlimler

İlhanlılar döneminde dini ilimlere iki farklı açıdan bakmak gerekir. İslamiyetin iki farklı mezhebi olan Sünnilik ve Şîlik İlhanlılar döneminde dini ilimleri etkileyen faktörlerdi. Sünni ilim Moğol istilasının başlamasıyla gerileme dönemine girmiştir. İlhanlı hükümdarı Hülâgû Han, 1258 yılında Bağdatı ele geçirerek hilafet merkezini düşürmesiyle Sünni dünya hem siyasetten çekilmiş hem de fikren büyük bir darbe almıştır⁷⁰⁷. Devletin kurulduğu dönemlerde İlhanlılar kendilerine destek olmayan din adamlarını da takib ederek öldürmüştür⁷⁰⁸. Hayatta kalanlar ise Moğol hâkimiyetinin hissedilmediği yerlere kaçmıştır⁷⁰⁹. Bu durum şüphesiz ki dini ilimlerin gelişmesini engellemiştir. Bunun yanı sıra devlet tesis edildikten sonra da pozitif bilimlere olan ilgi ve alaka dini ilimlerin gerilemesine yol açmıştır. Yaşanan bu durum Şîi dünya için geçerli değildi. İlhanlıların Sünnileri ortadan kaldırmaları sonucu güçlenen Şîiler hareket alanlarını genişletmiştir⁷¹⁰.

İlhanlılar zamanında Şîi çevrelerin dini ilimler açısından çalışmaları Şîiliğin kurumsallaşma sürecine paralel olarak gelişme göstermiştir. Bu dönem ortaya çıkan eserlerde Şîi taraftarlığı ön planda tutulmuştur. Tefsir, fıkıh ve kalam alanında birçok Şîi ailm eserler yazmıştır. Bu dönem Azerbaycan'da Nasîrüddin Tûsî pozitif bilimlerde olduğu kadar dini ilimlerde de ön plana çıkmıştır. Onun Arapça olarak

⁷⁰⁶ Kaya, 2019: 946.

⁷⁰⁷ Özdemir, 2018: 275.

⁷⁰⁸ Akkuş, 2010: 223.

⁷⁰⁹ Saunders, 1977: 99.

⁷¹⁰ Şahin, 2010: 89.

kaleme aldığı *Tecrîdu'l-Kelam*, *Tecrîdu'l-Akâid*, *I'tikâdât* ve Farsça yazdığı *İsbât-ı Vâcid* adlı eserleri Şîh kelam anlayışında büyük çığır açmıştır⁷¹¹. İslam dünyasını bütünlüğü etkileyen bu eserler Sünnî bilim adamları tarafından da okunmuş ve medreselerde ders olarak anlatılmıştır. Tûsî'nin İslam düşünce tarihi içinde bu denli ün kazanmasının bir diğer sebebi de onun kelam ilmi ile Meşşai felsefeyi birleştirmesi idi⁷¹².

Dönemin fıkıh konusunda bir diğer önemli bilim adamı Eminateddin Muzaffer b. Ebulhayr Varani Tebrizî (1169-1224). Bağdat Nizamiye ve Mısır'ın Nasırıyye medreselerinde öğretmenlik yapmış Varani Tebrizî'nin üç ciltlik *Simt el-Feraid* ve iki ciltlik *Sebt el-Mesail* adlı eserleri bulunmaktadır⁷¹³.

Tebriz'in Hüsrevşah kasabasında doğan ve Fahreddin Razi'den ders alan Şemseddin Abdülhamid b. İsa Hosrovşahi (1184-1254) uzun süre Şam'da öğretmenlik yapmıştır. Eserleri günümüze kadar ulaşmasa da İbn Sina'nın eseri üzerine notlar yazdığı bilinmektedir⁷¹⁴.

Dönemin bir diğer önemli şahsı, bir süre Konya kadısı olarak görev yapan Siraceddin Mahmud b. Ebu Bekr Urmevî (1198-1283)dir. Musul'da eğitim alıp uzun süre Şam'da yaşayan Urmevi felsefe ve mantık konusunda da eserler yazmıştır. Onun *Metaliü'l-Envar*, *Letâifü'l-Hikme* ve *Beyanü'l-Hak* adlı eserleri bilinmektedir⁷¹⁵.

Yukarıda ismi zikredilen din âlimlerinden sadece Tûsî İlhanlılar yönetimi altında çalışmıştır. Onun da İlhanlı yönetimi altında çalışmasının başlıca nedeni Merâğa rasathanesi olmuştur. Diğer din âlimlerine baktığımızda ya Şam ya da Konya'ya giderek orada faaliyet göstermişlerdir. Bu da şunu gösteriyor ki İlhanlılar her ne kadar devlet kurulduktan sonra bilime önem vermeye çalışsalar da Moğol yıkımından kaçan insanlar kendileri için güvenli yerler bulmaya çalışmıştır. Moğol zulmünden kaçılacak güvenli yerlerin başında da Anadolu coğrafyası gelmekteydi.

⁷¹¹ Şirinov, 2011: 39; Haykıran, 2015: 257.

⁷¹² Toktaş, 2004: 26.

⁷¹³ Memmedov, 1968: 118; Piriye, 2003: 287.

⁷¹⁴ Memmedov, 1968: 121.

⁷¹⁵ Çağrı, 2009: 262-264; Piriye, 2003: 288.

Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu coğrafyası bu özelliğinden birçok bilim adamına ev sahipliği yapmıştır. Konu başlığımız dini ilimler olduğundan burada sadece Azerbaycan bölgesindeki din âlimlerinden bahsettik. İlhanlılar döneminde yaşanan Sünni Şîî gerginliğinden İlhanlılar döneminde Azerbaycan'da dini yapılanma başlığı altında geniş bir şekilde bahsedilecektir.

D. Sosyal Bilimler

İlhanlılar döneminde tıp, astronomi gibi fen bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimler alanında da gelişmeler görülmüştür. Sosyal bilimlerde Coğrafya ve Tarihanında önemli çalışmalar yapılırken edebiyat ve müzik gibi diğer sosyal bilimler bir bakıma geride kalmıştır. İlhanlıların edebiyata önem vermesi Gâzân Han'ın İslam dinini kabul etmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu dönemden sonra şairler saraylara davet edilerek onlara gereken saygı gösterilmeye başlanmıştır.

1. Coğrafya

Coğrafya, Müslüman bilim adamları arasında köklü bir geleneğe sahip olan bilim dalıdır. İlhanlılar döneminde de bu bilim dalı öne çıkmıştır. İlhanlıların coğrafyaya önem vermelerinin başlıca sebebi hâkimiyet kurdukları bölgeyi tanımamalarıydı. Tanımadıkları toprakları yönetmeye çalışan İlhanlılar coğrafya çalışmalarının da önünü açmıştır. Böylelikle İlhanlılar himayesinde yeni coğrafya çalışmaları yapılmaya başlamıştır. Bu dönem coğrafya alanında öne çıkan ilk bilim adamı Zekeriyâ-yı Kazvînî'dir. *Âsâru'l-bilad ve Ahbâru'l-ibad* adlı eserinde coğrafi bilgilerin yanı sıra edebiyat ve tarih alanında da önemli noktalara değinen yazar eserini Arapça kaleme almıştır. Şehirler hakkında bilgi verirken şehrin önemli şahsiyetlerinin hayatlarını da anlatmıştır⁷¹⁶.

⁷¹⁶ Sezgin, 2008: 32; Haykıran, 2015: 222.

İlhanlılar döneminin bir diğeri önemli coğrafyacısı Hamdullâh Kazvînî'dir. 1340 yılında tamamlayarak Ebû Sa'îd Bahadır Han'a sunduğu *Nüzhet'ül-Kûlûb* adlı coğrafya eseri üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda doğa tarihinden, ikinci bölümde antropolojiden ve son kısımda ise coğrafyadan bahsetmiştir. Son bölümde İran coğrafyası hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Azerbaycan için ayrı başlık ayıran yazar burada Azerbaycan'ın önemli şehirleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Dönemin bir diğeri coğrafyacısı ise Yâkût-i Hamavî'dir. Onun kaleme aldığı *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eseri coğrafyanın yanı sıra dönemin önemli şahsiyetlerini tanıma açısından da önemlidir. Beş bab ve yirmisekiz kitap şeklinde tasnif edilen eserde memleketlerin coğrafi özellikleri anlatılırken o bölgede yaşayan önemli şahsiyetlerin de biyografilerine yer verilmiştir⁷¹⁷.

Coğrafya bilimi İlhanlılar döneminde gelişme gösterirken bu alanda Azerbaycan'da yetişmiş herhangi bir bilim adamı karşımıza çıkmamıştır.

2. Tarih ve Tarihçiler

İlhanlılar dönemi bilim hayatının en canlı olduğu alan tarih yazıcılığıdır. Bilimsel ve kültürel alanda doğu batı ekseninde yaşanan kültür alışverişi had safhaya ulaşmıştır. Bu süreçten etkilenenler de doğal olarak Moğollar olmuştur. Hâkimiyetleri altına aldıkları yerleşik kadim kültürlerin temsilcileri ile olan ilişkilerinde hoşgörülü davranmaları sonucu bu kültür onlar üzerinde de izler bırakmıştır. Ele geçirilen topraklardaki kültürleri merak eden hükümdarların başında da Gâzân Han gelmektedir⁷¹⁸. Şehzadelik döneminde İslam coğrafyasını gezen ve önemli merkezlerde bulunan Gâzân Han'ın bölgelerin tarihine özel bir merakı vardı. Onun tarihe olan bu merakı da İlhanlılar döneminde tarih yazıcılığına olumlu katkıda bulunmuştur.

⁷¹⁷ Kazvînî, 1990: 17-28; Haykıran, 2015: 223-225.

⁷¹⁸ Özgüdenli, 2009: 414.

İlhanlı Devleti hâkim olduğu coğrafyada birçok konuda yenilikler getirdiği gibi tarih yazıcılığının da yenilenmesine ve gelişmesine öncülük etmiştir. Yaşanan gelişmeler sonucu bu coğrafyada tarih yazıcılığını İlhanlı öncesi ve sonrası diye ayırmak mümkündür⁷¹⁹. Yeni bir ekol geliştirilen bu dönemde meydana gelen tarihi eserler kendinden önce ve sonraki dönem tarihi eserlerden farklılıklar göstermiştir. Bir bakıma Hindistan etkisi altında kalınarak oluşturulan hanedan tarihçiliği bu dönemde son bulmuştur. İlhanlılar döneminde yazılan tarihi eserler sosyal tarih anlayışı çerçevesinde kaleme alınmıştır. Yazılan eserlerin merkezinde sultan olsa da toplumun genelini ilgilendiren olaylar detayları ve değerlendirmeleriyle birlikte kitaplarda yerini almıştır⁷²⁰.

İlhanlı dönemi tarih yazıcılığında Farsça tarih kitaplarının hem içerik hem de üslup bakımından Arapçadan sıyrılarak kendi ekolünü oluşturması XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir⁷²¹. Bu süreçten sonra İlhanlılarda Farsça tarih yazıcılığı gelişmiştir. Köprülü, dönemin tarihçiliğini anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır: “*İran’da Moğolların hâkimiyeti tarih ve edebiyatın gelişmesine sebep olmuş ve umumiyetle İslam medeniyetinin vücuda getirdiği tarih eserleri arasında bir bakıma en kıymetlileri bu dönemde vücuda gelmiştir*”⁷²². Mirza Muhammed Kazvîni, *Tarih-i Cihângüşâ* neşrinin ön sözünde ilim ve edebiyatın İlhanlılar döneminde neredeyse yok olma safhasına geldiğini söylerken “*tarih ilminin Moğollar devrinde büyük bir ilerleme ve gelişme göstermesi şaşılacak durumdur*” ibaresini kullanmıştır⁷²³. Dönemin önemli kaynağı olan Kazvîni’nin *Târih-i Güzîde* eserini neşreden E.G.Browne önsözde “*Bunca Farsça tarih kitabının ortaya çıktığı başka bir döneme rastlamıyoruz*” ifadesini kullanmıştır⁷²⁴. Dönemin eserlerini neşreden bilim adamları da fikir birliğinde bulunarak İlhanlılar zamanında tarihçiliğin ne kadar geliştiğini dile getirmişlerdir.

⁷¹⁹ Demir, 2007: 225.

⁷²⁰ Afsar, 2008: 588.

⁷²¹ Kâşânî, 1992: 7.

⁷²² Köprülü, 1980: 226.

⁷²³ Cüveynî, 2013: 1.

⁷²⁴ Kazvîni, 1913: 2.

İlhanlılar zamanında devletin çeşitli bölgelerinde birçok tarihçi yetişmiş ve kıymetli eserler ortaya koymuşlar. İlhanlı tarihçiliğinin gelişimi Ata Melik Cüveynî ile başlamış ve Reşîdüddîn ile zirveye ulaşmıştır⁷²⁵. Cüveynî ve Reşîdüddîn dışında Vassaf, Davud Benâketi, Muhammed Kâşâni, Hamdullah el-Mustevfî ve İbnül Fuvati gibi bir birinden değerli eserler yazan tarihçiler bu dönem orataya çıkmıştır. Konumuz İlhanlılar Döneminde Azerbaycan olduğu için İlhanlılar zamanında Azerbaycan coğrafyasında doğup bu bölgede eserler yazan tarihçileri ele alacağız.

a. Hinduşah Nahcivânî

İlhanlı tarihçileri arasında az bilinen fakat önemli bir şahıs olan Hinduşah Nahcivânî'nin asıl ismi Fahrüddîn Hindûşâh b. Sencer b. Abdillâh es-Sâhibî el-Kîrânî en-Nahcivânî'dir. Nahcivan'ın Gilan kasabasında doğduğu için kendisine Gilani ismi de verilmiştir⁷²⁶. İsmail Aka Nahcivan'ın Kiran şehrinde doğduğunu⁷²⁷ söylese de muhtemelen yazım hatası veya çeviri konusunda bir sıkıntı yaşamıştır. Bölgenin ismi Kiran değil Gilandır. Hakkında mevcut bilgiler kendi verdikleriyle sınırlıdır. 1367 yılında bitirdiği eserin sonuna 73 yaşında olduğunu ekleyen yazar muhtemelen 1294 tarihinde doğmuştur⁷²⁸. Bağdat'ta Müstansırıyye Medresesi'nde okudu; Şemseddin Muhammed b. Hakîm el-Kîşî'den özel ders almıştır. Sâhibî nisbesini, Sâhibdîvân Şemseddin Cüveynî veya Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin maiyetinde bulunmasından dolayı aldığı sanılmaktadır⁷²⁹. Fahreddin adıyla anılan babasının İlhanlılar döneminde Nahcivan'ın önemli şahısları arasında olduğunu kendisi eserinde belirtmiştir⁷³⁰.

İlhanlı bürokrasisine babası sayesinde katılmıştır. Babasının ölümünden sonra da kendi çabalarıyla önemli yere gelmiştir⁷³¹. Bu ilerlemesi sonucunda İlhanlıların son dönem güçlü vezirlerinden Gıyâseddin Muhammed Reşîdî'nin himayesi altında münşî

⁷²⁵ Haykıran, 2015: 268.

⁷²⁶ Nesirov, 2011: 231.

⁷²⁷ Aka, 1998: 116.

⁷²⁸ Dodangeh, 2016: 167.

⁷²⁹ Aka, 1998: 116.

⁷³⁰ Nahcivânî, I, 1964: 21.

⁷³¹ Alizade, 1967: 254.

görevini icra etmiştir⁷³². Yaptığı başarılı çalışmaları fark eden dönemin İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han kendisinden devlet teşkilatını ayrıntılı şekilde anlatan bir eser yazmasını istemiştir. Yürüttüğü devlet işlerinin yoğunluğu nedeniyle eser yazarın söz verdiği zamanında bitmemiştir. Eser tamamlandığında Ebu Said Bahadır Han ölmüş ve İlhanlı Devleti dağılmıştı. Nahcivânî, eserini İlhanlılardan sonra başa geçen Celâyirîlerin Sultanı Büyük Hasan'ın oğlu Sultan Üveys'e sunmuştur⁷³³.

Hinduşah Nahcivânî'nin bu önemli eserinin ismi *Düstûr'ul-Kâtib fi-Tayîn'ül-Merâtib*'dir. Eserin orijinal nüshası elimize ulaşmadığı gibi kopya edilmiş nüshaların da tamamı ulaşmamıştır. Aktardığı bilgiler ne kadar önemli olsa da eser günümüz tarihçileri tarafından fazla değer görmemiştir. Kopya edilen nüshalardan günümüze ulaşan bölümler Alizade tarafından 1964 yılında Moskova'da Rusça ve Farsça olarak neşredilmiştir. Eserle ilgili ilk Türkçe çalışma yine neşreden Alizade tarafından yapılmış ve VI. Türk Tarih Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur. Alizade dışında bu konuda bir diğer çalışma yine Nahcivanlı bilim adamı Ahmedov Şemsi Penah oğlu tarafından yapılmıştır. Bunun dışında Mustafa Uyar bu konuda çalışma yaparken Abdullah Dodangeh de eserle ilgili makale yazmıştır.

Eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt kendi içinde dört bölüme ayrılıyor. 23 başlıktan oluşan birinci bölümde hükümdar ünvanları ve onların aile fertlerinin ve hükümdar soyundan gelenler arasında yapılan mektuplaşmalara yer verilmiştir. 42 başlıktan oluşan ikinci bölüm emir, vezir, kadı ve diğer devlet görevlileri hakkında bilgiler içermektedir. 57 başlıktan oluşan üçüncü bölüm asilzadeler hakkında, 20 başlıktan oluşan son bölüm ise devlet memurları arasında yapılan yazışmalardan bahsetmektedir. Eserin ikinci cildi iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Moğol emirlerinin, vezir ve kadıların görev atamaları hakkında resmi evraklar, ikinci bölüm ise ülkenin sosyo ekonomik hayatının düzelmesi için gerçekleştirilmesi gereken projelerden oluşmaktadır.

⁷³² Uyar, 2005: 282.

⁷³³ Alizade, 1967: 254-255; Dodangeh, 2016: 165.

Düstûr 'ul-Kâtib fi-Tayîn 'ül-Merâtib eserinde arazi hukuku, vergi sistemi, vergi oranları, vergi toplama yöntemleri, şehir hayatının unsurları, günlük şehir hayatı, ticari hareketlilik, esnaf teşkilatı ve bu teşkilatların örgütlenmesi ve denetlenmesi konularında ayrıntılı bilgiler verilmiştir⁷³⁴. Bu bilgilerin yanı sıra İlhanlıların kırsal hayatı, göçebe boyların durumu, bunların hiyerarşisi ve aralarındaki düzen konularında da eserde bilgi verilmiştir. Eserin bir diğer önemli tarafı İlhanlıların son dönemlerinde yaşamış âlim ve devlet adamları hakkında bilgi içermesidir. İlhanlıların siyaset, bilim ve kültür dünyalarını tanımak açısından dönemin önemli eserlerinden birisidir⁷³⁵.

b. İbn Bezzâz

Asıl adı Tevekkülî b. İsmâîl b. Hâc Muhammed el-Erdebîlî'dir. Ailesi ve hayatı hakkında bilgi bulunmayan İlhanlı tarihçisinin nisbesinden Safeviyye tarikatı merkezi olan Erdebil şehrinde doğduğu anlaşılmaktadır. Erdebilde doğup büyüyen yazarın babasının kumaş tüccarı (bezzâz), kendisinin ise Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin (ö. 1334) oğlu ve halifesi Şeyh Sadreddîn-i Erdebîlî'nin (ö.1392) müridi olması dışında ailesi ve hayatı hakkında bilgi yoktur⁷³⁶.

İbn Bezzâz, Şeyh Sadreddin'in babası ve mürşidi Safiyyüddîn-i Erdebîlî hakkında kaleme aldığı *Safvetü's-safâ* adlı eseriyle tanınır. Eserin orijinal adı *Mevâhibü's-seniyye fi menâkibi's-Safeviyye*'dir. Yazar bu eseri kaleme alırken Eflâkî'nin *Menâkibü'l-ârifîn* adlı eserini kendisine örnek almıştır. Eser Sadreddîn-i Erdebîlî'nin isteği doğrultusunda kaleme alınmıştır. Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin vefatından yirmi dört yıl sonra yazılmaya başlayan bu eser 1358 yılında tamamlanmıştır. Eserde Safeviyye tarikatının kurucusu Safiyyüddin İshak'ın soyu, doğumu, yetişmesi, tahsili, Şeyh İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye mürid oluşu, onun vefatından sonra halifesi sıfatıyla yürüttüğü irşad faaliyetleri, tekkesindeki günlük

⁷³⁴ Uyar, 2007: XIX.

⁷³⁵ Alizade, 1967: 261.

⁷³⁶ Cebecioğlu, 1999: 378; Glassen, 2021: 382.

hayatı, kerametleri, vefatı, halifeleri, müridleri ve bunların kerametleri hakkında geniş bilgi verilmiştir. Yer yer dönemin içtimaî ve siyasî durumu, âdet ve an'aneleri hakkında bilgiler ihtiva etmesi eseri tarih bakımından da önemli kılmıştır. On iki bölümden meydana gelen eser, Şah I. Tahmasib'in (ö.1576) emriyle Ebü'l-Feth-i Hüseyinî tarafından yeniden düzenlenmiştir. Yeniden düzenlenen esere Safevîler'in İmam Mûsâ el-Kâzım'ın soyundan geldiklerini ifade eden bazı ibareler ilâve edilmiştir. Eserin Mirza Ahmed b. Kerîm-i Tebrîzî hattıyla yapılan taş basımında bu nüsha esas alınmıştır. Kitabın müellif nüshasını incelediğini söyleyen çağdaş araştırmacılardan Mirza Abbaslı, bu nüsha üzerinde de bazı değişiklikler yapıldığı görüşündedir. Safevî tarihçileri, Safevîler'in soyunu ve Safeviyye tarikatını anlatırken bu esere başvurmuşlardır. Fars edebiyatı tarihi bakımından da önem taşıyan eser 1542 yılında Şirazlı M. Kâtib Neşâtî tarafından Doğu Türkçesi'ne tercüme edilmiştir⁷³⁷. *Safvetü's-safâ* Serap Şah tarafından 2007 yılında doktora tezi olarak çalışılmış ve tezin dördüncü bölümünde eserin Türkçe tercümesi verilmiştir⁷³⁸.

c. el-Eherî

Tarih-i Şeyh Uveys eserinin yazarı Ebu Bekr el-Kutbi el-Eherî XIV. yüzyılda Azerbaycan'da yaşamış önemli tarihçilerdendir. Yazarın hayatı hakkında günümüze kadar herhangi bir bilgi ne yazık ki ulaşmamıştır. Azerbaycan'ın Eher şehrinde doğduğu bilinmektedir. Yazar 1359 senesi olaylarını anlatırken “*Bu güne kadar*” ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden onun 1359 senesinde hâlâ hayatta olduğu düşünülmektedir. Eserin tek elyazması günümüze eksik ve kusurlu olarak geldiği için eserin hangi tarihte yazıldığı konusunda net bir fikir bildirilememiştir. Fakat yukarıda da söylendiği gibi 1359 senesi olaylarını anlatan yazar Şeyh Uveys döneminde yaşamıştır. Eser Şeyh Uveys hakkındaki açıklamanın başında bitmiştir. Eserin hangi yıla kadar devam ettiğini söylemek de bu açıdan zor⁷³⁹.

⁷³⁷ Abbaslı, 1976: 290-291; Cebecioğlu, 1999: 378-379; Glassen, 2021: 382.

⁷³⁸ Serap Şah (2007), *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkibeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

⁷³⁹ el-Eherî, 1984: 3

Eserin günümüze kadar ulaşan elyazması iki kısımdan oluşmaktadır. Eserin ilk kısmında İslam öncesi süreçte Pers sülalesi hakkında bilgiler verilmiştir. Pişdadiler, Keyaniler, Eşkaniler ve Sasaniler hakkında bu kısımda geniş bilgiler mevcuttur. Eserin ikinci kısmında ise İslam Devleti halifeleri yani Dört halife, Emeviler, Mervaniler, Abbâsiler hakkında bilgiler sunulmuştur. Halifelerin anlatımından sonra eserde Moğol tarihi anlatılmıştır. Eserin büyük kısmı kendinden önce yazılan eserlerle benzerlik göstermiş olsa da son bölüm verdiği bilgiler bakımından diğer eserlerden farklılık göstermektedir. Ebu Said'in Çobani emirlerine bağlı hale gelmesi, emir Çoban'ın İlhanlı saltanatına bir daha baş kaldırmayacağına dair yemin etmesi, vezir Alişah'ın şüpheli ölümü, 1335 yılında Özbek Han'ın Azerbaycan'a iki defa saldırması, Satıbey Hatun'la birlikte Ebu Said'in annesi Hacı Hatun'un hükümdar ilan edilmesi konularında yazarın verdiği bilgiler çok önemlidir. el-Eherî eserinde Çobani hükümdarları için emir ifadesini kullanmıştır. Çobanîlerin bağımsız devlet kuramadıkları ve İlhanlı Devleti'nin devamcısı oldukları da bu ifadeden anlaşılmaktadır⁷⁴⁰.

el-Eherî'nin *Tarih-i Şeyh Uveys* adlı eseri 1954 yılında Hollandalı bilim adamı Johannes Baptist van Loon tarafından Farsça'dan İngilizce'ye çevirisi yapılarak neşredilmiştir. Eser 1984 yılında Azerbaycan ve Rus dillerinde yeniden basılmıştır.

d. Muhammed Tebrizî

İlhanlı tarihçiliğinin gölgede kalmış bir yazarı da Ahmed b. Muhammed Tebrizî'dir. Tebrizli Ahmed olarak bilinen yazar hakkında fazla bilgi yoktur. Tebriz'de doğup büyüdüğü ve eserini burada kaleme aldığı bilinmektedir. Tebrizli Ahmed mahlası da buradan gelmektedir. Eserinin 1397 tarihinde bir nüshası kopyalandığı için bu tarihten sonra öldüğü düşünülmektedir⁷⁴¹.

⁷⁴⁰ el-Eherî, 1984: 4.

⁷⁴¹ Haykıran, 2015: 349.

Tebrizli Ahmed'in kaleme aldığı *Şah-in Şahname* (Kralların Kralının Kitabı) adlı eser kronolojik tarih kitabıdır. Eserin bir diğer adı *Cengizname*'dir (Cengiz'in Kitabı). 1337-38 Moğol Tarihini kronolojik bakımdan ele alan eser Ebu Said'e ithaf edilmiştir. *Şah-in Şahname* 18 bin mısralık şiirsel tarzda yazılmış bir eserdir. Eserin yazarı muhtemelen Firdevsi'nin *Şeyhname*'sini kendine ölçü kullanarak yazmıştır. Tarihi bir önemi olmasa da itinalı ve sabırlı bir çalışma sonucu ortaya çıkan bu eser kendi dönemine ait kullanılabilir bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Tebrizli Ahmed'in bir diğer eseri 1361 yılında kaleme aldığı *Gâzânname*'dir. *Gâzânname* de diğer eseri gibi Mütakarip ölçüsü çerçevesinde yazılmıştır⁷⁴².

e. Genceli Kiragos

İlhanlı dönemi tarihçileri arasında Azerbaycan'ın Gence şehrinde yaşayan Ermeni müverrih Genceli Kiragos'u da zikretmemiz gerekir. Kantar Egesti, yani Kantarlı veya Kançalı (Genceli) Kiragos, Gence şehrinde bulunan bir ermeni manastırında rahiplik etmiştir. Yazdığı eserinde 1241 veya 1242 senesinde yaklaşık kırk yaşında olduğunu bildiren yazarın 1200'lü yılların başında doğduğunu düşünülmektedir. Yazarın hayatı konusunda ayrıntılı bir bilgi yoktur. 1265 senesinde meydana gelen olayları naklederken aniden eser son bulmuştur. Eserin bu tarihte son bulmuş olmasından dolayı yazarın bu tarihte ölmüş olması düşünülmektedir⁷⁴³.

Genceli Kiragos kaleme aldığı *Moğol İstilas*ı adlı eserinde 1220-1265 yılları arasında meydana gelen olayları anlatmıştır. Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım kendisinden önce yazılan eserlerden bir derlemedir. İkinci kısım yazarın yaşadığı zamanda meydana gelen olayları ihtiva ediyor. 1220 senesinde Moğolların batıya doğru olan saldırıları ile başlayan eser 1265 yılına kadar devam etmiştir. Moğol saldırılarını anlatırken Gence şehri hakkında da geniş bilgiyi Kiragos'un eserinden

⁷⁴² Haykıran, 2015: 349.

⁷⁴³ Solmaz, 2009: 11.

elde ediyoruz. Moğol saldırılarının yanı sıra Kilikya baronları ve onların taç giyme törenlerinden de eserde bahsedilmiştir⁷⁴⁴.

Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar adlı eser üç farklı Ermenice nüshadan çeviri yapılarak ortaya çıkarılmıştır. Bu çeviriler Robert Bedrosian tarafından yapılarak İngilizce yayınlanmıştır⁷⁴⁵. Viyana, Moskova ve Üsküdar kopyaları olarak nitelendirilen bu elyazmaları kitabında A, B ve C harfleriyle belirten yazar bu üç nüsha arasındaki farklılıkları da okuyucuya nakletmiştir. Genceli Kiragos'un eseri ülkemizde Türkçeye iki farklı şahıs tarafından çevrilmiştir. İlk çeviri Gürsoy Solmaz tarafından 2009 yılında yapılmıştır. *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar* başlıklı bu çeviride eserin yazarı Müverrih Kiragos olarak verilmiştir. Bir diğer çeviri ise 2018 yılında Mahmut Kemal Bey tarafından yapılmıştır. *Moğol İstilas 1220-1265* başlıklı bu eserde de yazar Genceli Kiragos olarak belirtilmiştir. Bu iki kitap arasında tek fark 2009 nüshasında Müverrih Kiragos yazarken 2018 tercümesinde Genceli Kiragos yazmasıdır.

3. Diğer Bilimler

Moğol istilas döneminde edebiyat ve müzik gibi diğer sosyal bilimler pek fazla rağbet görmese de Gâzân Han'ın Müslüman olmasından sonra edebiyat ve şiire olan ilgi artmış ve şairler saraylara davet edilmeye başlanmıştır. 1271 yılında Merâğa'da doğan ve 1337 yılında İsfahan'da vefat eden Evhâdî, dönemin edebiyat alanında ün kazanmış şairlerindendi. Merâğa'lı olmasına rağmen uzun süre İsfahan'da yaşayıp orda öldüğü için İsfahanlı olarak tanıtılmıştır. Ebu Said döneminde ün kazanan şair saraya davet edilmiş ve sultanı ve onun veziri Gıyasüddin Muhammed'i öven şiirler söylemiştir. 1332 yılında kaleme aldığı ve Sultan Ebu Said'i övdüğü *Cem-i Cam* adlı mesnevisi ayrıca Ahlak ve sosyal konular içermektedir. "*Cemşid'in Bardağı*" ya da yaygın olan adıyla "*Dünyayı Gösteren Cam*", İlhanlılar döneminin edebi seviyesini gösteren nadide eserlerden birisidir. Eser o kadar etkili olmuş ki yazıldığı hafta bir

⁷⁴⁴ Solmaz, 2009: 11.

⁷⁴⁵ Subaşı, 2015: XXXI.

anda dört yüz kopya çoğaltılmış ve hepsi de yüksek fiyattan satılmıştır. Eserin bir örneği de günümüze kadar ulaşmıştır. Bunun yanı sıra Nasıreddün Tûsî'nin torunu Vacıhe'd-Din Şah Yusuf için yazdığı “*Dahname*” adlı eseri de bilinmektedir⁷⁴⁶.

Dönemin bir diğer önemli şairi ise Cüveynî ailesinin himayesinde bulunan Humâm-i Tebrîzî'dir. Sadece şair değil aynı zamanda tefsir konusunda da uzmandı. Dönemin önemli bilim adamı Tûsî'den tefsir ve felsefe dersleri alan şair Reşîdüddin'in ricası ile bir Kur'an tefsiri de yazmıştır. İlhanlı hâkimiyetinin başından beri onları destekleyen ve halkın da İlhanlı yönetimini kabul etmesini telkin eden şair bu çabalarından dolayı devlet tarafından desteklenmiştir. Devlet bütçesinden aldığı destekle tekke inşa ettirmiş ve bu tekkeye devlet hazinesinden senelik bin dinar para verilmiştir. Gösterdiği tüm bu çabalar göz önünde bulundurularak İlhanlıların zayıf olduğu bölge olan Anadolu'ya gönderilmiştir. Amasya, Tokat ve Konya bölgelerinde bulunan şair, halkı İlhanlı yönetimini kabul etmeye çağırsa da Azerbaycan bölgesinde olduğu kadar Anadolu'da etkili olamamıştır. En bilinen eseri *Divan-ı Humâmî*'de dönemin önemli yöneticilerini övmüştür. Eserinde Gâzân Han için yedi iklimin sultanı ifadesini kullanmıştır. Olcaytu'ya sunulan övgü dolu şiirlerin başında Humâmî'nin şiiri gelmektedir. Şair 1314 yılında Tebriz'de vefat etmiş ve kendi dergâhının bahçesine gömülmüştür⁷⁴⁷.

Gâzân Han döneminin önemli şairlerinden birisi de Benâkitî olmuştur. Asıl adı Fahrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed olan şair 1329 yılında hayatını kaybetmiştir. Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan şair 1302 senesinde Gâzân Han tarafından melikü's-şuarâlığa tayin edilmiştir. Benâkitî'nin en önemli eseri, Olcaytu Hudâbende'nin (1304-1317) emriyle yazmaya başladığı ve asıl adı *Ravzatü Üli'l-Elbâb Fî Tevârîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb* olan *Târîh-i Benâkitî*'dir. Müellif eserini 1317'de Ebû Saîd Bahadır Han döneminde tamamladı. Eser, muhtevastaki sıralamada yapılan değişiklik ve İlhanlılar dönemine ait orijinal bilgiler dışında Reşîdüddin'in *Câmi'u't-Tevârîh* adlı tarihinin bir özeti niteliğindedir. *Târîh-i Benâkitî*, sırasıyla peygamberler ve kilise babaları (Âbâ-i Nasrâniyye), eski İran hükümdarları,

⁷⁴⁶ Browne, 1995: 141; Piriyeve, 2003: 292; Haykıran, 2015: 158-159; Abad, 2015: 103-104.

⁷⁴⁷ Kazvînî, 1990: 822; Haykıran, 2015: 162-164.

Hız. Peygamber ve halifeler, Abbâsîler ve onların çağdaşı İnan hânedanları, yahudiler, hıristiyanlar ve Franklar, Hintliler, Çinliler ve Moğollar olmak üzere dokuz bölüme ayrılır⁷⁴⁸.

Abdulkadir Meragî, Azerbaycan'ın müzik uzmanlarından biridir. 1353 yılında Merâga'da doğan Meragî, dört yaşında okula başlamış ve sekiz yaşında Kuran-i Kerim'i hatmetmiştir. Matematik ve müziğe ilgi duyan Meragî eserlerini Farsça yazmıştır. Onun *Camii'l-Han*, *Kanzeü'l-Han* ve *Makasedü'l-Han* adlı eserleri bulunmaktadır⁷⁴⁹.

Dil bilimi alanında en önemli çalışmaya imza atan Cemaleddin b. Muhenna'dır. İlhanlı hâkimiyetinin tesis edilmesiyle bölgede Arap, Fars, Türk ve Moğolca konuşulmaya başlamış ve zamanla Türkçe ağırlık kazanmıştır. Bu dönem Cemaleddin b. Muhanna, Arap-Fars, Arap-Türkçe, Arap-Moğol dillerinde üç bölümden oluşan *Kitab-i mecmuey-i tercümani Torki, Farsi, Moqoli* adlı bir sözlük kaleme almıştır. Bu sözlükte iki binden fazla Türkçe kelime ve gramer özellikleri yer almıştır⁷⁵⁰.

Dönemin önemli matematik bilimcisi Fahrettin Ebü'l-Kasım Ahmed b. Muhammed b. Hasan Merâgi'dir. Ailenin en küçük çocuğu olan Hasan Merâgi, kardeşleriyle birlikte Mevlana Rekideddin er-Raz'nin öğrencisi olmuş ve Mevlana Necmeddin Ahmed b. Bevvab'dan matematik dersleri almıştır. Eğitimi tamamlandıktan sonra 1282 yılında İlhanlı sarayında hizmete alınmıştır. Argun Han zamanında (1284-1291) çeşitli görevlerde bulunan Hasan Merâgi bir süre Bağdat'ta mali müfettiş olarak da çalışmıştır. Daha sonra Anadolu'ya gelen Merâgi Sivas'ta öldürülmüş ve cenazesi Merâga'ya götürülerek orada defnedilmiştir⁷⁵¹.

⁷⁴⁸ Yazıcı, 1992: 429-430.

⁷⁴⁹ Abad, 2015: 104-105.

⁷⁵⁰ Kahramanov, 1986, 22.

⁷⁵¹ Nesirov, 2011: 179.

E. Telif Edilen Eserler

İlhanlılar döneminde Azerbaycan'da birçok bilim dalında eserler yazılmıştır. Bu dönem Merâğa rasathanesinde Tûsî tarafından 150'ye yakın telif eser ortaya çıkmıştır. İlhanlılar döneminde bilim başlığı altında Azerbaycan'lı bilim adamları hakkında bilgi verilmiştir. Bilim adamlarını anlatırken onların telif eserleri de yazılmıştır. Telif edilen eserler başlığı altında yazarı hakkında herhangi bir biyografi olmayan eserler verilmiştir.

Abdullah b. Ali Felek Âlâ-yi Tebriz'i *Kanun es-Saadet* ve *Saadetname*; Şemsettin Übeyd Tebrizi matematik alanında *Risalet ül-hesap*, *Şerhi-metale* ve *Metni Öklides* adlı eserler yazmıştır. Dönemin bir diğer bilim adamı olan Hümmam b. Muhammed Tebrizi *Kitab el-irşad fi marifet ül-edad* adlı eserini Şirvanşah Şeyh İbrahim'e ithaf etmiştir⁷⁵².

Kadı Muhammed b. Ahmed Tebrizi, İlhanlı döneminin önemli kadıları arasında yer almaktadır. Onun kaleme aldığı *Desturü'l-Kudat* adlı eserde kadıların davranış usul ve kurallarının yanı sıra kadılık görevi hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. Eseri 1370 yılında tamamladığına göre ölüm tarihinin de 1370 sonrası olduğu düşünülmektedir⁷⁵³.

İlhanlılar döneminde Tebriz şehrinin kadılığı görevini yürüten Kadı Abdüssamed b. Beyaz Tebrizi, Kuran-i Kerim'in kıraat ve tecvidi konusunda uzmanlaşmıştır. Onun bu konuda kaleme aldığı *Muhtasarü'ş-Şatibiye* adlı eseri *Muhtasar-ı Tebrizi* adı ile ün kazanmıştır. Yazar 1364 senesinde Tebriz'de vefat etmiştir⁷⁵⁴.

⁷⁵² Onullahi, 1982: 168; Piriyeve, 2003: 283.

⁷⁵³ Nesirov, 2011: 314.

⁷⁵⁴ Nesirov, 2011: 315.

VII. Eğitim Faaliyetleri

İlhanlılar döneminde eğitim faaliyetleri denildiği zaman Moğolların kendi kültürlerine ait eğitim anlayışından ziyade İslam kültür ortamında şekillenen eğitim kurum ve faaliyetleri anlaşılmaktadır. Bunun da sebebi Moğolların istila ettikleri bölgelerde daha önceden eğitim kurumlarının var olması ve bu kurumların da İslami kurallara göre faaliyet göstermiş olmasıdır. İlhanlı Devleti de İslam kültür dünyasının merkezinde bulunan bir devlet olarak Moğol geleneklerini taşımanın yanı sıra İslam medeniyetinin ürettiği eğitim sistemini de benimsemiştir.

İlk Moğol akınlarının ortaya çıkmasıyla birlikte Azerbaycan'da eğitim faaliyetlerinin sekteye uğradığı açık bir gerçektir. Fakat bu gerilemenin tüm Moğol hâkimiyeti boyunca devam ettiğini ve eğitim faaliyetlerinin tamamen durduğunu söylemek doğru olmaz. İlhanlı Devleti kurulduktan sonra devlet yöneticileri İlhanlı öncesi geliştirilen mevcut eğitim sistemini benimseyerek kendileri de bu eğitim sisteminin devamcısı sayılmışlardır. Moğol akınlarının başladığı andan itibaren devletin kurulmasına kadar olan süre zarfında yaşanan baskı, yıkım ve katliamlara rağmen bölgedeki medreselerin önemli bir kısmı ayakta kalmayı başarmıştır⁷⁵⁵.

Eğitim faaliyetlerine önem veren İlhanlı Devleti yıkımların en çok olduğu bölgelerde bile ilk olarak eğitim kurumlarını ayakta tutmaya çalışmış hatta yeni medreseler inşa etmişlerdir. İlhanlı tarihine bakıldığında genel olarak Hülâgû Han'dan Gâzân Han'a kadar olan süre yıkım ve istila süreci iken Gâzân Han'ın başa geçmesiyle imar faaliyetlerinin başladığı görülür. Gâzân Han'ın İslam dinini kabul etmesi ve bunun akabinde uyguladığı reformlarla onun eğitim ve imar faaliyetlerine daha çok önem verdiği görülse de aslında imar faaliyetleri Hülâgû Han zamanında başlamıştır. Hülâgû Han'la başlayan bu süreç her yeni hükümdarın başa geçmesiyle biraz daha artmış ve Gâzân Han zamanında en had safhaya ulaşmıştır. Hülâgû Han zamanında yapılan Merâga rasathanesini dikkate almazsak Gâzân Han'a kadar olan hükümdarlar küçük medreseler tamir ettirmiş ya da yenisini yaptırmışlar. Ancak İlhanlılar döneminde imar faaliyetleri ve eğitime verilen önem Hülâgû Han'la başlamıştır.

⁷⁵⁵ Piriye, 2003: 278-279; Haykıran, 2015: 95.

Merâga'da yapılan rasathane sadece basit bir gözlem evi değildi, bunun dışında bir eğitim kurumu olarak faaliyet göstermiştir. Çeşitli bölgelerden gelen bilim adamları burada faaliyet gösterirken aynı zamanda öğrenciler de yetiştirilmeye çalışılmış ve rasathanenin içinde büyük bir kütüphane kurulmuştur. Bir rasathane ve aynı zamanda eğitim kurumu olan Merâga rasathanesi hakkında çalışmamızın Astronomi başlığı altında geniş bilgi vermiştik. Bunun dışında Gâzân Han tarafından inşa edilen Şenb-i Gâzân ve Reşîdüddin tarafından inşa edilen Rab-î Reşîdî adlı şehirlerde de eğitim faaliyetlerine önem verilmiş ve burada mekteb⁷⁵⁶ ve medreseler inşa edilmiştir.

Azerbaycan'da eğitimin temelini mekteb ve medreseler oluşturmuştur. Mekteb genel olarak çocuklara temel eğitimin verildiği bir yerdirdi. 5-6 yaşına kadar çocuklar bu eğitim kurumunda yazma ve okuma eğitimi aldıktan sonra medreselere alınabilmek için çalışmışlardır. Her on çocuğa bir Atabey, yani öğretmen verilmiştir. Bu öğretmenler çocuklara yazıp okumayı öğretmenin yanı sıra onların giyim kuşamından sorumlu olmuş ve adabı muaşeret kurallarını öğretiyorlardı. Çocukları gün içinde okula götürüp getiren atabeyler okul dışında da çocuklardan sorumlu olmuşlardır.

Mekteb'de okuma yazma öğrenen çocuklar daha sonra medrese eğitimine tabi tutuluyorlardı. Medresede dini eğitimin yanı sıra dünyevi bilimler de anlatılmıştır. İlhanlılar döneminde Azerbaycan'da medreselerin yoğun olduğu şehir Tebriz'di. Tebriz'de bu dönem inşa edilen Şenb-i Gâzân ve Rab-î Reşîdî adlı eğitim kurumları mevcuttu. Rab-î Reşîdî'de bulunan medrese Bağdat Nizamiye medresesinden sonra doğuda yapılan en önemli eğitim kurumu olmuştur.

Şenb-i Gâzân ve Rab-î Reşîdî bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra aynı zamanda şehir olma özelliği de taşıdığı için bu merkezler hakkında imar faaliyetleri başlığı altında bilgi verilmiştir.

⁷⁵⁶ 5-6 yaşına kadar olan çocukların eğitim gördüğü okul.

VIII. Demografik Yapı

Azerbaycan, Türk dünyası tabirince Batı Türkleri olarak bilinen Oğuzların veya diğer adıyla Türkmenlerin doğu kolunu oluşturan ve Milattan sonra VII. yüzyıl itibariyle Türklere vatan olan coğrafi ve stratejik bakımdan önemli bir merkezdir. Türkiye dışında kalan Oğuz veya Türkmen kabilelerinin büyük kısmı bu coğrafyada yaşamaktadır. Azerbaycan toprakları üzerinde yaşayanlar millet bakımından Türk sayılmaktadır⁷⁵⁷.

Anadolu Türkçesine yakın bir şive ile konuşan Azerbaycan Türkleri bu topraklara Milattan önce göç etmeye başlamıştır. Erol Kürkçüoğlu Azerbaycan'ın Türkleşmesini beş ana başlık altında ele almıştır⁷⁵⁸. Biz konumuz itibari ile Moğol istilası öncesi ve İlhanlı hâkimiyeti döneminde bölgenin demografik yapısını ele alacağız.

A. Moğol İstilasası Öncesi Demografik Değişim

Türkler Azerbaycan'a Milattan önce VII. yüzyılda Sakaların göçü sırasında gelmiştir. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Sakalara ait yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bunlar arasında Tebriz'in *Darvaza-î Sar* adlı kapısında Efrasiyabın kesik kafası defnedilmiş, Arran'da Sang-i Surah'ın Efrasiyabın son sığınağı olduğu rivayeti mevcuttur⁷⁵⁹. Miladi 446 yılında Azerbaycan'a gelen Hunlar'ın esas kabilesini oluşturan kavim olan Ağaçeri'ler Azerbaycan tarihinde ilk defa Türk ismi ile geçen bir kavim olarak görülmektedir⁷⁶⁰. Azerbaycan'a göç eden bir diğer grup 575 yılında Kür nehrinden geçerek bölgede varlık gösteren “*Sabır*” veya “*Savar*” kavmidir⁷⁶¹.

İslamiyetin yayıldığı dönemde Kafkasya bölgesinde bulunan Hazarlar 700 yılında Kalmuk sahrası ve Kumuk sahili ile aşağıya doğru inerek Muğan çölüne

⁷⁵⁷ Kürkçüoğlu, 1994: 143.

⁷⁵⁸ Kürkçüoğlu, 1994: 144.

⁷⁵⁹ Togan, 1986: 97; Kürkçüoğlu, 1994: 144.

⁷⁶⁰ Togan, 1981: 170; Çay, 1983: 185.

⁷⁶¹ Togan, 1933: 50.

yayılmışlardır. Hazarların rahat bir şekilde bölgeye yayılmasının başlıca sebebi Pers imparatorluğunun İslam devleti tarafından ortadan kaldırılması sayılabilir⁷⁶². İslam dininin Azerbaycan'da yayılmasından bir süre sonra meydana gelen Bâbek isyanı Abbâsî Halifeliğini uzun bir süre uğraştırmıştır. Bölgede meydana gelen iç karışıklığın üstesinden gelemeyen Abbâsîler isyanın bastırılması için Türkistan'dan Afşin ve Boğa komutasında Türk kabileleri Azerbaycan'a göndermişlerdir. Hurremilerin, Bizans ve Hazarlarla olan ilişkilerini kesmek için Türkler ilk önce Tiflis ve Şirvan'ı ele geçirerek buraya yerleşmişler. Azerbaycan'a gelenler arasında Guz, Selçuk, Türkmen, Kazak, Cevanşir, Cebrail ve Kenkerli gibi Türk kabileleri bulunuyordu. Bu Türk boylarının isimleri günümüzde Azerbaycan coğrafyasında bazı bölgelerde şehir ve kasaba ismi olarak yaşamaktadır⁷⁶³.

Revvâdîler döneminde Selçuklu Türkleri de güçlenmeye başlamıştır. 1028 yılından sonra yaklaşık 2000 Oğuz ailesi Revvadî hükümdarı olan Vehsudan'ın (1020-1059) onay vermesi üzerine Azerbaycan topraklarına yerleşmiştir⁷⁶⁴. 1040 yılı Dandanakan zaferinin ardından Selçuklu Devleti'nin başkenti Rey şehrine taşınmıştır. Bu değişikliğin ardından Tuğrul Bey (1040-1063), amcasının oğlu Kutalmış'ı Hazar kıyılarının, diğer amcasının oğlu Hasan ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi de Azerbaycan topraklarının fethi için görevlendirmiştir. Bunun yanı sıra Selçuklu ailesinden olan İbrahim Yinal da Azerbaycan'a gönderilmiştir⁷⁶⁵.

Azerbaycan'da XIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarında Türk nüfusu yoğunlukta idi. Nüfusun ekseriyetini Türkmenler ve Celâleddin Harzemşah ile birlikte bölgeye gelen Kânlı Türkleri oluşturmuştur. Moğol istilasının başlamasıyla birlikte bu Türk boyları doğu Anadolu'ya kaçmıştır⁷⁶⁶.

Selçuklular döneminde Türkmenler Azerbaycan'ın Arran ve Muğan bölgelerine yerleşerek bölgenin Türkleşmesine ve Azerbaycan halkının oluşumuna katkı sağlamışlar. Azerbaycan'da Türkmenler dışında Kıpçaklar'ın da varlığı göze

⁷⁶² Resulzade, 1990: 143.

⁷⁶³ Zeyneloğlu, 1992: 11; Kürkçüoğlu, 1994: 147.

⁷⁶⁴ Piriye, 2006: 26; Velihanlı, 2007: 283-285; Mehmetov, 2009: 238-240; Recebli, 2013: 124-127;

⁷⁶⁵ Kürkçüoğlu, 1994: 150; Sevim, 2000: 49; Yinanç, 2013: 39-40; Bedirhan, 2014: 170.

⁷⁶⁶ Sümer, 1957: 433-435.

çarpmaktadır. Bunun dışında Kara Hitaylar'ın Türkistan bölgesine hâkim olmasıyla bölgeden göç etmek zorunda kalan Karluk ve Kanglı gibi bazı Türk toplulukları da Azerbaycan'a yerleşmişler⁷⁶⁷. Türk dilini konuşan bu kabileler Azerbaycan'a yerleştikten sonra buradaki diğer Türk dilli kabilelerle kaynaşarak bölgede siyasi açıdan da üstünlüğü ele geçirmişlerdir.

Azerbaycan'ın demografik yapısına baktığımızda İslam Ordularının Azerbaycan'ı feth ettiği dönemde bölgede Hazarlar, Kıpçaklar ve Sabirler gibi Türk dilli halkların yanı sıra Tat, Talış ve Kürtler de yaşamaktaydı⁷⁶⁸. Bölgede Kürtlerin varlığından İbnü'l-Esîr ve Belazurî gibi yazarlar eserlerinde bahsetmiştir. Konuyla ilgili ilk bilgiyi Belazurî vermiştir. Yazar *Fütuhu'l Büldan* adlı eserinde İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ı fethini anlatırken Kürtlerden bahsetmiştir. Hüzeyfe b. El-Yeman komutasındaki İslam Ordusu Azerbaycan'ın merkez şehirlerinden olan Erdebil'e vardığında burada şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. Günlerce süren savaş sonucunda şehrin merzubanı İslam Ordusu komutanı el-Yeman ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma şartları arasında Kürt aşiretlerin de adı geçmektedir. Belâsecan, Sebelan ve Sâtervedân Kürtlerine dokunulmaması konusunda Merzuban ile el-Yeman arasında anlaşma yapılmıştır⁷⁶⁹. Belazurî'nin verdiği bu bilgiye dayanarak İslamiyet öncesinde Azerbaycan'ın Erdebil şehrinde Kürtlerin yaşadığı kesinleşmiştir. Merzuban Kürtlere dokunulmaması konusunda İslam Ordusu komutanı ile anlaşığına göre sayılarının çok fazla olduğu düşünülmektedir. Yazar bölgedeki Kürtlerin sayısı konusunda bilgi vermese de anlaşmanın içine onların da dâhil edilmesi sayılarının fazla olduğunu göstermektedir.

Dönemin bir diğer önemli eseri olan el-Kamil'de Kürtlerin bölgedeki varlığından X. yüzyılda bahsedilmiştir. Müellifin verdiği bilgiler doğrultusunda X. yüzyılda Kürtler Azerbaycan'ın tamamına yayılmamışlardır. Tebriz, Arrân, Ani, Merâga ve Duvin şehirlerinde yoğun bir Kürt nüfusu görülmektedir⁷⁷⁰. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre Kürtler bu bölgeye güneyden göç etmiştir. Eserde yer alan kayda

⁷⁶⁷ Kayhan, 2008: 903.

⁷⁶⁸ Velihanlı, 2007: 360.

⁷⁶⁹ Velihanlı, 2007: 22; Belâzuri, 2013: 372-373.

⁷⁷⁰ İbnü'l-Esîr, VIII. 1987: 169.

göre Musul ve çevresindeki Hezbaniyye Kürt aşireti Hamdanilere yenilerek savaştan kaçmış ve aşiretin yarısı Azerbaycan'a göç ederek kurtulmuşlardır⁷⁷¹. Bu olay sonrasında Azerbaycan'da meydana gelen bazı siyasi oluşumlar içerisinde bulunan Kürtler önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bunlardan birisi Azerbaycan valisi İbn Ebi's-Sac'ın ordu komutanının Deysem b. İbrahim el Kürdî adlı bir Kürt olmasıdır⁷⁷². Bunun dışında bölgede Kürtlerin sayısının artarak güçlendiklerine dair kayıtlar da mevcuttur. 960-961 yılında Azerbaycan hâkimi Cestân b. Merzubân ile kardeşi İbrahim b. Merzubân arasında yaşanan iktidar mücadelesinde Kürtler de rol oynamıştır. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin İbrahim b. Merzubân tarafına geçmesi sonucunda hâkimiyet mücadelesini de o kazanmıştır⁷⁷³.

Hamdanilerle olan mücadeleyi kaybederek Azerbaycan'a göç eden Hezbaniyye aşireti nüfus olarak büyük Kürt aşiretlerinden olmuştur. Hatta Azerbaycan'a gelen Hezbaniyye aşiretinin kendilerinden önce bölgeye gelen Arapları da asimile ederek Kürtleştirdikleri görülmektedir. Kürtleşen Arap kabilelerinden birisi de Revvadî aşiretidir. Azerbaycan'ın güneyine hâkim olan Revvâdîler Arap asıllı Kürtleşmiş bir kabile olarak bir süre hüküm sürmüşlerdir. Selçukluların bölgedeki artan siyasi ve askeri gücü karşısında dayanamayan Revvâdîler Selçuklulara boyun eğmişlerdir. Revvadî hükümdarı Ebu Mensur Vehsudan, Tuğrul bey adına hutbe okutarak Selçukluya ve Tuğrul beye bağlılığını bildirmiştir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra da Revvadî aşiretinin ismine rastlanmamıştır. Revvâdîler Azerbaycan'ın güneyinde yaşarken kuzeyde de bir diğer Kürt aşireti olan Şeddadi Hanedanlığı hüküm sürmüştür. Şeddadiler menşee bakımından kürt oldukları kaynaklarda zikredilmektedir⁷⁷⁴. Duvin merkezli kurulan bu Kürt Hanedanlığı Berde ve Gence gibi Azerbaycan'ın önemli şehirlerini ele geçirmişler. Ermenistan'ın Bagratuni Hanedanlığı ile kız alıp veren Şeddadiler daha da güçlenmiş ve bölgede Bizans ile çarpışmalara girişmişlerdir⁷⁷⁵. Ermenilerle yakın ilişkiler içinde bulunmaları onları nüfus bakımından güçlendirmiş olsa da diğer taraftan da asimile olmuşlardır. Bu

⁷⁷¹ İbnü'l Esîr, VI. 1986: 367-367.

⁷⁷² İbnü'l Esîr, VII. 1986: 20.

⁷⁷³ İbnü'l Esîr, VII. 1986: 183-185; Velihanlı, 2007: 275.

⁷⁷⁴ Velihanlı, 2007: 397.

⁷⁷⁵ Bezer, 2010: 409.

asimile sonucunda zamanla çocuklarına bile Ermeni isimleri vermeye başlamışlar. 1030 yılına gelindiğinde Ermeni ve Gürcü baskılarına dayanamayan Şeddadiler zayıflamış ve bir süre sonra tarih sahnesinden silinmişler.

B. İlhanlı Hâkimiyetinde Demografik Değişim

Azerbaycan tarih boyunca etnik köken bakımından yeni grupların oluştuğu ve eskilerin tarih sahnesinden silindiği coğrafya olmuştur. Azerbaycan'ın Türkleşmesi konusunda en önemli çalışma Zeki Velidi Togan tarafından yapılmıştır. Bu konuda bir diğer önemli çalışma Faruk Sümer tarafından kaleme alınmıştır. Faruk Sümer “*Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış*” adlı makalesinde bu konuyu Selçuklu, Moğol ve Moğol Sonrası dönemler olmak üzere üç başlık altında ele almıştır. Selçuklu dönemini Azerbaycan'ın Türkleşmeye başlaması, ikinci dönem gelişme ve sonuncu dönem de Türkleşmenin tamamlanması olarak vurgulamıştır⁷⁷⁶.

Moğol istilası öncesi Şirvan istisna olmak kaydıyla Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunu Türk dilli halklar oluşturmuştur⁷⁷⁷. Sadece Arran bölgesinde 100.000 Türk süvarisi bulunuyordu⁷⁷⁸. Nesevî'nin eserinde ifade ettiği gibi Arran'daki Türkmenleri bir araya toplasalar karınca yığını gibi gözükdü⁷⁷⁹. Bu dönemde Azerbaycan'da Türkmenlerin yanı sıra Fars dilli, Dağıstan halkları ve Alban kabileleri yaşamıştır. Derbend ülkesinde 70 millet yaşıyordu ve bunların her birinin kendi dili vardı⁷⁸⁰.

Hülâgû Han'ın batı seferi esnasında onunla birlikte birçok Moğol-Türk kabilesi gelmiş ve onların büyük çoğunluğu işgal edilmiş topraklara yerleşmişler. Göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçen bu kabileler ilk başlarda sosyal, ekonomik ve dini açıdan yerli halkla zorluklar yaşamış olsalar da zamanla bu sıkıntılar giderilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi veren Reşîdüddin, Hülâgû Han'la birlikte gelen bu kabilelerden

⁷⁷⁶ Sümer, 1957: 429.

⁷⁷⁷ Bünyadov, 1986: 73.

⁷⁷⁸ Alizade, 1956: 51.

⁷⁷⁹ Nesevî, 1973: 274.

⁷⁸⁰ Piriye, 2003: 261.

Oyrat, Kurlaut, Bergut, Mankgut ve Yisut kabilelerinin İlhanlı Devlet yönetiminde önemli kademelerde yer aldığını anlatmıştır⁷⁸¹. Reşîdüddin'in yazdıklarından da görülüyor ki Hülâgû Han'la birlikte gelen birçok kabileler İlhanlı yönetimi altındaki topraklara yerleşmişler. Merâğa ve Tebriz'in başkent olması ve ardından da Karabağ bölgesinin İlhanlıların yaylak bölgesi olması dolayısıyla bu akınların merkezi Azerbaycan olmuştur. Bu süreçte yirmiden fazla kabile Azerbaycan bölgesine gelerek burada yerleşik hayata geçmiştir⁷⁸². Sulduz-Çobani, Celâyiri, Kurgan, Sekait, Kinkit, Curait, Sunit, Tangkut, İldurkin, Uryankgat, Ongut, Tatar, Hertekan, Oyrat, Cirkin, Tamgalık, Dolan, Alar, Elet ve Uran kabileleri yerleşik hayata geçerek Azerbaycan'da yaşamlarını devam ettiren kabileler idi. Bu kabilelerin Azerbaycan bölgesinde yaşadıkları coğrafi yer adlarından da anlaşılmaktadır. Azerbaycan'ın Han-Çobanlı, Celayir, Kurgan, Sumqayıt, Güngüd, Corat, Zunut, Tangıt, Elciqan, Uriyad, Ongutlu, Tatar, Tatarlı, Hartagan, Aratkend, Çirkin, Damgalı, Dolanlar, Alar ve Elet isimli yerleşim yerlerinde bu kabilelerin izleri görülmektedir⁷⁸³. Bunların yanı sıra Budat, Bayat, Kaçar, Avşar ve Kumani kabileleri de Azerbaycan'a yerleşmişler⁷⁸⁴.

Hasan Veliyev'in görüşüne göre İlhanlılar döneminde 200.000 Türk ailesi İran bölgesine göçmüştür⁷⁸⁵. Cavad Heyet ise bu sayının çok daha fazla olduğunu bildirmiştir. Onun fikrine göre 2 milyon Türk göç ederek İlhanlılar döneminde bölgeye yerleşmişler. Bu gelenlerin büyük çoğunluğu Azerbaycan coğrafyasında yerleşik hayata geçmiştir⁷⁸⁶. O dönem için 2 milyon belki de biraz abartılmış olabilir fakat Hasan Veliyev'in belirtmiş olduğu 200.000 kişinin göç etmesi normal karşılanabilir.

İlhanlılar döneminde Türk dilli halkların Azerbaycan'a göç edip burada yerleşik hayata geçerek yerli halkla kaynaşması etnik yapıya da etki etmiş ve Türkçe konuşan nüfusun artmasına yol açmıştır. Faruk Sümer'in de belirttiği gibi Olcaytu ve Ebu Said dönemleri Azerbaycan halkının Türkleşmesi konusunda en parlak dönemini

⁷⁸¹ Reşîdüddîn, 1957: 62.

⁷⁸² Qeybullayev, 1986: 58-59.

⁷⁸³ Qeybullayev, 1981: 74-76.

⁷⁸⁴ Agayev, 1984: 148-149.

⁷⁸⁵ Veliyev, 1993: 45.

⁷⁸⁶ Heyet, 1993: 107.

yaşamıştır⁷⁸⁷. Bu dönemde özellikle Çobani ve Uygur kabileleri devletin önemli kademelerinde görevler almıştır. XIV. yüzyılda İlhanlı Devleti'nde önemli yer tutan Türkler Azerbaycan'da merkezi konumda idiler. Önemli devlet yazışmaları Arap, Fars ve Türkçe yapıyordu⁷⁸⁸.

İlhanlılar döneminde Azerbaycan'ın demografik yapısı Ermeni yazarlar tarafından tek taraflı olarak ele alınmıştır. Kuzey Azerbaycan ve Arran halkının Türk olmayan kabilelerden oluştuğunu kaleme almışlar. Buna örnek olarak da Abaka Han zamanında Arranda meydana gelen bir isyan örnek verilmiştir. Babayan adlı Ermeni yazar 1276 yılında Arran'da meydana gelen isyanı Ermeni köylülerin çıkardığını söylemiştir⁷⁸⁹. Onun bu görüşüne araştırmacı Alizade eleştirel bir makale ile cevap vermiştir. İsyanın ortaya çıktığı zaman kefene sarınarak Abaka Han'ın karşısına çıkan isyanın başında bulunan şahsın nasıl Ermeni olabileceğini soran Alizade'ye bu konuda bir cevap gelmemiştir⁷⁹⁰. Bu konuda bir diğer makale Japon bilim adamı Seiichi Kitagawa tarafından kaleme alınmıştır. Moğollar döneminde Gürcistan ve Ermenistan bölgesini araştıran yazar Moğol istilası öncesinde Azerbaycan bölgesinde Türk nüfus olmadığını ve Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve İslamlaşmasının İlhanlılarla başladığını belirtmiştir⁷⁹¹. Tarihi kaynaklara bakıldığında Kitagawa veya Babayan'ın yazdıkları önemini kaybediyor. Azerbaycan'ın Türkleşmesi sürecini ele aldığımızda kaynakların bu konuda yazdıklarını da ortaya koymaya çalıştık. Moğol istilası öncesi Azerbaycan nüfusunun Türklerden oluştuğu ve bu oluşumun İlhanlılar zamanında tamamlandığı kaynaklarda verilen bilgilere dayanarak anlatıldı. Ermeni yazarların Türklerle ilgili kaleme aldıkları eserlerde onların Türkleri sevmediği ve onlar aleyhinde yazılar yazdığı bellidir. Babayan da eserini yazarken Türklere karşı olan duygularından eserinde Ermeni yanlısı yazılar yazmış olabilir. Muhtemelen Kitagawa da Kuzey Azerbaycan'ın Türkleşmesi konusunda sadece Babayan'ın eserini baz alarak çalışma yapmıştır. Çünkü her iki yazarın da yazdıkları kaynakların verdiği gerçeklikten uzaktır.

⁷⁸⁷ Sümer, 1957: 438.

⁷⁸⁸ Piriye, 2003:264-265.

⁷⁸⁹ Babayan, 1969: 315.

⁷⁹⁰ Alizade, 1971: 51.

⁷⁹¹ Kitagawa, 1981: 115-117.

IX. Azerbaycan'da Yaşayan Moğol Mirası

Moğol istilası dünya tarihinde en çok yıkım ve katliamların olduğu dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu istilalar sonucunda dünya genelinde birçok yerleşim yeri yıkılmış, birçok büyük şehir haritadan silinmiştir. Yıkılan şehirlerin yanı sıra bir milyondan fazla insan bu istilalar sırasında öldürülmüştür. İlk dönem saldırıları sonrasında Azerbaycan ve İran coğrafyasında kurulan İlhanlı Devleti bölgede kendilerinden önce yapılan saldırılarda tahrib edilen binaları onarmaya çalışmış hatta yeni şehirler inşa etmişlerdir. Devletin kurulmasıyla Azerbaycan'da İlhanlı mimarisi kendini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde birçok mimari eser yapılmış ve yeni şehirler inşa edilmiştir.

İlhanlılar döneminde Azerbaycan'da imar faaliyetlerinde bulunan Moğolların mimari bir geleneklerinin olduğu söylenemez. Göçebe kültürün temsilcisi olan Moğollar Bozkırda çadırlarda yaşamaktaydılar⁷⁹². Ögedey Han'dan itibaren Moğollar iki bölümden oluşan bir sarayda oturmaya başlamışlar. Çadır kurma geleneğinden vazgeçmeyen Moğollar ele geçirdikleri bölgelerin mimarisiyle de tanıştıktan sonra yavaş yavaş saray kültürüne alışmışlar⁷⁹³.

A. Moğolların Kurduğu Şehirler

İlhanlılar döneminin ilk imar faaliyetleri Hülâgû Han zamanında başlamıştır. Devleti kuran Hülâgû Han, Merâğa'yı kendine merkez seçerek burada imar faaliyetlerini başlatmıştır. Bunun yanı sıra birçok yaylak ve kışlak kurduran Hülâgû, İlhanlıların ilk şehrinin de kurucusu unvanı kazanmıştır⁷⁹⁴.

İlhanlıların ilk imar faaliyeti Hülâgû Han'la başlamış olsa da en önemli çalışmalar Gâzân Han zamanında gerçekleşmiştir. Gâzân Han'ın başa geçmesiyle devlet içinde yaşanan iç mücadeleler durmuş ve devlet kontrolü sağlandıktan sonra

⁷⁹² Spuler, 1987: 485.

⁷⁹³ Kuban, 1993: 94; Haykıran, 2015: 353.

⁷⁹⁴ Spuler, 1987: 487; Haykıran, 2015: 354.

imar faaliyetleri hız kazanmıştır. Yapılan imar faaliyetlerinde Azerbaycan ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Devlet merkezinin burada olması yapılan imar faaliyetlerine de etkisini göstermiştir. Başkent Tebriz’de eski yerleşim yerlerinin yeniden imar edilmesinin yanı sıra ülke genelinde de yeni yerleşim yerleri kurulmaya başlamıştır. Şenb-i Gâzân, Rab-î Reşîdî, Mahmûdâbâd ve Sultâniyye şehirleri İlhanlı mimarisinin en belirgin örneklerini teşkil etmektedir⁷⁹⁵. Konumuz itibari ile İlhanlı başkentlerini anlatırken Sultaniye şehri hakkında da genel bir bilgi vermiş olsak da bu şehir aynı zamanda İlhanlı mimarisi olduğundan dolayı bu bölümde de yer verdik.

1. Şenb-i Gâzân

Gâzân Han’ın başlatmış olduğu reform hareketi sonucunda İlhanlı kültürünün şekillendiği önemli merkez Tebriz şehri olmuştur. İslamiyet’in de etkisiyle İlhanlıları yeniden biçimlendirmeye çalışan Gâzân Han en önemli kültürel yatırımını Tebriz’e yapmıştır. Bir eğitim kurumu ve aynı zamanda çeşitli binaların da bulunduğu şehir olan Şenb-i Gâzân, Tebriz şehrine yapılmıştır⁷⁹⁶.

Tebriz şehir merkezinin üç kilometre güney doğusunda bulunan Şenb-i Gâzân veya diğer adıyla Gâzâniyye bir eğitim ve hayır kurumu olmanın ötesinde şehir olarak kurulmuştur. 1297 yılında temeli atılan şehrin planını Gâzân Han kendisi çizmiştir⁷⁹⁷. İbn Battuta’nın ifadesine göre, “*Gâzân Han tarafından kurulan ve bir kasaba şeklinde imar edilen bu yerleşim yerine Reşîdüddin tarafından Şenbi Gâzân (Şam-ı Gâzân) ismi verilmiş ve Gâzân Han’ın büyükçe bir mimari ile süslenmiş kabrine burada yer verilmiştir*”⁷⁹⁸.

İlhanlı tahtına çıkan Gâzân Han, Argun Han’ın tasarısı olan yapıların inşaatına başlanması emri vermiştir. Tebriz yakınında bulunan bu şehrin etrafına geniş sur duvarları inşa edilmiştir. Şehrin merkezine de kendisi için bir türbe yaptırmıştır.

⁷⁹⁵ Özgüdenli, 2003: 106-107.

⁷⁹⁶ Haykıran, 2015: 99.

⁷⁹⁷ Reşîdüddîn, 1940: 228; Haykıran, 2015: 363-364.

⁷⁹⁸ Battûta, 2000: 333; Kaya, 2019: 940.

Şehzadeliği döneminde Horasan ve civar bölgelerde Müslüman türbelerini gören Gâzân Han, ataların aksine mezarının bilinmesini istemiştir⁷⁹⁹. Sultan Sancar türbesini örnek alarak yapılan türbede on dört bin işçi çalışmıştır. Türbenin boyu Sancar türbesini geçinceye kadar inşaatına devam edilmiştir⁸⁰⁰. Dönemin en büyük türbesi olmasına rağmen günümüze kadar ulaşmamıştır. Siyasi istikrarsızlıklar ve doğal afetler sonucu bu türbe ayakta kalmamıştır. İbn Battûta Tebriz'e gittiğinde Gâzân'ın mezarının bulunduğu Şam adlı yerde kaldığını ve bu mezarın yakınında dini okul ve manastır olduğunu belirtmiştir⁸⁰¹. Evliya Çelebi de Gâzân Han'ın bu devasa türbesinden eserinde söz etmiştir⁸⁰². Gâzân Han 1304 yılında vefat edince önce geçici bir mezara gömülmüş ve sonrasında cesedi bu türbeye taşınmıştır. 1305 yılında Tebriz'de deprem meydana geldiğinde türbede inşaat devam ediyordu ve burada çalışan Ermeni ve Gürcü işçiler bu depremde ölmüştür⁸⁰³. On iki yüzü olan binanın duvarları otuz üç tuğla kalınlığında idi. Her bir tuğla on adam ağırlığında ve yaklaşık olarak on beş gaz⁸⁰⁴,dı. Kubbenin yerden yüksekliği 130 gaz, pervaları 10 gaz, kubbenin dikine boyu 40 gaz ve kubbe çevresi 530 gaz uzunlukta idi⁸⁰⁵.

Şehir bir birinden bağımsız bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümler:

Kümbet-i Âli: Gâzân Han bu türbeye gömülmüştür. Türbenin kendine ait görevli kadrosu bulunmaktaydı. Daha yoğun olarak Cuma günleri hafızlar Kur'an okuyordu. Bu hafızlar dışında türbenin temizliğinden sorumlu olan görevliler de vardı. Türbenin güzel kokması için mum ve gül yağı kullanılmıştır⁸⁰⁶.

Mescid-i Camî: Külliye'nin ibadethanesini oluşturan camide bir imam, bir vaiz, bir müezzin ve caminin bakım ve temizliğinden sorumlu memur çalışmakta idi⁸⁰⁷.

⁷⁹⁹ Özgüdel, 2006: 177; Haykıran, 2015: 364.

⁸⁰⁰ Wilber, 1970: 124.

⁸⁰¹ Battûta, 2000: 228.

⁸⁰² Çelebi, III, 2006: 242.

⁸⁰³ Kâşânî, 1992: 92; Özgüdenli, 2006: 179.

⁸⁰⁴ 1 gaz= 43-53 cm.

⁸⁰⁵ Vassaf, 2004: 460.

⁸⁰⁶ Reşîdüddîn, 1940: 207; Haykıran, 2015: 105;

⁸⁰⁷ Reşîdüddîn, 1940: 209; Haykıran, 2015: 105;

Medreseler: Külliyyenin eğitim faaliyetinin yapıldığı yerd. Burada biri Hanefi diğeri ise Şafi fihhına ait iki medrese vardı. Özgüdenli ise burada dört medrese olduğunu belirtmiştir⁸⁰⁸. Burada müderris, muîd ve fakih olarak üç farklı eğitimci kadro bulunmakta idi. Medresede Şam ve Anadolu bölgesinden gelen müderrisler eğitim veriyor olsalar da Merâga rasathanesinden Tûsî'nin öğrencilerieğitim kadrosunda çoğunlukta idi. Medresede dini ilimlerden daha çok müspet ilimler rağbet görmüştür⁸⁰⁹.

Hankâh: İlhanlıların kültür ve düşünce hayatının önemli bir kısmını oluşturan mutasavvıfî zümreler için yapılmış olan bu hankâh külliyyenin tekkesi görevini üstlenmiştir. Bu tekkenin hangi ekole mensup olduğunun bilinmemesiyle birlikte Rıfai tekkesi olma ihtimali daha yüksektir. Hankâh bünyesinde imam, şeyh ve mutasavvıf'ın yanı sıra yine temizlik işlerinden sorumlu bir şahıs daha çalışmıştır⁸¹⁰.

Daru's-siyâde: Peygamber soyundan gelen seyyidlerin istifade etmesi için yapılan bir misafirhane idi. Burada Seyyidlerin reisi için bir ödenek ayrılırken diğertarafıtan gelip geçen seyyidlerin de ihtiyaçlarının karşılanması için bir bütçe oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra burada aşçı ve hademe de çalıştırılmış ve onlar için de ayrıca bir ödenek ayrılmıştır. Daru's-siyâde'nin kurulması Gâzân Han'ın İslam dinine olan saygı ve bağlılığını göstermektedir. Bu misafirhane sadece Şenb-i Gâzân'da değil ülkenin birçok yerinde de yaptırılmıştır⁸¹¹.

Gözlem Evi: Bilimsel faaliyetler başlığı altında bilgi verdiğimiz Gâzân Han rasathanesi burasıdır. Burada hem rasat faaliyetleri hem de öğrencilere astronomi eğitimi verildiği anlaşılmaktadır. Tûsî'nin Merâga rasathanesi kadar önemli ve bilim üretilen bir yer olmasa da Tûsî, Bağdat'a gittikten sonra buranın çalışmaları da ön plana çıkmaya başlamıştır⁸¹².

⁸⁰⁸ Özgüdenli, 2006: 180.

⁸⁰⁹ Reşîdüddîn, 1940: 209-211; Haykıran, 2015: 106.

⁸¹⁰ Burûşekî, 2008: 164; Haykıran, 2015: 107.

⁸¹¹ Reşîdüddîn, 1940: 210; Haykıran, 2015: 108.

⁸¹² Haykıran, 2015: 109.

Dâru's-Şifâ: Hastaların tedavi gördüğü ve tıp ilmine yönelik çeşitli eğitim faaliyetinin görüldüğü bir yerdir. Hastane kadrosunda göz doktoru, cerrah, hekim ve haznedar bulunmakta idi. Bunun dışında tedavi esnasında ölen hastaların gömülmesi için de ayrıca bir ödenek oluşturulmuştur⁸¹³.

Kütüphane: Gâzân Han ve Reşidüddîn'in özel çabalarıyla kurulan bu kütüphanede eski kitapların onarılması ve korunup saklanması için ödenek ayrılmıştır. Kütüphanede kaç kitap olduğu bilinmese de Tûsî'nin Kütüphanesi kadar zengin olmadığı bilinmektedir⁸¹⁴.

Adalet Evi: Şenb-i Gâzân'ın önemli kısımlarından birisi de ferman ve kanunların toplandığı, bir bakıma devlet arşivi görevini üstlenen Beytu'l Kânûn adlı bu kurumdur. Moğol kültüründe görülmeyen bu kurum muhtemelen Fars kültürünün İlhanlılar üzerindeki etkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Arşivde kanun ve hukuk ile ilgili eserlerin bulunmasının yanı sıra buranın bir bakıma divan-ı inşâ görevi üstlendiği bilinmektedir⁸¹⁵.

Şenb-i Gâzân'da ayrıca vakıf mütevellisinin kalması için Beytu'l-Mütevelli binası, abdest almak için havuzhane, hamam, hekime veya hekimiyeye adıyla anılan doktorların bulunduğu ayrı bir kısım, bahçe ve köşkler bulunmaktaydı. Şenb-i Gâzân din, tıp, hukuk, felsefe ve astronomi gibi temel bilim dallarında araştırma ve eğitim faaliyetlerinin yapıldığı önemli bir merkezdi. Bunun yanı sıra burada bulunan arşiv Şenb-i Gâzân'ın yalnız bir eğitim merkezi olmadığını da göstermektedir. Gâzân Han'ın mezarının burada olması Şenb-i Gâzân'ı bir mezar yeri haline de getirmiştir⁸¹⁶.

Şenb-i Gâzân'ın genel yapısı göz önünde bulundurulduğu zaman burası İlhanlı Devleti için sağlık, eğitim, dini, bilimsel ve kültürel çalışmaların bir arada yürütüldüğü bir merkez olduğu görülmektedir. Şenb-i Gâzân, İlhanlıların Gâzân Han zamanında ulaştıkları kültürel seviyeyi gösteren en önemli merkezdir. Ne yazık ki Gâzân Han'ın

⁸¹³ Burüşekî, 2008: 161; Haykıran, 2015: 109-110.

⁸¹⁴ Burüşekî, 2008: 165; Haykıran, 2015: 110.

⁸¹⁵ Reşidüddîn, 1940: 211; Haykıran, 2015: 111.

⁸¹⁶ Reşidüddîn, 1940: 212.

ölümünden sonra burası eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Bunun da asıl sebebi başa geçen Olcaytu Han'ın Sultaniye adlı yeni bir şehir kurmasıydı⁸¹⁷.

2. Rab-î Reşîdî

İlhanlı kültürünün gelişmesinde büyük role sahip olan vezir Reşîdüddîn birçok eserin ortaya çıkmasına katkı sağladığı gibi kendi gelirlerinden vakfettiği bir eğitim kurumu da inşa ettirmiştir. Rab-î Reşîdî olarak bilinen bu kurum İlhanlı döneminin en kapsamlı eğitim kurumu olarak bilinmektedir. Bu eğitim kurumunun inşası 1300 yılında başlamıştır. Tebriz şehrinin kuzey doğusunda Sorhâb adlanan yerde kurulan bu eğitim merkezi adeta bir şehir huviyyeti kazanmıştır⁸¹⁸.

Reşîdüddîn'in vakıfları ile giderlerinin karşılandığı bu külliye bazı ilavelerin de yapılmasıyla 1316 yılında tamamlanmıştır. Bu külliye Rabaz-i Reşîdî, Şehristan-ı Reşîdî ve Rab-î Reşîdî diye üç temel bölümden oluşmaktadır⁸¹⁹.

1. **Rabaz-i Reşîdî:** Burası ana binaya bitişik olarak inşa edilmiş ikinci planda kalan bir binadır. Eğitim ve kültür faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için gereksinim duyulan destek birimleri bünyesinde barındırmaktadır. İçinde birden fazla mahzenin bulunduğu büyük bir anbar vardı. Külliye'nin hizmeti Türk köleler tarafından sağlanıyordu. Hizmet alt yapısını ve görevlilerin ikametini sağlayan bu kısım ilim faaliyetlerinin yapıldığı esas bölüme yakın fakat orayla bir bağlantısının olmadığı bir görünüm sunmaktaydı⁸²⁰.

2. **Şehristan-ı Reşîdî:** İsminden de anlaşılacağı üzere burası külliye içinde bir şehir özelliği taşıyan kısımdı. Doğrudan Rab-î Reşîdî ile bağlantısı olmayan bu kısım şehir kadar büyük olmasa da büyük bir mahalle görünümünde idi. İlim ve eğitim faaliyetlerinde bulunanlar için yapılmış özel bir yerd. Buranın merkezinde bir de

⁸¹⁷ Haykıran, 2015: 116.

⁸¹⁸ Wilber, 1970: 129; Haykıran, 2015: 119.

⁸¹⁹ Özgüdenli, 2006: 211.

⁸²⁰ Özgüdenli, 2006: 212; Haykıran, 2015: 120-121.

pazar yeri vardı. Burada yapılan evler sadece ikamet amaçlı değil sosyal ve ekonomik hayatın devamını sağlamayı amaçlamıştır⁸²¹.

3. **Rab-î Reşîdî:** Eğitim faaliyetlerinin merkezi olarak tasarlanan bu kısım külliye'nin temel unsurunu oluşturmaktadır. Farklı eğitim faaliyeti sürdüren binalar iç içe bir birlerine yakın bir mimari tarzda yapılmıştır. Farklı amaçlara hizmet eden eğitim binaları arasında geçiş yolları ve dehlizler bulunuyordu. Bu dehlizlerde duvarlara sabitlenmiş kandiller vardı. Bu da eğitim faaliyetlerinin sadece gündüz değil gece de devam ettiğinin göstergesidir⁸²².

Rab-î Reşîdî'de yerleşim yerleri şu şekilde sıralanmıştır:

1. **Ravza:** Külliye'nin merkezi konumunda olan bu ağaçlı ve geniş bahçede bir de su havuzu bulunuyordu⁸²³.

2. **Câmiler:** Rab-î Reşîdî'de iki cami inşa edilmiştir. Mescid-i Sayfî yaz aylarında ve kalabalık cemaatle namazların kılınması için kullanılmayan yanı sıra yaz aylarında medresedeki ilmi dersler burada işlenmiştir. Mescid-i Şetevî ise daha çok kış aylarında namaz kılma ve bunun yanı sıra kış aylarında hadis ve tefsir derslerinin işlenmesi için kullanılmıştır⁸²⁴.

3. **Medrese:** Ravza içerisinde bulunuyordu. Dersler genel itibari ile câmilerde ve sofa (suffa)da yapılıyordu. 1315 yılında medrese için yeni kadrolar belirlenmesi üzerine 2 müderris, 3 mu'id, 25 öğrenci, 1 mürettib, 1 kütüphaneci ve 1 mübadil görev yapmakta idi⁸²⁵.

4. **Kur'an ve Hadîs Kitaplığı:** Ravza içinde kışlık caminin yanında bulunan bu bölmede her yıl 30 *Kur'ani Kerim* ve 4 adet de *Câmi'u'l-usûl fi ehadîsi'r-resûl* isimli hadis kitabı çoğaltılıyordu⁸²⁶.

⁸²¹ Özgüdenli, 2006: 212; Haykıran, 2015: 121.

⁸²² Wilber, 1970: 129; Özgüdenli, 2006: 213; Haykıran, 2015: 122.

⁸²³ Özgüdenli, 2003: 111.

⁸²⁴ Özgüdenli, 2003: 111.

⁸²⁵ Özgüdenli, 2003: 111.

⁸²⁶ Özgüdenli, 2003: 112.

5. **Öksüz ve Yetim Çocuklar Okulu:** Ravza içinde bulunan en büyük bina burası idi. Bu dönem ailesi olmayan 10 öksüz ve yetim çocuk burada barınmıştır. Çocuklar burada barınmanın yanı sıra aynı zamanda külliye de görmüştür⁸²⁷.

6. **Hânkâh:** Tüm İlhanlı şehirlerinde olduğu gibi burada da 8 oda, 1 salon ve mutfaktan oluşan bir Hânkâh bulunmuştur. Burada 1 şeyh, 10 sufi, 1 hademe, 1 ferraş, 1 sucu, 1 kapıcı, 1 aydınlatmacı ve 1 bekçi çalışmıştır⁸²⁸.

7. **Aşevi (Dâr'z-ziyâfe):** Külliye girişinde yer alan aşevi Hânkâh'a bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Hânkâh'da kalanlara, misafir ve komşulara burada yemek veriliyordu. Bunun yanı sıra uzun yoldan gelenler de misafir edilerek üç gün boyunca yemek ihtiyaçları karşılanıyordu⁸²⁹.

8. **Hastahane (Dâru's-şifâ):** Burası, ilaç evi, ilaç malzeme deposu, gülsuyu evi, çalışanlar için mesken tıp derslerinin verildiği derslikler ve hastaneden oluşan büyük bir yapı idi. Hastanenin bitişiğinde bir de tabip evi bulunmaktaydı. Hastanede; 1 tabip, 1 göz hekimi, 1 cerrah, 2 tıp asistanı, 1 ilaççı, 1 bekçi, 1 aşçı, 2 hasta bakıcı, 1 sucu, 1 süpürgeci ve 1 kapıcı olmak üzere toplamda 13 kişi çalışmıştır⁸³⁰.

9. **Mütevellî Evi (Serây-i mütevellî-Beytu'l-mütevellî-Dâru'l-mütevellî):** İki kısımdan oluşan bu binada Rab-î Reşîdî'nin idaresinden sorumlu olan mütevellî kalmıştır. Rab-î Reşîdî'ye ait nakit hazine ile değerli eşyalar burada muhafaza ediliyordu⁸³¹.

10. **Müşrif Evi (Serây-i müşrif-Daru'l-müşrif):** Dış duvar ile hastane arasında bulunan bu yer imarete mali işler ile hesap ve kayıtları kontrolden sorumlu olan müşrifin konaklaması için yapılmıştır⁸³².

⁸²⁷ Özgüdenli, 2003: 112.

⁸²⁸ Özgüdenli, 2003: 111.

⁸²⁹ Özgüdenli, 2003: 111.

⁸³⁰ Özgüdenli, 2003: 111.

⁸³¹ Özgüdenli, 2003: 112.

⁸³² Özgüdenli, 2003: 112.

11. **Nâzır Evi (Serây-i Nazır):** Ravzanın solunda yer alan bu bina Mimar Hacı Kazvî tarafından inşa edilmiştir. Burada mütevellinin yardımcısı durumundaki nâzır konaklıyordu⁸³³.

12. **Muhtelif Evler (Hucrehâ-yi Sâbât):** Hastane, ravza ve eczanenin yanına yapılan bu evler hafız, talebe ve diğer görevlilerin istihdamı için inşa edilmiştir⁸³⁴.

13. **Hamam (Hammâm):** Külliye içinde bulunan hamam kiraya verilerek oradan gelen gelir külliye ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır⁸³⁵.

14. **Havuz-Su Deposu (Hâvz-hâne):** Tebriz çevresindeki akarsulardan büyük kanallar aracılığıyla temin edilen su külliye ihtiyacının karşılanması için bu depoda muhafaza ediliyordu⁸³⁶.

15. **Sakkâyha:** Su konulup alınacak yer olarak kullanılan sakkâylar külliye birkaç farklı yere inşa edilmiştir⁸³⁷.

16. **Bahçe (Serâbistân):** Kışlık caminin kümbetinin arkasında yer alıyordu⁸³⁸.

17. **Misafirhane-İki Konak (Do Serâçe):** Rab-î Reşîdî dergâhının hemen üzerinde ve dış kısımda bulunan iki konak buraya gelen misafirlerin ağırlanması için yapılmıştır⁸³⁹.

18. **Büyük Geçit (Dihlîz-i Bozorg):** Büyük yol olarak da bilinen bu geçit pazardan geçerek ana kapıya ulaşıyordu. Bunun yanı sıra geceleri meşale ile aydınlatılan başka geçitler de mevcuttu⁸⁴⁰.

19. **Hazine Odası (Hîzane):** Müteveli evine bağlı son derece korunaklı bu yapı vakıf gelirlerinin toplandığı ve korunduğu yerdi. Müteveli, müşrif ve nâzır tarafından

⁸³³ Özgüdenli, 2003: 112.

⁸³⁴ Özgüdenli, 2003: 112.

⁸³⁵ Özgüdenli, 2003: 113.

⁸³⁶ Özgüdenli, 2003: 113.

⁸³⁷ Özgüdenli, 2003: 113.

⁸³⁸ Özgüdenli, 2003: 113.

⁸³⁹ Özgüdenli, 2003: 113.

⁸⁴⁰ Özgüdenli, 2003: 113.

birlikte mühürlenmiş sandıklarda saklanan gelirler buradan ihtiyaç doğrultusunda harcanıyordu⁸⁴¹.

20. **Anbar ve Depolar (Anbârâhâ):** Çeşitli amaçlarda kullanılmak için inşa edilen pek çok anbar ve depo yapılmıştır. Bu anbarlarda ekmek yapımında kullanılacak hububat ve bazı yiyecek çeşitleri muhafaza ediliyordu⁸⁴².

21. **Yetimhane (Beytu'l-eytâm):** Salihyye mahallesinde bulunan bu evde 10 öksüz çocuk bulunuyordu. Atabek adlı bakıcının kontrolünde bulunan çocuklar gündüzleri okuma yazma öğrenmek için öğretmen huzuruna götürülüyorlardı⁸⁴³.

22. **Kütüphane (Beytu'l-kutub-Kitâb-hâne):**Reşîdüddin tarafından kaleme alınan eserlerin orijinal kopyası burada muhafaza edilmiştir. Mütevellî evine bitişik olan kütüphane doğrudan mütevellîye bağlı idi. Belli bir depozit karşılığında burada bulunan kitaplar bir aylığına ödünç veriliyordu⁸⁴⁴.

23. **Türbe (Kunbed) ve Hâfızlar Odası (Dâru'l-huffaz):** Vakıf türbesinin bulunduğu bu yere Reşîdüddin öldükten sonra naşının gömülmesi istenmiştir. Burada 24 hâfız nöbetleşerek gece gündüz sürekli bir şekilde Kur'an okuyordu. Burada bekçi, anahtarıcı ve temizlikçi olmak üzere üç personel çalışmıştır⁸⁴⁵.

24. **Eczane (Dârû-hâne):** Hastalara ilaç yapımı ve dağıtımını için kullanılan yerdi. Pazartesi ve Perşembe günleri misafirler de dâhil olmak üzere ihtiyaç doğrultusunda ilaç dağıtılıyordu⁸⁴⁶.

25. **Ekmek Fırını:** Rab-î Reşîdî sakinlerinin ihtiyacı olan günlük 723 menn (602,475 kg) ekmek buradan karşılanmıştır. Yazın ve kışın farklı yerlerde yapılmak üzere burada iki farklı fırın bulunmuştur⁸⁴⁷.

⁸⁴¹ Özgüdenli, 2003: 113.

⁸⁴² Özgüdenli, 2003: 114.

⁸⁴³ Özgüdenli, 2003: 114.

⁸⁴⁴ Özgüdenli, 2003: 114.

⁸⁴⁵ Özgüdenli, 2003: 114.

⁸⁴⁶ Özgüdenli, 2003: 115.

⁸⁴⁷ Özgüdenli, 2003: 115.

Anadolu, Gürcistan, Rusya, Hindistan ve Afrika gibi çeşitli ülkelerden 220 köle ve bunlarla evlenmeleri için 220 cariye getirilmiştir. Köleler Rab-î Reşîdî'ye vakfedildiği için bunlardan doğan çocuklar da anne ve babaları gibi vakfedilmiş oluyordu. Kölelerden birisi öldüğü zaman onun erkek çocuğu babasının yaptığı göreve atanmıştır. Eğer kölenin erkek çocuğu yoksa o zaman mütevellî yeni bir köle almak durumunda kalıyordu. Kölelerden birinini eşinin ölmesi durumunda köle, eşinden ayrılan bir köle ile evlendirilecek ya da mütevellî yeni bir cariye satın alacaktı⁸⁴⁸.

Külliyede 42 farklı iş kolunda toplam 596 görevli çalışmakta idi. Çalışan 440 köle için herhangi bir nakit ödeme yapılmazken 150 maaşlı görevli daha bulunuyordu. Burada en yüksek ücretleri müderris, doktor, türbe bekçisi ve anahtarcısı alıyordu⁸⁴⁹.

Rab-î Reşîdî, içinde çeşitli meslek ve iş dallarının olduğu, farklı bölgeler ve kültürlerden oluşan birkaç bin kişinin bir arada yaşayıp çalıştığı bir sağlık, eğitim ve kültür merkezi idi⁸⁵⁰. Burada 30.000 güzel ev, 1500 kadar dükkân, 24 büyük kervansaray, 200 hâfız için dârülhuffâz, sufiler için hankâh, 6000 öğrenci için öğrenci mahallesi, devlet adamlarını karşılamak için saray, bahçe, hamam, anbar ve eczane bulunuyordu⁸⁵¹.

3. Mahmûdâbâd

İlhanlı mimarisinde yapılan şehirler arasında Gâzân Han tarafından yaptırılan Mahmûdâbâd şehri de önemlidir. Aslında bir şehir olmaktan daha çok bir isim olan Mahmûdâbâd Azerbaycan'da çeşitli yerlerde yapılan şehirlere verilen genel bir isimdir. Gâzân Han, gerçekleştirdiği reformlar sonucunda çoğunluğu Türklerden oluşan göçebeleri yerleşik hayata geçirmek ve bunların iş gücünden tarım ve ticarete

⁸⁴⁸ Özgüdenli, 2003: 122.

⁸⁴⁹ Külliyyede mevcut iş kolları ve çalışanların aldığı ücretlerle ilgili detaylı bilgi için bkn: Özgüdenli 2003: 115-124.

⁸⁵⁰ Özgüdenli, 2003: 125.

⁸⁵¹ Alkış, 2020: 1063.

faydalanmak için Azerbaycan'da birçok yerleşim yeri yaptırmıştır. Bu şehirlerin hepsi genel olarak Mahmûdâbâd olarak anılmıştır⁸⁵².

Mahmûdâbâd şehirlerinden pek çoğunun yeri belirlenemese de bu şehirler genel olarak küçük ölçekli olmakla birlikte içinde herhangi bir mimari yapı yer almamıştır. Bu şehirlerden yalnız bir tanesinin yeri bilinmektedir. Aynı adla kalan şehir Hazar denizi kıyısında Kür nehri boyunca uzanan Kavbar adlı düzlükte yer almaktadır. Nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Mahmûdâbâd, Gâzân Han sonrasında oldukça önemli şehir hâline gelmiştir. İktisadi ve demografik canlılığın görüldüğü bu şehir özellikle Olcaytu Han zamanında en mamur şehirler arasında yerini almıştır⁸⁵³.

4. Sultâniye

Göçebe kültürün temsilcisi olan İlhanlılar Azerbaycan merkezli devleti kurduktan kısa süre sonra imar faaliyetlerinde bulunarak bir anda göçebelikten yerleşik bir yaşama geçmişlerdir. Onların bu davranışını yaptıkları yeni şehirler göstermektedir. Gâzân Han'dan sonra başa geçen Olcaytu, ağabeyinin yaptığı reformları devam ettirmek adına birçok eser imar ettirmiş ve bu bağlamda son çalışması da yeni bir şehir inşa etmek olmuştur. Şenb-i Gâzân'dan daha büyük ve görkemli bir şehir kurmak isteyen Olcaytu şehrin inşasına 1305 yılında başlamıştır⁸⁵⁴.

Şehrin merkezinde sekizgen bir yapı olarak Olcaytu Han türbesi bulunmaktaydı. Olcaytu'nun emri ile türbe çok büyük inşa edilmiştir. 1309 yılında Şîi olduğunu duyuran Olcaytu'nun aslında amacı Hz. Ali ve Hz. Hüseyin türbelerini Sultaniye şehrindeki bu türbeye taşımaktı. Fakat onun bu arzusu gerçekleşmemiştir. Bu türbenin etrafına Şenb-i Gâzân'da olduğu gibi diğer kurumlar yapılmış ve sonrasında da en dış

⁸⁵² Togan, 1981: 254; Piriye, 2003: 299-300.

⁸⁵³ Haykıran, 2015: 388.

⁸⁵⁴ Burüşekî, 2008: 151; Piriye, 2003: 299; Haykıran, 2015: 370.

kısımlara yerleşim yerleri inşa edilmiştir. 1313 yılında inşaatın bitmesiyle İlhanlı başkenti buraya taşınmıştır⁸⁵⁵.

İlhanlı sınırları içinde görülen en görkemli şehir olan Sultaniye Gâzân Han'ın başlattığı şehir kurma geleneğinde de son noktayı koymuştur. Şehir sadece Olcaytu'nun çabaları sonucu oluşmamıştır. Şehrin çeşitli noktalarında hayır kurumları yaptırmaya çalışan yöneticileri gören Olcaytu bunları sistemli bir hâle getirmek için bir ferman da çıkarmıştır. Vezirlerin ve şehirde yaşayan zenginlerin imara katkıda bulunmaları için bir eser yapmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Reşîdüddin bin evlik bir mahalle yaptırırken Taceddin Ali Şah da birkaç büyük imaret inşa ettirmiştir. Bunun dışında kalenin hemen önüne büyük bir kasır yaptırmıştır. Elmas ve altınla süslenen bu binanın bir eşi benzeri daha yoktu⁸⁵⁶.

Şehirde türbe merkezinden şehrin içlerine doğru uzanan beş ana cadde bulunmaktaydı. Ana caddelerin amacı şehir merkezindeki kalabalığı azaltmaktı. Bu caddeler üzerinde Şenb-i Gâzân'da olduğu gibi seyitlerin kalması için misafirhaneler; darû'z-ziyâfe adlı aş evleri; hastaları tedavisi için darû's-şifa; idari işlerin görüldüğü devlet daireleri; on dokuz ayrı noktada kurulan yirmi altı adet hayır kurumu ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen tüccarların bulunduğu büyük bir Pazar ve bol miktarda zaviye ve mescit bulunmuştur⁸⁵⁷.

Olcaytu Han, 1317 yılında öldüğünde kendi adına yaptırdığı türbeye gömülmüştür. Onun yerine tahta geçen Ebu Said Bahadır Han başkenti yeniden Tebriz şehrine taşımıştır. Sultaniye Olcaytu'nun ölümüyle tamamen önemini kaybetmiştir. Aslında Olcaytu hayattayken de kısa bir süre sonra şehir ilk kurulduğu canlılığını yitirmiştir. Bunun da sebebi ticaret yolunun olmaması idi. Bu sebepten Olcaytu şehre diğer ticaret yollarıyla bağlantı kuran *şâh-rah* adlı bir ticaret yolu yaptırmıştır. Fakat tüm bu yatırımlara rağmen Sultaniye uzun ömürlü bir şehir olmamıştır⁸⁵⁸. 1405 yılında

⁸⁵⁵ Burüşekî, 2008: 151; Haykıran, 2015: 372-373.

⁸⁵⁶ Wilber, 1970: 173-174; Haykıran, 2015: 378-379.

⁸⁵⁷ Haykıran, 2015: 380-384.

⁸⁵⁸ Wilber, 1970: 173; Haykıran, 2015: 385.

Sultaniye'ye varan Clavijo şehrin dışında sur olmadığını yazmıştır⁸⁵⁹. Anlaşılan Olcaytu'nun yaptırdığı surlar kısa sürede yıkılmış ve tarihe karışmıştır.

B. Abidevi Yapılar

Sadece Azerbaycan'da yapılan şehirler değil genel olarak İlhanlı mimarisine bakıldığında onların kendilerine özgü bir tarz geliştiremedikleri görülmektedir. İslam inancı doğrultusunda gelişen Selçuklu mimarisinin takipçiliğini yapmışlardır. Her ne kadar Selçuklu mimarisini örnek almış olsalar da kendilerinin de kattığı yenilikler olmuştur. Sokak girişine önem veren yapı tarzları ve yüksek kubbeli bir giriş ve iki yanındaki minareleri olan bir tarz İlhanlılardan önce mimari alanda kullanılmayan bir yapı şekliydi. İlhanlılar döneminde ortaya çıkan mimaride sanat her çeşidiyle dekoratif ve soyuttu. El sanatları ve taş süslemeciliği bu dönemde önem gören sanat dalları arasında yerini almıştır. Bu açıdan İlhanlı mimarisinde süsleme tarzında kufi yazının çok sık kullanıldığı görülmektedir⁸⁶⁰.

İlhanlı mimarisi kendine özgü yeni tarzlar ortaya koymaya çalışsa da Selçuklu mimarisinden farklı olan çok az yönleri mevcuttu. Bunlara örnek verecek olursak: İlhanlı yapılarında dikey şekiller ve seçmece stiller göze çarpmaktadır. Odalar yatay ölçülerine kıyasla, dikey olarak daha uzun ve yüksektir. Selçuklu divanhanelerinin ölçüleri büyük ve geniş iken İlhanlılarda bu yapılar dar ve yüksektir⁸⁶¹.

İlhanlı dönemi mimarisinde İslami mimari anlayışı olan çoklu yapılar devamlılık göstermiştir. Çoklu yapıların bir araya yığılması sonucu ortaya neredeyse bir şehir çıkmıştır. İlk başta bir kümbet veya türbe inşa edilmiş ve ardından onun etrafına çeşitli yapılar yapılarak daha da genişlemiştir. Eski yapılarda cami bir yapının ya başına ya da sonuna inşa edilirken İlhanlılarda bu tarz bir cami görmek imkânsızdır. İç içe geçen yapılar adeta bir birleri ile kaynaşmış durumdadır⁸⁶².

⁸⁵⁹ Clavijo, 1993: 101.

⁸⁶⁰ Wilber, 1970: 125.

⁸⁶¹ Wilber, 1970: 126; Haykıran, 2015: 356-357.

⁸⁶² Reşîdüddin, 1940: 217; Haykıran, 2015: 358-359.

İlhanlılar döneminde Abdülmecid Mesut oğlu, Ahmed Nahcivânî ve Mahmud Sed oğlu mimari alanda isimleri duyulan mimarlar arasında yer almıştır. 1232 yılında Merdekan ve Bayıl kasrı Abdülmecid Mesut oğlu tarafından yapılmıştır. Nahcivanlı olan Ahmed b. Eyyub el-Hafız Nahcivânî 1322 yılında yapılan Berde türbesinin mimarı olarak bilinmektedir. Mahmud Sed oğlu, Bakü yakınlarında yapılan Bibiheybet Camisi, Nardaran köyündeki kasr ve İçerişehirdeki Molla Ahmed camisinin mimarıdır⁸⁶³.

Matematik, geometri, kimya ve astronomi alanında da ismini duyurmuş önemli mimarlardan birisi de Bedreddin Tebrizi'dir. İlk Moğol saldırılarından kaçarak Anadolu'ya gelen Tebrizi, aynı zamanda Mevlana'nın müritlerinden biri idi. Mevlana'nın ölümünden sonra onun mezarı üzerine inşa edilen türbenin mimarı Bedreddin Tebrizi'dir. 1274 yılında yapımı tamamlanan türbe 1284 yılında meydana gelen deprem sonucu zarar görmüş ve türbenin onarım işinde de yine Tebrizi görev almıştır. Günümüz Mevlana türbesi Karamanoğlu Alaaddin Bey tarafından esaslı bir tamirden geçmiş ve Bedreddin Tebrizi'nin türbedeki mimari izleri neredeyse kaybolmuştur⁸⁶⁴.

C. Yer Adları

Toponim sözcüğü Yunanca *topos* (yer) ve *onoma* (ad) kelimelerinin birleşiminden türemiş ve yer adları anlamına gelmektedir. Yer adlarını inceleyen bilim dalına ise Toponimi denilmektedir. Yer adları bölgedeki halkların yaşam biçimini yansıttığı için çoğunlukla adın hangi millete ait olduğu konusunda ipuçları içermektedir. Her ülkede belirli dönemlerde meydana gelen bazı sosyal, siyasi ve kültürel sebeplerle yer adları değişiklik göstermiştir. Azerbaycan coğrafyasında da yer adlarında yapılan belirgin değişiklikler Türk göçleri ile başladığını söyleyebiliriz. Azerbaycan'da yer adlarının çoğunlukla Türk menşeli kelimelerden oluşması bunun bir kanıtıdır. Azerbaycan'da Türk menşeli yer adlarının yanı sıra Moğolca unsurlara da

⁸⁶³ Piriye, 2003: 298.

⁸⁶⁴ Nesirov, 2011: 369.

rastlanmıştır. Bu Moğolca yer adları XIII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da görülmeye başlamıştır.

Azerbaycan siyasi haritasına baktığımız zaman ülkenin genelinde Moğolca yer adları bulunmaktadır. Buradan anlaşılan şu ki Moğollar yalnız bir şehre veya bir bölgeye toplanmamış ülkenin her tarafına yayılmışlar. Azerbaycan'da yirmi iki Moğol yerleşim yeri bulunmaktadır. Bu yerleşim yerleri günümüze kadar eski isimlerini korumuştur. Bakü, Gence, Sumqayıt, Ağsu, Tovuz, Kelbecer, Berde, Xocavend, Yardımlı, Nahcivan, Kürdemir ve Göyçay illerinde bir Moğol yerleşim yeri bulunurken Şeki, Qax, Nefçala, Lenkeran ve Lerik illerinde iki Moğol yerleşim yeri bulunmaktadır. Şeki ve Qax illerine Küngüt, Cunut, Baydarlı ve Tanğıt kabileleri yerleşmişler. İlhanlı - Altın Orda sınırında bulunan bu illere bu kabileler muhtemelen savaşçı özelliklerinden dolayı sınırı korumak amacıyla yerleştirilmiştir. Hazar denizi kıyısında bulunan Lenkeran, Nefçala ve Lerik illerine Oryat, Karakaşlı, Xorxatan, Gegir, Orand ve Leledulan kabileleri yerleşmiştir. Bu iller Hazar kıyısında olduğu için hem ormanlık hem de otlak alanlarının fazla olması ile öne çıkmaktadır. Muhtemelen bu kabileler bölgeyi Moğolistan'a benzettikleri için buraya yerleşmişler.

Yukarıda Azerbaycan'a yerleşen Moğol kabileleri hakkında genel bir bilginin ardından hangi kabilenin nereye yerleştiğini ayrıntılı bir şekilde verelim.

1. **Aşağı Bucak:** Gence ilinin Alican nehri kıyısında bulunan bu yerleşim yeri yerel halkın verdiği bilgiye göre Alican nehrinin Bozdağ dağları ile köşe oluşturduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir. Fakat köyün bu şekilde isimlendirilmesinin bir diğer sebebi Moğollardır. Bucak, Moğol Noqay kabilesinin bir kolunun adıdır. Azerbaycan'ın Mingçeçevir ve Kürdemir illerinde bu isimli başka yerleşim yerleri de bulunmaktadır⁸⁶⁵. Aşağı Bucak adını Alican nehri ile Bozdağ'ın köşe oluşturması sebebiyle almamıştır. Azerbaycan'da farklı illerde de bu isimle yerleşim yerlerinin olması Moğollardan kaynaklanmaktadır. Eğer yerli halkın verdiği bilgiyi doğru kabul etseydik Azerbaycan'da yalnız bir tane Bucak adlı yerleşim yeri olması gerekirdi. Gence, Mingçeçevir ve Kürdemir gibi bir birine yakın olmayan üç ilde de aynı ismin

⁸⁶⁵ Aliyeva, 2007: 53.

görülmesi buralarda yaşayan halkla bağlıdır. Bu halk da Moğolların Noqay kabilesinin Bucak koludur.

2. **Baş Elet:** Bakü şehri Karadağ ilçesinde bulunan bu yerleşim yeri adını Oyrat kabilesinin Elet kolundan almıştır. Elet isimli yerleşim yerleri Azerbaycan dışında Moğolistan, Özbekistan, Ermenistan ve Volga nehri kıyısında da bulunmaktadır⁸⁶⁶. Moğol istilasına maruz kalan bölgelerde de Elet adlı yerleşim yerinin olması bize bu ismin Moğollardan miras kaldığını göstermektedir.

3. **Baş Küngüt:** XIII. yüzyılda Moğol istilalarına katılarak Azerbaycan bölgesine gelen Kingli kabilesi Şeki iline yerleşmişler. Burada Küngüt adlı bir köy ve aynı adlı bir kale mevcuttur. Hatta Şeki ilinde bu isimle bir nehir de bulunmaktadır⁸⁶⁷.

4. **Baydarlı:** Moğol istilasına katılan Baydarlı kabilesi Azerbaycan'da yerleşik yaşama geçmiştir. 1273 yılında Moğol komutan Emir Baydar'a verilen bu bölge onun adıyla Baydarlı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Baydarlı köyü Azerbaycan'ın Qax ili Qıpçaq ilçesinde bulunmaktadır⁸⁶⁸.

5. **Birinci Aratkend:** Ağsu ili Arabuşağı ilçesinde bulunan bu köyün adı Moğol kabilesi Oyrat'tan geldiği düşünülmektedir. Oyrat adı zamanla değişime uğrayarak Arat hâlini almıştır⁸⁶⁹.

6. **Büyük Oriyat:** Kür nehrinin Nefçala ilinden geçen kısmında nehrin sağ ve sol tarafına yerleşim yeri yapılmıştır. Sağ taraftaki yerleşim yeri Köhne⁸⁷⁰ Oriyat olarak bilinirken saol taraftaki köy Teze⁸⁷¹ Oriyat olarak adlandırılmıştır. Halkın burada yoğun bir şekilde yerleşmesi sonucunda Köhne Oriyat'ın adı değişerek Büyük Oriyat olmuştur. Bu yerleşim yeri adını Moğol kabilesi Uryat'tan almıştır. Uryat kelimesi değişime uğrayarak Oriyat hâline gelmiştir⁸⁷².

⁸⁶⁶ Aliyeva, 2007: 82.

⁸⁶⁷ Aliyeva, 2007: 83.

⁸⁶⁸ Aliyeva, 2007: 85.

⁸⁶⁹ Aliyeva, 2007: 100.

⁸⁷⁰ Türkiye Türkçesinde eski anlamına gelmektedir.

⁸⁷¹ Türkiye Türkçesinde yeni anlamına gelmektedir.

⁸⁷² Aliyeva, 2007: 110.

7. Corat: Sumqayıt ilinde Hazar kıyısında bulunan bu bölgeye XIII. yüzyılda gelen Curyat kabilesi yerleşmiştir. Bölgedeki köy bu kabilenin adıyla günümüze kadar ulaşmıştır⁸⁷³.

8. Cunut: Şeki ilinini Baş Layskı ilçesinde yerleşen bu köy adını Moğol Sunnit kabilesinden almıştır. Bu köy Zunut olarak da adlandırılmaktadır⁸⁷⁴.

9. Çeşmeli: Tovuz ilinde bulunan bu köyün adı 1959 yılına kadar Çirkinli olmuştur. 1959 yılından sonra Çeşmeli olarak anılan köy adını Çirkinliler kabilesinden almıştır. Moğol saldırıları zamanı buraya gelen kabile daha sonradan Kızılbaş askeri birliklerine katılmıştır⁸⁷⁵.

10. Damğalı: Kelbecer ili Kolatağ ilçesinde yerleşen bu köy Moğol Damğalı kabilesinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir⁸⁷⁶.

11. Darğalar: Berde ili Kelenterli ilçesinde bulunan bu köy Moğol vergi memuru olan darğalar soyuna mensup insanlar tarafından kurulmuş ve adını da onlardan almıştır⁸⁷⁷.

12. Dolanlar: Moğol istilasına katılan Dolon kabilesi Xocavend ilinde yerleşik hayata geçmiştir. Karabağ dağlarının yamacında bulunan bu köy adını onlardan almıştır. Köyün eski adının Ergüneş (Arguneş) olduğu bilinmektedir. 1828 yılında Güney Azerbaycan bölgesinden kaçan insanlar da bu köye yerleştirilmiştir⁸⁷⁸.

13. Evcedulan: Adını Dolon kabilesinden alan bir başka yerleşim yeri de Yardımlı ili Vergedüz ilçesinde bulunan Evcedulan köyüdür⁸⁷⁹.

14. Leledulan: Lerik ili Kirevud ilçesinde yerleşen Leledulan köyü de aynı şekilde adını Dolan kabilesinden almıştır. Lele (lala, daye, atabey) kelimesi ile

⁸⁷³ Aliyeva, 2007: 125.

⁸⁷⁴ Aliyeva, 2007: 126.

⁸⁷⁵ Aliyeva, 2007: 134.

⁸⁷⁶ Aliyeva, 2007: 149.

⁸⁷⁷ Aliyeva, 2007: 150.

⁸⁷⁸ Aliyeva, 2007: 168.

⁸⁷⁹ Aliyeva, 2007: 190.

Dulan/dolan kelimesinin birleşiminden oluşam bu yerleşim yerinin adı Dolon kabilesine dayanmaktadır. Bu kabile İlhanlılar zamanında Talış bölgesine yerleştirilmiştir⁸⁸⁰.

15. Günnüt: Nahcivan Özerk Cumhuriyeti sınırlarında yerleşen Şerur ili Celilkend ilçesindeki bu köy adını Moğol Günnüt kabilesinden almıştır. Bura Günnüt Ceferli olarak da bilinmektedir⁸⁸¹. Köyün Günnüt Ceferli olarak anılmasının sebebi Ceferli soyundan olan insanların Günnüt köyüne yerleşmesi ile bağlıdır. Ceferli soyu köye sonradan yerleşmiş olsalar da köyün ilk adını muhafaza etmişler.

16. Horhatan: İlhanlılar döneminde Talış bölgesine yerleştirilen bir diğer Moğol kabilesi Horhatanlar olmuştur. Lenkeran ili Sağleser ilçesindeki bu köy onların adıyla Horhatan olarak kalmıştır⁸⁸².

17. Hol Karakaşlı: Moğol Karakaşlı kabilesi Nefçala ilinde nehir kıyısına yakın bir bölgeye yerleşmiş ve burada yaşamlarını sürdürmüşler. Bu köy de nehir kıyısında yerleşen Karakaşlı köyü anlamında Hol Karakaşlı olarak kalmıştır⁸⁸³.

18. Köhne Gegir: Moğol Kukir kabilesi Lenkeran ili Gegiran ilçesindeki bu köye yerleşmiştir. Kukir kelimesi zamanla değişime uğrayarak Gegir hâlini almıştır. Gegir'de yaşayan bir grup aile XIX. yüzyılda köyden ayrılarak yakın bölgede yeni bir yerleşim yeri kurmuşlar. Kurulan bu köyün adı Gegiran olmuştur. Eski yerleşim yeri olan Gegir ise Köhne Gegir olarak kalmıştır⁸⁸⁴.

19. Köhne Orand: Moğol Noyanlar tarafından Talış bölgesine yerleştirilen Oyrat kabilesi burada bir köy kurmuşlar ve kurdukları köye Orand adı verilmiştir. Lerik ili Nuravund ilçesinde yerleşen bu köyün halkı bir süre sonra kendilerine yeni

⁸⁸⁰ Aliyeva, 2007: 85.

⁸⁸¹ Aliyeva, 2007: 215-216.

⁸⁸² Aliyeva, 2007: 240.

⁸⁸³ Aliyeva, 2007: 250.

⁸⁸⁴ Aliyeva, 2007: 289.

bir yerleşim yeri kurarak oraya Orand adı vermişler. Yeni yerleşim yeri Orand olarak adlanınca eski yerleşim yerine Köhne Orand denilmeye başlanmıştır⁸⁸⁵.

20. Kara Bucak: Moğol Bucak kabilesine mensup Kara Bucak kolu Kürdemir ili Ahtaçı ilçesindeki bu köye yerleşerek köye kendi kabilelerinin adını vermişler⁸⁸⁶.

21. Tanğıt: XIII. yüzyılda Moğol ordusuna katılarak Azerbaycan'a gelen bir diğer kabile Tanqut'lar olmuştur. Qax ili Kıpçak ilçesinde bir köye yerleşen bu kabile yerleşim yerine kendi kabilelerinin ismini vermiştir⁸⁸⁷.

22. Üngütlü: Göyçay ili Potu ilçesinde bulunan bu yerleşim yeri adını Moğol Onqut kabilesinden almıştır. İsim zamanla değişime uğrayarak Üngütlü hâlini almıştır⁸⁸⁸.

D. İsimler

İnsanoğlunun var olmasıyla ortaya çıkmış bir olgu ve kavram olan isim (ad), bir şahsı anlatmaya veya tanımlamaya yarayan söz anlamına gelmektedir. İnsanları biri birinden ayırmak, onları sınıflandırmak amacıyla insanlar tarafından isim verilmeye başlanmıştır. İnsanların ve diğer canlıların adıyla ilgilenen bilime ise ad bilimi (onomastique) denilmiştir⁸⁸⁹.

İnsanlara verilen isimler ve isim verme zamanı yapılan bazı törenler bir milletin dini, siyasi, sosyal ve kültürel yapısını yansıtan önemli faktörlerdendir. Bu sebeptendir ki, her milletin kendine özgü isim ve isim verme törenleri mevcuttur. Toplumların kimliğini ve tarihini yansıtan bu isimler buldukları coğrafyaya göre veya o toplumun bağlı olduğu devlete göre değişiklik göstermektedir. Azerbaycan coğrafyasının çeşitli toplumlara ev sahipliği yapması nedeniyle bu bölgede birçok

⁸⁸⁵ Aliyeva, 2007: 289.

⁸⁸⁶ Aliyeva, 2007: 19.

⁸⁸⁷ Aliyeva, 2007: 231.

⁸⁸⁸ Aliyeva, 2007: 259.

⁸⁸⁹ Köseadağ, 2020: 1.

milletin gelenek ve kültürünün yanı sıra o halkların isimleri de yaşamaktadır. Azerbaycan'da yapılan ad bilimi çalışmalarına baktığımızda bölge halkının isimleri genel itibariyle Türk, Arap ve Fars menşelidir. Azerbaycan'da yaşayan Türkler, İslam dininin de yayılmasıyla bölgeye gelen Arap ve Fars toplumlarından da etkilenerek çocuklarına verdikleri isimlerde değişiklikler görülmüştür. Bu değişikliğin yaşandığı önemli olaylardan birisi de Moğolların Azerbaycan'a gelmesi olmuştur. XIII. yüzyılda Azerbaycan merkezli devlet kuran Hülâgû Han, Moğolların bu coğrafyada yerleşik hayata geçmesini sağlamıştır. Moğollar bölge halkı ile kaynaşarak kendileri asimile olurken yerli halk üzerinde de etkiler bırakmıştır. Bu etkilerden birisi de Moğolca isimler olmuştur.

Azerbaycan ad bilimi alanında yapılan çalışmalara baktığımızda bölgede genelde Moğolca erkek isimler kullanılmış, kız isimlerinde ise Moğolca unsurlar görülmemiştir. Erkek isimleri arasında yaygın olanlar ise, Abaqa, Batıxan, Çingiz, Çingizxan, Elxan, Xangiz, Qazan, Noqay, Noyan, Özbek, Saydar, Sulduz, Temir, Temuçin, Tengiz'dir⁸⁹⁰.

Azerbaycan'da günümüzde bile bu Moğolca isimlerin yaygın olması İlhanlı Devleti'nin bölgedeki varlığını kanıtlayanın yanı sıra Moğolların Azerbaycan'da nedensel etkin ve yayılmış olduklarını göstermektedir.

X. İlhanlılar Dönemi Azerbaycan'da Dini Yapılanma

Türk kültürünü etkileyen unsurlar Türk egemenliği altında uzun yıllar yaşayan Moğolları da yakından etkilemiştir. Türk Moğol uluslarının bu denli yakın olmaları sonucunda Türklerde bulunan maddi manevi unsurlar Moğollarda da görülmektedir. Buna dini inanışlar da dâhildir. Dini inançlar bakımından kadim inanışların yaygın olduğu Asya Bozkır Moğolların ana vatanı olması hasebiyle Moğollar da bu bölgede

⁸⁹⁰ Azerbaycan'daki Moğolca isimler hakkında bakınız: Paşayev, 2003; Abdullayev, 1985; Adilov, 1987; Abiyev, 1998; Aydın, 2002; Çobanov, 1995.

ortaya çıkan tüm inançlarla bir şekilde temasta bulunmuştur⁸⁹¹. Rubruck eserinde Karakurumda iki cami, bir kilise ve bir Budist tapınağı olduğunu yazmıştır⁸⁹². Çeşitli inançların ortaya çıkmasına bakmayarak Bozkır insanının kültürünü yansıtan inanç Şamanlık'tı. Moğolların da günlük yaşamlarını ve siyasi oluşumlarını yakından etkileyen inanç Şamanlıktır. XIII. yüzyılda Cengiz Han Moğolları tek çatı altında topladığı zaman onun hâkimiyetini kabul eden kabilelerin çoğu şamandı⁸⁹³. Bozkır ile özdeşleşen Şaman kelimesinin anlamı *Tunguz* kökenine dayanmaktadır⁸⁹⁴.

Yapı olarak sert olan ve hâkimiyetleri altındaki tebaya karşı baskıcı yönetimlerine rağmen Moğollar dinlere ve din adamlarına karşı hoşgörü politikası izlemişlerdir. Onların bu denli hoşgörülü olmaları Yasa'da yer alan bir uygulamaydı⁸⁹⁵. Moğolların hoşgörü politikası İlhanlı hükümdarı Gâzân Han döneminde son bulmuştur. Spuler eserinde Gâzân Han zamanına kadar hiçbir dini akıma karşı baskı ve dayatma söz konusu olmamıştır⁸⁹⁶ dese de dini akımlar üzerinde olan baskılar dönem dönem hissedilmiştir. Uygulanan bu politika da dinler arasında nüfus rekabetini de ortaya çıkarmıştır. Yönetimde söz sahibi olan herhangi bir dini zümre diğer dinlere karşı mücadele vermiş ve kendilerine karşı bir girişimin olmasına engel olmuşlardır. Bu açıdan İlhanlı saraylarında hükümdarın eşi, oğlu veya kendisi bu dini zümreler tarafından etki altına alınarak kendi alanlarını genişletmişlerdir⁸⁹⁷. Uygulanan bu politika bir taraftan da farklı dinlerin canlanmasına ve düşünce akımlarında gelişmelere yol açmıştır.

Hülâgû Han'ın Budizme olan sempatisi İlhanlı topraklarına Budist rahiplerin ve Tibet lamalarının gelmesini sağlamıştır. Bu din Moğol ileri gelenleri arasında hızla yayılmaya başlamış ve Budist mabedlerinin varlığı artmıştır. Bağdat'ın alınmasında ve Anadolu'daki Müslüman halka karşı zulümlerde bu Budistlerin önemli rolü

⁸⁹¹ Roux, 1994: 51, Haykıran, 2015: 1.

⁸⁹² Rubruck, 2010: 164.

⁸⁹³ Spuler, 1987: 187.

⁸⁹⁴ Roux, 1994: 51.

⁸⁹⁵ Alıngı, 1967: 93.

⁸⁹⁶ Spuler, 1987: 220.

⁸⁹⁷ Bausani, 1968: 540.

olmuştur⁸⁹⁸. Hülâgû Han her ne kadar Budizme aşırı sempati duymuş olsa da eşi Dokuz Hatun'un Hıristiyan olması onun üzerinde de etkili olmuştur. Hıristiyanlığa karşı gösterdiği hoşgörüde Dokuz Hatun'un rolü önemlidir⁸⁹⁹. Bu dönemde Hıristiyan halka o kadar serbestlik tanınmış ki onlar için bu süreç adeta bir haçlı seferi olarak nitelendirilmiştir. Hülâgû Han zamanında Hıristiyan halk Müslümanlara eziyetler etmiştir. Buna örnek verecek olursak Ramazan ayında ulu orta yerde şarap içmiş ve Müslümanların üzerine şarap dökmüşlerdir. Bunun yanı sıra boynunda haç olan bir Hıristiyan Müslümanların yanından geçerken onların ayağa kalkarak kendisine saygı göstermelerine zorlamışlardır⁹⁰⁰. Budizm ve hıristiyanlık dinine karşı bu denli sempatisi olan Hülâgû Han Müslümanlar arasında da Şîileri desteklemiştir. Onun döneminde ünlü bilim adamı Tûsî Şîiliğin yayılmasında etkili olmuştur. Şîilikte önemli şahıs olarak kabul edilen seyitler vergiden muaf tutulmuşlardır. Kısacası Hülâgû Han zamanında Sünniliğe karşı Şîilik korunmuş ve güçlendirilmiştir⁹⁰¹.

Hülâgû Han'ın Hıristiyan ve Budistlere karşı olan sempatisi oğlu Abaka Han'a da geçmiş olmalı ki o da tıpkı babası gibi Hıristiyanları desteklemiştir. Hülâgû Han zamanında olduğu gibi Abaka Han zamanında da Müslümanlar Hıristiyan rahipler tarafından eziyet görmüştür. Sünni Müslümanlara karşı olan tutum ve davranış Abaka Han zamanında da değişmemiştir. Hatta 1273 yılında İlhanlı ordusu Buhara şehrini ele geçirdiğinde Sünniler için önemli medreselerden olan Mesudiye medresesini ateşe vermiş ve içindeki kitapları yakmışlardır⁹⁰².

İlhanlı Devleti'nde Ahmed Teküder dönemi farklılık göstermektedir. Onun zamanına kadar tahta Hülâgû ve Abaka Han geçmiş ve onlar genel olarak Hıristiyan ve Budistleri desteklemişlerdir. Fakat Ahmed Teküder ilk Müslüman İlhanlı hükümdarı olarak bilinmektedir. Ahmed Teküder dönemini anlatırken onun ne kadar dine önem verdiğini ve Sufi öğretilere meyilli olduğunu zikrettik. Azerbaycan bölgesinde bir dönemler Sünnî mezheplerin ağırlığı söz konusu olmuştur. Örneğin

⁸⁹⁸ Akkuş, 2020: 120.

⁸⁹⁹ Akkuş, 2020: 125.

⁹⁰⁰ Akkuş, 2020: 124.

⁹⁰¹ Akkuş, 2020: 127-128.

⁹⁰² Akkuş, 2020: 136-141.

Tebriz, Erdebil, Meşkin, Nahcivan gibi şehirlerde çoğunluğu Sünnî Şafîiler oluşturmaktaydı. Fakat sonradan bu durum değişmiş ve bölgede Şîî öğreti ağırlık kazanmıştır. Durumun bu denli değişmesinin başlıca sebebi Erdebil tekkesi olmuştur. Safevîler öncesinde İran'da Şîîliğin resmî mezhep haline gelmesinde, İlhanlılar dönemindeki bazı tarikatlar ile İlhanlıların yıkılmasından sonra, bu topraklarda kurumsallaşan; ancak İlhanlılar kadar merkezî otoriteyi kurmayı başaramayan bazı siyasî hareketlerin katkısı önemli olmuştur. Erdebil tekkesinin Safevîler dönemine gelinceye kadar geçirmiş olduğu değişim süreci de, İran ve Azerbaycan'da Şîîliğin resmî mezhep haline gelmesinde etkili olan bir başka dinî hareket olmuştur. Şîîleşmiş tarikatlar arasında bölge tarihi bakımından en önemlisi olarak sunulan Erdebil tekkesi olmuştur. Aslında Erdebil tekkesi, başlangıçta sade Sünnî-Şafîî bir tarikat iken daha sonra siyasî tarafı ağır basan radikal bir Şîî hareketine dönüşmüştür. Tekke, Şeyh Safiyyüddîn Erdebilî (ö. 1344) tarafından kurulmuştur. Şeyh Safiyyüddîn İshak Erdebilî, Sünnî inanca sahip olmuştur. Fakat tasavvufun bütün mezhepleri kuşatıcı niteliğine uygun olarak, bütün Müslümanlara kucak açan, hatta Müslüman olmayanları cezbeden âlim, fazıl bir Türk olarak kabul edilmektedir. Şeyh Safiyyüddîn'le başlayıp Şah İsmail'e kadar uzanan bu hareket, 1501 yılında Safevî devletini kurmuş ve İmâmiyye Şîîliğini de devletin resmî mezhebi olarak ilan etmiştir⁹⁰³.

Ahmed teküder zamanında en çok dikkat çeken olay Safevi-Kalenderî çekişmesi olmuştur. Kalenderî olan Hasan Mengli sultanı Erdebil tekkesini yok etmek için kışkırtmıştır. Belirttiğimiz gibi bu dönemde Sünnî bir öğretiyeye sahip olan Erdebil Tekkesi de Hasan Mengli'yi zındıklıkla suçlamışlardır. Hasan Mengli Sultanı Sünnî olan Erdebil tekkesine karşı mücadelede kullanırken bu duruma karşılık olarak da Erdebil tekkesi şeyhleri de Müslüman olmayan Argun'u desteklemişlerdir⁹⁰⁴.

Gâzân Han dönemi yapılan reformları anlatırken köylere giden elçilerin halka yaptığı eziyetlerden bahsettik. İşte bu eziyetlerden kurtulmak için bir yol arayan halk yönetime direnmeye başladı ve bunun için de Emevi ve Abbasiler döneminde olduğu gibi mezheplere yönelmişlerdir. Ama o zamanın şartlarına uygun olarak sufilikten de

⁹⁰³ Şahin, 2008: 139-142.

⁹⁰⁴ Akkuş, 2020: 161-162.

etkilendiler. Halk mezhep ve sufilik gibi, zamanın iki önemli gücünün etkisiyle zalim yöneticilere karşı kendilerini ve ülkelerini korumak için harekete geçtiler. Mezhep ve Sufilik hareketleri toplumsal ve siyasi hareketleri de etkilemiştir ve bu siyasi hareketler çoğunlukla halkın yaşadığı kötü olaylar ve çektiği acılar sonucu ortaya çıkmıştır. Halk kendini koruyabilmek adına bu mezheplere yönelmiş ve ardından da İlhanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yönetimin zalimane davranışlarına karşı çeşitli isyan hareketleri baş göstermiştir. 1265 yılında İlhanlıların hâkimiyetlerine karşı Seyyid Şerafettin liderliğinde Fars eyaletinde büyük bir ayaklanma vuku buldu ve devlet tarafından bastırıldı. 1280-1290 yılları arasında da zulme uğrayan halk tarafından İran'ın kuzey ve batısında çok geniş bir bölgeye yayılan ikinci bir ayaklanma daha meydana geldi. Birçok çekişmeden sonra bu ayaklanma Gâzân Han'ın ordusu tarafından bastırıldı. 1291 yılında İsfahan'da Lur kavmi isyan etti ve bu isyan da bastırıldı. 1303 yılında bir grup sufînin başlattığı Şeyh Yakub liderliğindeki isyan da şiddetle bastırıldı⁹⁰⁵.

Büyük Sufîlerinin şöhreti İlhanlıların onlara saygı göstermeleri sonucu yayılmış ve halkın onlara yönelmesinde çok etkili olmuştur. Moğolların iki padişahı Gâzân Han ve Olcaytu İslâm dinini Sünnî âlimler aracılığıyla değil de tasavvuf Şeyhleri aracılığıyla kabul etmişlerdir. Sufî büyüklerinin sohbetleri halkın çektiği acı ve üzüntüleri dindiriyordu. XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında yaşamış Şeyh Zahid Gilani (XIII. yüzyılda Şeyh Safî'nin Mürşit'i), Şeyh Safiyuddin Erdebili, Şeyh Sadeddin Mahmud Şebüster'i ve Evhedi Merag'ı ve XIV. yüzyılda, Şah Nimetullah Veli dönemin önemli şahsiyetlerindendir. Bu dönemde Erdebil halkı şeyh Safî'ye mürid olmuştu. Hatta Emir Çoban b. Melik, Hoca Reşidüddin Fazlullah, Gâzân Han, Sultan Ebu Said Bahadır Han ve dönemin diğer birçok önemli şahsiyeti ona hürmet gösterip izleyenlerine katılmışlardı. Onun müridlerinin ne kadar çok olduğuyula ilgili bir hikâye de anlatılmaktadır. Bir gün Emir Çoban'ın Şeyh Safiyüddin'e: “*Bizim askerlerimiz mi çok yoksa senin müridlerin mi?*” diye sormuş Şeyh de ona: “*Sizin askerleriniz de bizim*

⁹⁰⁵ Mohammesnejad, 2015: 105-106.

müritlemiz” diye cevap vermiştir⁹⁰⁶. Şeyh Safi’nin sayesinde halk İlhanlı emirlerinin zulmünden kurtulmuşlardı⁹⁰⁷.

Moğol kültürü kılıç zoruyla ele geçirilen topraklardaki mevcut kültürlerden geri kalmış bir kültürdü. Geri kalmış bir toplumun ileri seviyede olanları yönetmesinin zor olduğu gibi Moğollar da ele geçirdikleri toprakları kültürel bakımdan geri oldukları için yönetmekte zorlanmışlardır. Ele geçirilen bölge halkının kültürüne sahip olamayan Moğollar zamanla asimile olarak onların kültür ve inançlarını kabul etmişlerdir. Moğolların bu denli dini açıdan zayıf olduklarını gören yerel halkın din adamları kendilerini bir şekilde İlhanlı sarayına sokmanın yollarını aramışlardır. Saraya girildikten sonra yöneticileri kendi inançlarını kabul ettirmek için büyük çaba harcıyorlardı. Cengiz Yasası’nda dinlere müsamaha gösterilmesi ve din adamlarının her türlü vergiden muaf tutulması⁹⁰⁸ da bu işe bir bakıma çanak tutmuştur. Halk vergiler altında ezilirken dini zümre vergilerden muaf bir şekilde hareket ederek saraylarda yöneticileri kendi inançlarına çekmek için çalışmalar yapmıştır.

İlhanlıların Azerbaycan’da hâkimiyet kurmasıyla birlikte bölgede İslam dininin yayılmasından önce mevcut olan bazı pagan inançlar yeniden güç kazanmaya başlamıştır. Bu dönem İslam dininin zayıflamasıyla sadece pagan dinler güçlenmedi, Hıristiyanlık da yeniden bölgede güç kazanmaya başlamıştır. Moğolların yakınoğu’ya ani girişleri bölgedeki Sünni İslam’a dayalı akımı sekteye uğratmış ve Sünni Müslümanlar dışında diğere tüm dini unsurlar yeniden şahlanmaya başlamıştır⁹⁰⁹. Hülâgû Han komutasındaki Hıristiyan komutanların da bunda etkisi az değildi. Onlar ele geçirdikleri bölgelerde camileri yıkıyor ya da camileri kilise hâline getiriyorlardı⁹¹⁰. Buna örnek verecek olursak Hülâgû’nün Hıristiyan olan eşi Dokuz Hatun aracılığıyla Hıristiyanlar güç kazanırken yine İlhanlı veziri olan Sa’ddüdevle zamanında da onun Yahudi olmasından dolayı Müslüman memurlar görevlerinden

⁹⁰⁶ Kazvîni, 1913: 675.

⁹⁰⁷ Mohammesnejad, 2015: 115-117.

⁹⁰⁸ Alınoe, 1967: 93; Spuler, 1987: 220.

⁹⁰⁹ Şahin, 2008: 39-43.

⁹¹⁰ Sefa, 2005: 40, Haykıran, 2015: 3-4.

alınarak yerlerine Yahudiler getirilmiştir⁹¹¹. Zeki Velidi Togan, Hülâgû'nün eşi Dokuz Hatun'un Hıristiyan olmasına bakmayarak kendisinin Şaman olduğunu belirtmiştir⁹¹².

Moğol istilası akabinde İlhanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafya genel itibari ile Müslümanlardan oluşmuştur. Bu coğrafyada sadece İran ve Azerbaycan bölgesinde İslam yaygındı. Azerbaycan'da İslam dini dışında Hıristiyanlık ve eski Zerdüştlük inancı da hissedilir bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. İran ve Azerbaycan'da İlhanlı hâkimiyetinin tesisi bölgede Şîî unsurların güçlenmesine fırsatlar sunduğu gibi bu coğrafyada Şîîliğin yayılmasına da zemin hazırlamıştır⁹¹³.

Azerbaycan bölgesinde çeşitli inançların bulunması ilk başta İlhanlıların da işine yaramıştır. Kendilerine yakın olan tasavvufi akımların halk üzerindeki etkilerinden faydalanan İlhanlılar halkın kendilerine karşı gelmelerine bir bakıma bu yöntemle engel olmuşlardır. Halk üzerinde tasavvufi akımların ne denli etkili olduğunu gören Moğollar bu tasavvufi akımların yardımı olmadan halkı tek çatı altında toplayamayacaklarını biliyorlardı. Bu sebepten ilk olarak bu tasavvufi akımları kendi saflarına çekmişlerdir. Bu sebepten tasavvufi gruplarla iyi ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Bu olay Moğollara siyasi bir başarı kazandırmış olsa da diğer taraftan kültürel bir yozlaşmaya da yol açmıştır. İlhanlılar İslam kültüründen bu tasavvufi akımlar aracılığı ile etkilenmişlerdir⁹¹⁴. İlhanlıları etkileyen bu tasavvufi akımlardan birisi de İran, Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında etkili olan Rufâîlik'tir⁹¹⁵. İlhanlı yöneticileri arasında yaygınlaşan bu tasavvufi akım İlhanlı hükümdarı Teküdar'ın Müslüman olmasında da etkili olmuştur⁹¹⁶. Hatta Teküdar Müslüman olduktan sonra Ahmed adını tarikat kurucusu olan Ahmed Rufâî'den etkilenerek almıştır⁹¹⁷.

İlhanlı hâkimiyetinin tesis edilmesinden kısa süre sonra Azerbaycan bölgesindeki birçok şeyh Moğol yönetimini desteklediğini açıklamıştır. İlim ve dini bilgilerine güvenilen bu şeyhlerin Moğol hâkimiyetini kabul etmesi müritlerini de

⁹¹¹ Bausani, 1968: 543; Bausani, 2002: 226.

⁹¹² Togan, 1981: 262.

⁹¹³ Şahin, 2008: 40-43.

⁹¹⁴ Saunders, 1977: 35.

⁹¹⁵ Ocak, 2011: 285.

⁹¹⁶ Akkuş, 2010: 252.

⁹¹⁷ Bausani, 2002: 266.

etkilemiş ve yerel halk da artık Moğol yönetimine olumlu bakmaya başlamıştır. Bölgede bulunan tüm tasavvufi akım şeyhlerinin hepsi Moğol yönetimine boyun eğmemiştir. Yapılan bunca politik hamlelere karşı Moğollara baş kaldıran şeyhler mevcuttu. Özellikle Anadolu coğrafyasında Türkmenler Moğollara karşı Sünni ve Hanefi âlimler öncülüğünde isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır. Anadolu coğrafyasında Kadı İzzeddin başta olmak üzere dindarlık ve doğruluğu ile tanınan Sadr Müstevfi Necibüddin, zamanın büyüklerinden Kıvameddin Erzincanî ve zaanın en büyük âlimlerinden olan Kadıasker Sivrihisarlı Celaleddin gibi âlimler Türkmenleri Moğollara karşı isyana davet ettiklerinden dolayı Moğollar tarafından şehit edilmişlerdir⁹¹⁸. Bunların dışında yine Anadolu coğrafyasında Türkmenlerin Moğollara karşı örgütlenmesinde önemli rol oynamış dini liderlerden arasında Ahi Evren Şeyh Nasuriddin Mahmud, dönemin büyük müderrislerinden olan Sadreddin Konevi, Anadolu'dan Sarı Saltık adlı aşiret şeyhinin liderliğinde muhtemelen Çepni boyuna mensup zümrelerin isimlerini zikredebiliriz⁹¹⁹.

Moğollar İlhanlı hâkimiyetinin tesis edildiği ilk dönemlerde yönettikleri halka karşı bu tarz politikalar uygulamış olsalar da Gâzân Han'ın İslam dinini kabul etmesiyle politikada değişikliğe gidilmiştir. Gâzân Han Şamanizm'i terk edip İslâm dinini seçtiği için Moğol olan Çin Hakanı'nın düşmanlığını kazanmış diğer bir taraftan da Memlükler ve Fatimîler ile siyasi çatışmalara girmiştir. Bu nedenlerden bu üç rakibiyle mücadele etmek için ve şeyhler ve tekkelerin gücünden yararlanmak için onları kuvvetlendirme yoluna gitmiştir. Böylece Moğollar zamanında tekkelerin sayısı artmıştır⁹²⁰.

Gâzân Han reformları halka sadece siyasi ve iktisadi açıdan etki etmedi. Bu reformların dini ve kültürel boyutu da vardı. Müslüman olan Gâzân Han zamanında Şamanist ve Budist kesimler iyice azalmış ve İlhanlı yönetimindeki etkilerini kaybetmişlerdir⁹²¹. Gâzân Han Azerbaycan'da bulunan Budist tapınaklarını

⁹¹⁸ Akkuş, 2022: 94.

⁹¹⁹ Akkuş, 2022: 95-96.

⁹²⁰ Mohammesnejad, 2015: 113.

⁹²¹ Özgüdenli, 2009: 333-334.

kapattırılmış ve onları sıkı takip altına aldırarak Müslüman olmayanlara karşı baskı politikası izlemiştir.

İlhanlı döneminde dini açıdan bir diğer gelişme Olcaytu zamanında yaşanmıştır ki bu da yine devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan coğrafyasında da etkisini göstermiştir. Kaşani'nin de belirttiği gibi yedi yaşına kadar Budist olan Olcaytu⁹²² daha sonra annesinin etkisinde kalarak Hıristiyan dinini kabul etmiştir⁹²³. Annesinin ölümüne kadar Hıristiyan biri olarak yaşayan Olcaytu 1295 yılında Müslüman olmuştur⁹²⁴. Onun Müslüman olmasında Horasanlı Müslüman eşinin yanı sıra o dönemde İslamı kabul eden Gâzân Han'ın da etkisi göz ardı edilemez. Fakat Olcaytu İslamı kabul ettikten sonra ağabeyi Gâzân Han'dan farklı olarak Şîî olduğunu ilan etmiştir. Bu durum da bölgedeki Şîîlerin işine yaramıştır⁹²⁵.

İlhanlıların hâkimiyet tesis ettikleri coğrafyada uyguladıkları dini politika Azerbaycan bölgesini etkilemiştir. İran'da Şîîliğin yaygın olması ve bu iki bölgenin bir birine yakın olması dolayısıyla İlhanlıların Şîîleri desteklemesi Azerbaycan'da da Şîîliğin yayılmasına etki etmiştir. Bu yayılma sonrasında da zaten bölgede kurulan Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri zamanında Şîîlik ön plana çıkarılmasa da Safevi Devleti zamanında Şîîlik devletin merkezinde yer almıştır.

⁹²² Kâşânî, 1992: 60; Spuler, 1987: 211.

⁹²³ Spuler, 1987: 211.

⁹²⁴ Kâşânî, 1992: 96.

⁹²⁵ Şahin, 2008: 97; Haykıran, 2015: 88-89.

SONUÇ

Asya steplerinde XIII. yüzyılda kurulan Moğol İmparatorluğu çok kısa sürede geniş topraklara yayılmıştır. Çin, Maveraünnehir, Horasan, Afganistan, İran ve Hindistan'ın bir kısmı kısa süre içinde Moğol İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. Moğolların toprak genişletme siyasetleri üç kuşak şeklinde gerçekleşmiştir. İlk kuşak toprak genişletmesi Cengiz Han zamanında meydana gelmiştir. Bu süreçte Cengiz Han'ın komutanlarından Cebe ve Sebütey Noyan komutasındaki ordu Azerbaycan topraklarına girerek burada yağma ve katliamlarda bulunmuşlardır. İkinci kuşak toprak genişlemesi Cengiz Han'ın oğulları zamanında meydana gelmiştir. Bu dönem Cengiz Han zamanından beri devam eden Hârizmşah-Moğol mücadelesi son bulmuştur. Azerbaycan topraklarını ele geçiren Celâleddin Hârizmşah Ögedey Han'ın başa geçmesiyle batıya hareket eden Moğol orduları karşısından kaçarak Anadolu topraklarında öldürülmüştür. Onun ölümünün ardından Cormagun ve Baycu Noyan komutasında Azerbaycan'a giren Moğollar ilk saldırıda olduğu gibi bu kez de şehirleri yıkıp, insanları katletmişler. Üçüncü kuşak toprak genişlemesi Cengiz Han'ın torunları tarafından gerçekleştirilmiştir. 1251 yılında Büyük Moğol İmparatorluğunun başına geçen Mengü Han kendinden önceki Moğol İmparatorlarının yaptığı gibi Moğol sınırlarının genişlemesi yönünde bir siyaset izlemiştir. Kardeşlerinden Kubilay'ı Çine, Hülâgû'yü ise İsmâîlîler ve Abbâsîler üzerine göndermiştir. 1253 yılında yola çıkan Hülâgû, 1256 yılında İran coğrafyasına ulaşmış ve burada birçok hükümdar ve emirlerin kendisine tabii olması ile birlikte merkeze bağlı bir devlet kurmuştur. Yakın doğu ve İran coğrafyasına giren Hülâgû Han, İslam dünyasına da ağır darbeler vurarak Azerbaycan'da hâkimiyetini sağlamıştır.

Cengiz Han zamanında Cebe ve Sebütey Noyan öncülüğünde başlayan Moğol akınları Hülâgû Han'ın Azerbaycan merkezli devlet kurması ile sonuçlanmıştır. İran, Irak, Anadolu ve Azerbaycan topraklarında 80 yıl süren İlhanlı hâkimiyeti başlamıştır. Özellikler Azerbaycan topraklarının kendilerine ait olduğunu iddia eden Cuci Ulusu, İlhanlı Devleti'nin bölgedeki en büyük rakibi idi. İki devlet arasında yaşanan mücadelelerin merkez noktası Azerbaycan'dı. Moğol istilaları zamanı yeteri kadar

tahrib edilen Azerbaycan şehirleri bu kez de İlhanlı-Altın Orda Devleti'nin savaş alanına dönüşmüştür.

İlhanlı Devleti'nin kurulması ile birlikte Azerbaycan'da eski yönetim tarzı değişim göstermiştir. Kısa bir süre zarfında ülke genelinde hâkimiyet sağlayan İlhanlılar zamanında Azerbaycan bölgesinde de Fars bürokrasisi ağırlık kazanmaya başlamıştır. Fars bürokrasisinin yanı sıra Moğol askeri yöneticileri de ülke yönetiminde hak sahibi olmuştur. İlhanlı Devleti'nin kurulması sonucu bu coğrafyada birçok alanda değişiklikler meydana gelmiştir. Siyasi, sosyal ve iktisadi alanda meydana gelen bu değişiklikler her iki tarafı da etkilemiştir. Bu değişimlerden ilki Moğolların bu bölgede yaşadığı kültürel değişim iken ikinci bir değişim de bu coğrafyada yaşamını sürdüren halk üzerinde görülmüştür.

İlhanlılar döneminde Azerbaycan'da köklü değişimler Gâzân Han zamanında yaşanmıştır. İlhanlı tahtına çıkan Gâzân Han ilk icraat olarak İslam dinini kabul etmiştir. Attığı bu adımla yerli halkı da kendi tarafına çeken Gâzân Han toprak, vergi ve adli alanda reformlar gerçekleştirerek devletin ekonomik anlamda yeniden canlanmasını sağlamıştır. Azerbaycan'ın devlet merkezi olması sebebi ile bu yeniliklerden en fazla faydalanan yine Azerbaycan olmuştur. İmar faaliyetlerinin de başladığı bu dönemde Şenb-i Gâzân ve Rab-î Reşidi gibi önemli eğitim merkezleri kurulmuş ve Mahmudâbâd adlı birçok yerleşim yerleri yapılmıştır.

İlhanlılarda kültürel anlamda değişim Hülâgû Han zamanında başlamış ve Gâzân Han zamanında zirveye ulaşmıştır. Yakın doğu'ya şaman inancı ile gelen Moğolların Gâzân Han'ın İslam dinini kabul etmesiyle tamamına yakın kısmı Müslüman olmayı tercih etmiştir. Moğolların İslamı kabul etmesi bu coğrafyada yaşayan Müslüman Türkler arasında erimelerine yani asimile olarak Türkleşmelerine yol açmıştır. Göçebe Moğollar Azerbaycan coğrafyasında hem yerleşik hayata geçmiş hem de İslam dinini kabul etmiştir. Moğolların bu şekilde asimile olmaları bölge kültürünün zenginleşmesine de katkı sağlamıştır.

İlhanlılar yönetiminde Azerbaycan coğrafyasında siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Ülkedeki siyasi değişiklik

Moğol İstilasıyla başlarken sosyal ve kültürel alandaki değişiklikler İlhanlı yönetiminde zamana yayılmış bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasi Etkiler:

- Moğol istilası döneminde Azerbaycan'da bulunan Atabeyler Devleti'ne ilk Moğol saldırısının ardından Azerbaycan'a giren Hârizmşah Celâleddin tarafından son verilmiştir. Atabeyler Devleti'nin ortadan kalkmasıyla siyasi istikrarsızlık baş göstermiş ve bölgede bulunan halk Moğol saldırılarına karşı koyamayarak Moğol tabiiyetine girmiştir.

- İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla devletin merkezi konumuna gelen Azerbaycan yeniden tek bir devletin çatısı altında birleşmiş olsa da bu kez de Altın Orda İlhanlı mücadelesinde Azerbaycan bu iki devletin savaş alanına dönmüştür.

Ekonomik Etkiler:

- Moğol saldırıları sonucunda Azerbaycan'daki birçok şehir yıkılmış ve insanlar katledilmiştir. Yaşanan bu yıkım ve katliamlar sonucunda Azerbaycan ekonomik anlamda gerileme yaşamıştır. Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle bazı şehirlerde imar faaliyeti başlarken halktan toplanan ağır vergiler insanları Celâleddin'e karşı isyana sevk etmiştir. İlhanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde vergiler hem fazla hem de ağır olması bölge halkını evlerine terk etmeye iterken Gâzân Han zamanında yapılan reformlarla topraklarını terk edenler geri dönmeye başlamıştır.

Sosyal ve Kültürel Etkiler:

- Moğol istilasının Azerbaycan halkı üzerindeki sosyal ve kültürel etkileri yıkıcı olsa da İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla sosyal ve kültürel alanda canlanmalar meydana gelmiştir. İstila sonucu yıkılan ve harabe hâle gelen Azerbaycan şehirlerinde imar faaliyetlerinin başlamasının yanı sıra yeni yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Göçebe Moğol halkı Azerbaycan'da yerleşik hayata geçmiş ve devletin belirlediği kurallar çerçevesinde kendi topraklarında tarımla uğraşmaya başlamıştır. Gâzân Han'ın İslam dinini kabul etmesiyle Azerbaycan'da bulunan Moğollar da Müslüman

olmuş ve Türk İslam kültürü gelişmeye başlamıştır. Azerbaycan'daki nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Türkler, Moğolların asimile olmasına yol açmıştır. Azerbaycan ve İran coğrafyasında birçok eğitim kurumları yapılarak bu kültür daha da ilerletilmiş ve bilime verilen önem artmıştır.

Azerbaycan merkezli İlhanlı Devleti ne kadar güçlü olsa da devletin bulunduğu coğrafya stratejik açıdan önemli olduğu için rakip devletlerin her zaman elde etmek istediği yerd. Bu açıdan İlhanlı Devleti'nin de en büyük rakibi Altın Orda Devleti idi. Altın Orda ve İlhanlı Devleti'nin Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddia etmesi ve bu iki tarafın Azerbaycan coğrafyasında sürekli savaş yapması bölgede sağlam bir siyasi istikrarın olmamasına yol açmıştır. Yapılan savaşlar Azerbaycan'ın ekonomik ve ticari alanda da gerilemesine sebebiyet vermiştir. İlhanlıların çöküşünden sonra da bu topraklarda kanlı savaşlar devam etmiştir. Bulduğu coğrafyanın stratejik öneminden dolayı sürekli savaş alanına dönen Azerbaycan toprakları, İlhanlı öncesinde olduğu gibi İlhanlılardan sonra da siyasi istikrarın sağlanamadığı bölge özelliği kazanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Kaynaklar

AYNÎ, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefi (1982), *İkdü'l-cümân fî tarihi ehli'z-zaman: asru selâtini'l-memâlik*, thk. Muhammed Muhammed Emin, C.1, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire.

BAYBARS EL-MANSÛRÎ, en-Nâsirî ed-Devâdâr Baybars Rükneddin (1993), *Muhtârü'l-ahbar: tarihü'd-devleti'l-Eyyubiyye ve devletü'l-Memâlik el-Bahriyye*, thk. Abdülhamid Salih Hamdân, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l Lübnâniyye, Kahire.

_____, en-Nâsirî ed-Devâdâr Baybars Rükneddin (1998), *Zübdetü'l-fikre fî tarihi'l-hicre*, thk. D. S. Richards, Das Arabische Buch, Berlin.

_____, en-Nâsirî ed-Devâdâr Baybars Rükneddin (2016), *et-Tuhfetü'l Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye*, trc. Hüseyin Polat, TTK Yay., Ankara.

BELÂZURÎ, (2013), *Fütuhu'l Büldan Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul.

CARPİNİ, J. Plano (1955-1956), *The History of Mongols*, (nşr. C. Dawson), London.

_____, J. Plano (2000), *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik (1998), *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara.

CÜZCANÎ, Minhac-i Sirac (2016), *Tabakat-ı Nasiri, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul.

_____, Minhâc-i Sirac (2015), *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar, terc. ve notlar* (Haz: Erkan Göksu), TTK, Ankara

ÇELEBİ Evliya (2006), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ahmet Kahraman ve Yücel Dağlı, YKY yay., İstanbul.

EBU ŞAME el-MAKDÎSÎ, Ebü'l-Kâsım Şehabeddîn Abdurrahman (2010), *el-Müzeyyel ale'r Ravzateyn*, Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut.

EBÜL-FEREC, Gregory (Bar Habreus) (1941), *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul.

_____, (1987), *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, C. I-II, Ankara.

_____, (1999), *Ebu'l Farac Tarihi II*, Süryanice'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul, Ankara.

EL-EHERİ, Ebu Bekr El Kutbi (1984), *Tarih-i Şeyh Uveys*, Farsçadan terc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyev, Elm yay., Bakü.

GRİGOR, Aknerli (1954), *Moğol Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul.

HAMAVİ, Yakut (1983), *Mudjam al-Buldan (Svedeniya Ob Azerbaydjane)(Mücem-ül Buldan, Azerbaycan hakkında Bilgi)*, Elm yay., Bakü.

HUDÛDÜ'L-ÂLEM, (2008), *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul.

İBN BATTÛTA, (2000), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. I, çev. A. Sait Aykur, Yapı Kredi yay., İstanbul.

İBNÜ'L-ESİR, (1959), *El-Kamil fi-t Tarih*, Bakü.

_____, (1987), *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X-XII, (çev: Ahmed Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Türkiyat Matbaacılık, Bahar yay., İstanbul.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (1992), *Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede ve'l-haber fi'eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, C.5, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer (2015), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Riyad Abdülhamid Murad, Muhammed Hasan Ubeyd, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l İslamiyye, Katar.

İBN TAĞRİBERDÎ, Cemalüddin Ebü'l-Mehasin Yusuf (1929), *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, C. 6-7, Vizaretü's-Sekafe, Kahire.

KÂŞÂNÎ, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed (1384), *Tarih-e Padişah Said Gıyasedünya ve Din Olcaytu*. (Yay. Haz. Mehin H.). Heftomin Numayışgah Beynelmilel-i Tahran.

_____, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed (1992), *Tarihi Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Çev. Derya Örs, Basılmamış Yüksek lisans tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-yi (1913), *Tarih-i Güzide*, Ed. Edward G. Browne, (E.J.W. Gibb memorial Series XIV/2), London.

_____, Hamdullah Müstevfi-yi (1990), *Zeyl-e tarihi Guzide*, Farsçadan trc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyeve, elm yay., Bakü.

_____, Hamdullah Müstevfi-yi (2018), *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.

KİRAGOS, Müverrih (2009), *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Trc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara.

- _____, Genceli (2018), *Moğol İstilası (1220-1265)*, çev. Mahmut Kemal Bey, Post yay., İstanbul.
- MARKO POLO, (1980), *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan Filiz Dokuman, Tercüman Yay., İstanbul.
- MÎRHAND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd (2022), *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safa (Hârezmşâhiyân)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul.
- MÜVERRİH VARDAN (1991), "Türk Fuhuhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, C. I/1, s. 153-255, İstanbul.
- Moğolların Gizli Tarihi, (1948), *Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, trc. Ahmet Temir, Ankara.
- NAHCİVANİ, Muhammed Hindûşâh (1964), *Düstûr'ul-Kâtib fi-Tayîn'ül- Merâtib*, I-III, nşr. A.A.Alizade, Moskova.
- _____, Muhammed Hinduşah (2008), *Destur el-katib fi tayin el-Meratib (Reiyyetin Sultanlara arzı gileyi ve onun cevabı)*, çev. Ahmedov Şemsi Penah oğlu, Bakü.
- NESEVİ, Şehabeddin Muhammed (1973), *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburnu, (Celaleddin Mengüberti Biyografisi)*, çev. Ziya Bünyadov, Bakü.
- _____, Şehabeddin Muhammed (1934), *Celâlüttin Hârezmşah*, (çev: Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul.
- _____, Muhammed b. Ahmed (2021), *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, (çev: Necip Asım), Yay. Haz. Mustafa Demirci, hikmetevi yay., İstanbul.
- REŞİDU'D-DÎN, Fazlullâh-i Hemedanî (1939), *Tansûk-nâme i İlhani der Fünün-i Ulum-i Haitai*, çev. Abdalbaki Gölpınarlı, İstanbul.

_____, Fazlullâh-i Hemedânî (1940), *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, London.

_____, Fazlullah (1957), *Djami at-tavarih*, Tom III, Sostavitel nauchno-kriticheskogo teksta na persidskom yazıke A. A. Alizade (Farsça metni derleyen A.A.Alizade), perevod s persidskom yazıka A.K.Arendea(Rusçaya çeviren A.K.Arendea), Bakü.

_____, Fazlullah Hemedâni (2013), *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan ve A. H. Khelejani, TTK yay., Ankara.

RUBRUK, Wilhelm Von (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

VASSAF, (1346), *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Sadeleştirerek neşreden Abdulmuhammed Âyetî). Tahran

_____, (2004), *Tarih-i Vassâf*, nşr. Abdol-Mohammed Ayatî, Tahran.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (1999), *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve, Mahmûd el-Arnaut, C.2, Dâru's-Sadır, Beyrut.

Araştırma Eserler

1. Kitaplar

ABAD, Golnaz Mohsenpoormobarak (2015), *Tarihî ve Sosyo-Kültürel Yönleriyle Bir İlhanlı Başkenti: Merâğa*, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ABDULLAYEV, B. (1985), *Azerbaycan Şexs Adlarının İzahlı Lüğeti*, Bakü.

- ABIYEV, Ali (1998), *Azerbaycan-Türk Adlarının İzahlı Lüğeti*, Bakü.
- ADİLOV, M. (1987), *Azerbaycan Onomastikası*, Bakü.
- AĞALDAĞ, Sebahattin (2002), “Moğol Devleti”, *Türkler*, VIII, YTY, Ankara.
- AHMEDOV, Qara (1979), *Orta Çağ Beylekan Şehri*, Elm yay., Bakü.
- AKKUŞ, Mustafa (2010), *İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- _____, Mustafa (2020), *Moğollarda Din ve Siyaset İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- _____, Mustafa (2022), *Moğol İstilasına Dinî Muhalefet İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyasetleri*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- ALİYEV, Kemal (1992), *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya (Antik Kafkas Albaniyası)*, Bakü.
- ALİNGE, Curt (1967), *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., Ankara.
- ALİZADE, A. Ali (1956), *Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. (XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan’ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Bakü.
- AVİRMED, Enkhbat (2011), *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllar)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- AYDIN, Abi Aydın (2002), *Şexs Adları Lüğeti*, Bakü.
- AYLAR, Mustafa (2018), *İlhanlılar Döneminde Bağdat (1258-1335)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

- ASIM, Necip (1934), *Celalüttin Harezemşah*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- AŞURBEYLİ, Sara (2006), *Şirvanşahlar Dövləti*, Bakü.
- AZER, Sinan (1942), *İran Türkleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- BABAYAN, L.O. (1969), *Soşialno-ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Armenii v XIII-XIV veka* (XIII-XIV. yüzyıllarda Ermenistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Tarihi), Moskova.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa (2001), *Gülİstan-i İrem*, Bakü.
- BAUSANI, Alessandro (1968), "Religion Under The Mogols", *The Cambridge History of Iran*, vol. V, ed. J.A.Boyle, London.
- _____, Alessandro (1975), *The Persian From The Earliest Days to The Twentieight Century*, London.
- BARTHOLD, Vasili Vladimiroviç (Wilhelm) (1971), *İstoriko-Geografiçeskiy Obzor İrana* (İran'ın Tarihi Coğrafi Özeti), Moskova.
- _____, Vasili Vladimiroviç (Wilhelm) (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.
- BEYANİ, Şirin (2015), *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK yay., Ankara.
- Bİ, Mahmut (2007), *Kafkas Tarihi*, C. I., Selenge yay., İstanbul.
- BİLEGT, Luvsanvandan (2007), *Rannemongolskiye Plemena (Etnogenetiçeskiye İzskaniya Na Osnove Ustnoy İstorii)*, Ulanbaatar: Bilimler Akademisi Yay., Moğolistan.
- BOYLE, John A. (1968), *The Cambridge History Of Iran V. 5 The Seljuq And Mongol Periods*, Cambridge At The University Press, UK.

- BROWNE, Edward (1956), *A Literary History of Persia*, VIII, Cambridge.
- BÜNYADOV, Ziya (1987), *İstoriçeskaya Geografiya Azerbaycana (Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası)*, Bakü.
- _____, Ziya (1989), *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Bakü.
- BÜNYATOV, Ziya (2003), *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, (çev: Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1940), *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- CLAVİJO, Ros Gonzales de (1993), *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses yay., İstanbul.
- ÇELİK, Burak (2021), *İran Moğollarının Atası Hülegü Han*, Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- ÇOBANOV, Muhtar (1995), *Azerbaycan Şexs Adları*, Bakü.
- DİLGAN, Hamit (1968), *Büyük Türk Alimi Nasîreddîn Tûsî*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi yay., İstanbul.
- DOERFER, Gerard (1963), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Weisbaden.
- D'OHSSON, Abraham Constantin Mouradgea (2014), *Moğol Tarihi*, Yay. Hazırlayan Doç. Dr. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- DOYGUN, Meryem (2019), *Harezmsahlar–Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara.
- DUGAROV, D. S. (2000), “*K Probleme Proishojdeniya Mongolov*”, *Problemi İstorii i Kulturi Koçevih Tsivilizatsiy Çentralnıy Azii*, C. I., Ulan Ude.
- DUMAN, Eşref (2008), *Azerbaycan'a Yönelik İlk İslami Fetihler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

- DURMUŞ, İlhami (2008), *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay., Ankara.
- DURSUN, Gülseren (2015), *Harizmşahlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul.
- ERDOĞAN, Abdulkadir (2004), *Harezmşahlar İmparatorluğu'nda Askerî Teşkilat*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- FAHREDDİN, Rizaeddin (2003), *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs yay., İstanbul.
- GEYBULLAYEV, Q.A. (1986), *Toponimiya Azerbaydjana* (Azerbaycan Toponimleri), Elm yay., Bakü.
- GÖMEÇ, Saadettin (2011), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ yay., Ankara.
- GÖRDEGİR, Ercan (2019), *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GROUSSET, Rene (1980), *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul.
- GURBANOV, Abbas (2007), *Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- GURBANOV, Rafiq (2001), *Kafkas Tarihi*, Maarif Yayınları, Bakü.
- GÜL, Muammer (2010), *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- GÜRBÜZ, Meryem (2014), *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi yay., İstanbul.

- HAYKIRAN, Kemal Ramazan (2015), *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- HAYDAROV, M.X. (1981), *K Voprosu O Znaçenii Torqovli İ Torqovix Putey Azerbaydjana v XIII-XIV vekax* (XIII-XIV Yüyıllarda Azerbaycan'da Ticaret ve Ticaret yollarının İşret Sorunu Üzerine), Bakü.
- HATİBİ, S. (1985), *Persidskie dokumentalnie istoçniki po soçialno-ekonomiçesko istorii Horasana XIII-XIV vv.*(XIII-XIV yüzyıl fars kaynaklarında Horasan'ın Sosy-ekonomik tarihi), İlim yay., Aşkabad.
- HASANOV, Zaur (2009), *Çar İskitler*, Aktaran: İlyas Topsakal, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul.
- HEYET (1958), *Azerbaycan Tarihi*, C. I., Bakü.
- HEYET (1998), *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşriyatı, Bakü.
- HEYET (2009), *Azerbaycan Tarixi Uzaq Keçmişden 1870-ci İle Qeder*, Çıraq Neşriyat, Bakı.
- HEYET (2004), *Xace Nasireddin Tûsî: Biblioqrafya*, Bakü.
- HOPE, Michael (2016), *Power, politics and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran*, Oxford University press, United Kingdom.
- HOWORTH, Henry H. (1880), *History of the Mongols*, London.
- İNALCIK, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I., Eren yay., İstanbul.
- İPEK, Ali (1999), *İlk İslam Döneminde Azerbaycan*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora tezi, İstanbul.
- _____, Ali (2007), *Azerbaycan Tarihine Giriş*, Lalezar Kitapevi, Ankara.

- İSMAİL, Mahmut (1993), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü.
- İSMAİLOV, Mahmud (2014), *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, çev. Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul.
- KAFALI, Mustafa (1976), *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.
- KAMALOV, İlyas (2003), *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs yay., İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2000), *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK yay., Ankara.
- KALANKATLI, Moses (2006), *Alban Tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, çev. Yusuf Gedikli, Selenge yay., İstanbul.
- KHELEJANİ, Ahmad Hesamipour (2013), “*İlhanlılar İle Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- KINNEIR, Johan MacDonald (1813), *Persian Empire*, I-II, London.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1994), “*Albanlar Tarihi Üzerine*”, XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler kitabından ayırabım, TTK yay., Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken yay., 2. Baskı, Ankara.
- KÖSE, Bayram Arif (2017), *Sacoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür yay. İstanbul.
- KÖSEDAĞ, Mehmet (2020), *Selçuklu Anadolusunda Kullanılan Türkçe Şahıs Adlarının Tespiti, Tahlili ve Değerlendirilmesi (1075-1318)*, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (1993), *Batiya Göçün Sanatsal evreleri: Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*, Cem Kültür yayınları, İstanbul.

MAY, Timothy (1996), *Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East*, Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies Indiana University, Indiana.

_____, Timothy (2021), *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Kitap, İstanbul.

MEHDİHANOV, Resul (2016), *Şemkir Şehrinin Tarihi (V-XIX yüzyıl Başları)*, Bakü.

MEHMETOV, İsmail (2009), *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı (Eskiçağdan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, Ötüken yay., İstanbul.

MEMİŞ, Ekrem (2012), *Atlı Kavimler Medeniyeti (İskitlerin Tarihi)*, Altınpost yay., Ankara.

MEMMEDBEYLİ, Hakim (1980), *Muhammed Nasireddin Tusi*, Bakü.

NEFİSİ, Seid (1990), *Azerbaycan Gehremanı Bâbek Hurremdin*, Örnek Neşriyyatı, Bakü.

NESİROV, Elnur (2011), *Orta Esrlerde Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, Bakü.

NURİYEVA, İrade (2015), *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI yüzyılın başına kadar)*, Mütercim yay., Bakü.

_____, İrade (2015), *Azerbaycan Devletleri İntibah Dövründe*, Bakü.

OCAK, Ahmet Yaşar (2011), “Ortaçağlar Anadolu'sunda Toplum ve Kültür ve Entelektüel Hayat (1071-1453)”, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklular Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ODER, Kerim (1982), *Azerbaycan*, Boğaziçi yay., İstanbul.

OKTAY, Hasan (2007), *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul.

- ONULLAHİ, Seyidağa (1982), *XII-XVII Yüzyıllarda Tebriz Şehri (Sosyo-ekonomik Tarihi)*, Elm neşriyatı, Bakü.
- ÖNGÜL, Ali (2014), *Selçuklular Tarihi -2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca yay., İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı yay., Ankara.
- _____, Bahaeddin (2002), *Çingiz Han 'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul.
- ÖZDEMİR, H. Ahmet (2018), *Moğol İstilasası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz yayıncılık, İstanbul.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2009), *Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs yay., İstanbul.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G. (2000), *Gâzân Han ve Reformları(1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul.
- PATKANOVA, K.P. (1873), *İstoriya Monğolov po Armyanskim İstoçnikom* (Ermeni Tarihçilerin Kaleminden Moğol Tarihi), Moskova.
- PAŞAYEV, Aydın (2003), *Azerbaycan Şexs Adlarının İzahlı Lüğeti*, Mütercim yay., Bakü.
- PETRUŞEVSKİ, İ.P. (1970), “İran i Azerbaydjan pod Vlasti Hulagidov (1256-1353 q.)” (İlhanlı Hâkimiyetinde İran ve Azerbaycan (1256-1353)), *Tataro-Monğolı v Azii i Evrope* (Asya ve Avrupada tatar-Moğollar), Moskova.
- PİRİYEV, Vaqif (2003), *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan yay., Bakü.
- _____, Vaqif (2006), *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafiyası*, Muallim Neşriyatı, Bakü.

- _____, Vaqif (2006), *Azərbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, Müəllim Neşriyat, Bakü.
- PİRİYEV, V.Z. (1978), *Azərbaycan Hülâgüel Devletinin Tenezzülü Dövründe (1316-1360-cı iller)*, Elm yay., Bakü.
- PRAWDİN, Michael(1967), *The Mongol Empire*, Translated, Eden & Cedar Paul, The Free Pres, New York.
- QALSTYAN, A. Q. (1962), *Armyanski İstoçniki o Monqolax XIII-XIV veka (XIII-XIV yüzyılda Moğollar Hakkında Ermeni Tarihçileri)*, Moskova.
- RECEBLİ, Qezenfer (2013), *Azərbaycan Tarixi Oçerkler*, Elm ve Tehsil, Bakü.
- RESULZADE, Mehmet Emin (1919), *İstiklal*, Bakü.
- ROUX, Jean Paul (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı, İstanbul.
- _____, Jean Paul (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- SARTON, George (1975), *Introduction To The History of Science*, New York.
- SAUNDERS, A.J.J. (1977), *Muslims And Mongols*, New Zealand.
- SEFA, Zebihullah (2005), *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, Nüşa yay., Ankara.
- SEVİM, Ali (2000), *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, TTK yay., Ankara.
- SEZGİN, Fuat (2008), *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. 2, İBB Kültür A.Ş. yay., İstanbul.
- SPULER, Bertold (1960), *The Muslims World II: The Mongol Period*, London.
- _____, Bertold (1987), *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara.

- SUBAŞI, Ömer (2015), *Gürcü-Moğol İlişkişi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi yay., İstanbul.
- ŞAH, Serap (2007), *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufi Görüşleri ve Menkibeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ŞAHİN, Hanifi (2010), *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- ŞERİFLİ, M.X. (2013), *IX Esrin İkinci Yarısı- XI Esrlerde Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakı.
- ŞEŞEN, Ramazan (2012), *Eyyubiler*, TDV Yay., İstanbul.
- TAKİ, İmami M. (1971), *İran Moğolları Devlet Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- TANERİ, Aydın (1977), *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara.
- _____, Aydın (1993), *Harezmşahlar*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TOPÇİ, Altan (2008), *Moğol Tarihi*, Haz. Tuncer Gülensoy, Ankara.
- TUESENHAUSEN, W. De (1941), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul.
- TÜYSÜZ, Cem (1997), *Selçuklular Döneminde Azerbaycan*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Yüksek lisans tezi, Ankara.
- UYAR, Mustafa (2007), *İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

- URUÇ, Mizgin (2015), *Şirvanşahlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., 4.bs., Ankara.
- VELİHANLI, Naile (1993), *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü.
- _____, Naile (2007), “Revvadiler Dövləti”, *Azerbaycan Tarihi(III-XIII esrin I. Rübü)*, C. II, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü.
- _____, Naile (2007), *Azerbaycan Tarihi III-XIII Yüzyılların ilk Çeyreği*, C. III., Elm Neşriyatı, Bakü.
- VELİYEV, Baharlı Mehemed Hesen (1993), *Azerbaycan*, Bakü.
- VLADİMİRTSOV, Boris Y. (1987), *Moğolların İctimai Teşkilatı*, çev. Abdulkadir İnan, TTK yay., Ankara.
- WELLHAUSEN, Julius (1960), *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.
- WİLBER, Donald (1970), *The Architecture of Islamic Iran: The II Khanid Period*, New Yourk.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu. (1976), *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil (2013), *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*, I, yay. Haz. Refet Yinanç, TTK yay., Ankara.
- YUSUFOV, Yusif (1994), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü.
- YUVALI, Abdulkadir (2006), “Turkification of Anatolia and the Mongols”, *The Mongols History and Culture*, ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Ankara.
- _____, Abdulkadir (2017), *İlhanlı Tarihi*, Bige Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

ZEYNALOĞLU, Cihangir (1924), Muhtasar Azerbaycan Tarihi, İstanbul.

ZİYAHANLI, Adilhan (1990), *Azerbaycan*, Bakü.

2. Makaleler

ABBASLI, Mirza (1976), “Safevilerin Kökenine Dair”, *Belleten*, TTK, XL/158, Ankara, s. 288-329.

AFŞAR, İrec (2008), “Farsça Tarih Yazıcılığı: İlhaniler Devrinden Uyanışa Kadar”, *İslam Kültürü: İslamda Kültür ve Bilgi*, çev. Güler Nuhoğlu, C.V., Ankara, s. 587-596.

AĞAYEV, Q.D. (1984), “Dannie Etnotoponimii o Rasselenii Turkoyazıknık Plemen v Azerbaydjane XI-XV vv.”(XI-XV. yüzyıl Azerbaycandaki Erken Dönem Türk Esirlerin Etnotoponimi), *Etničeskaya Onomastika (Etnik Onomastik)*, Moskva, s. 143-150.

AKA, İsmail (1998), “Hindûşah es-Sâhibî” *İA*, TDV yay., C. 18, İstanbul, s. 116-117.

AKKUŞ, Mustafa, BAĞCI Büşra (2018), “Hülagu Han Döneminde Anadolu’da Görev Yapan Moğol Komutanları”, *USAD*, Güz, Konya, s.150-171.

_____, Mustafa (2016), “Âbâka Han’ın Dinî Siyaseti ve Anadoludaki Uygulamaları”, *SUTAD*, S. 40, Konya, s. 73-85.

_____, Mustafa (2016), “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *Turkish Studies*, Volume 11/11, Ankara, s. 1-12.

ALKIŞ, Abdurrahim (2020), “Reb’-i Reşîdî Hankâhında İki Ârif: Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî”, *e-şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 4, Aralık, Ankara, s. 1058-1071.

ALİYEYEV, Saleh Muhammedoğlu (1994), “Derbend”, *İA*, TDV yay., C. 9, İstanbul, s. 164-166.

ALİZADE, A. Ali (1967), “Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî'nin Düstûr el-Kâtib Fî Tayîn el Merâtib Eseri yakın ve Orta Doğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi”, *VI. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, Ankara.

_____, A.A. (1971), “Reformatorski Vozzreniya i Obşnost Vzgyadov po Ekonomiçeskim Voprosam Mejdu Nizama al Mulkom, Raşid ad-Dinom i Muxammedom Naxçivani (XI-XIV vv.)” (Ekonomik sorular çerçevesinde Nizamülmülk, Raşidüddin ve Muhammed Nahcivaninin Reformcu Görüş ve Yaklaşımlarına Genel Bakış) , *İzv. An Azerb. SSR. SİFP*, S. 2, Moskova, s. 38-54.

ASA, (1981), “Kirovobad”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. V, Bakü, s. 395-397.

ATEŞ, Erhan (2022), “Moğol Hanlarını Karşı Karşıya Getiren Savaş: Terek Nehri Muharebesi (1263)”, *XVIII Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı*, TTK Yay., Ankara. s. 129-150.

AYDIN, Mustafa (2010), “Şirvan”, *İA*, TDV yay., C. 39, İstanbul, s.204-206.

BALA, Mirza (1986), “Gence”, *İA*, MEB yay., C. IV, İstanbul, s. 762-766.

BAYRAM, Mikail (1983), “Sadru'd-din Konevi ile Ahi Evren Şeyh Nasiru'din Mahmud'un Mektuplaşması”, *SEFAD*, C. 0, S. 2, Konya, s. 51-75.

BEDİRHAN, Yaşar (2014), “Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri”, *Turkish Studies*, 9/4, (Bahar), Ankara, s. 165-185.

BEZER, Gülay Öğün (2010), Şeddâfîler, *İA*, TDV yay., C. 38, İstanbul, s. 409-411.

- BOYLE, J. A. (1968), "Dynastic and Political History of the Il-Khans", *The Cambridge History of Iran*, ed. J.A. Boyle, Vol. V, Cambridge University Press, Cambridge, s. 303-421.
- BULAK, Şahap (2016), "Azerbaycan İsmiinin Kökeni ve Anlamı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, s.54-60.
- BURÛŞEKÎ, Muhammed Mehdî-i (2008), "Şenb-i Gâzân", *Doğu Araştırmaları*, S. 1, Ankara, s. 149-170.
- BÛNYADOV, Ziya (1986), Neskolko Zameçaniya po Povodu Etniçeski Proçessov v Şirvane (do pervoy treti XIII veka) (XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Şirvan'ın Etnik Yapısıyla İlgili Birkaç Not), *DAN Azerb. SSR*. Tom XL, S. 4, Moskova, s. 70-74.
- _____, Ziya (1991), "Azerbaycan", *İA*, TDV yay., C. IV, İstanbul, s.317-322.
- _____, Ziya- Naile VELİHANLI (2007), "Babekin Başçılığı Altında Xalq Azadlıq Müharibesi", *Azerbaycan Tarihi (III-XIII Esrin I Rübü)*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, s. 203-211.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1932), "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S. 2, İstanbul, s. 5-16.
- ÇAY, Abdulhaluk (1983), "Anadolunun Türkleşmesi I", *Türk Kültürü*, S. 239, Yıl XXI, Ankara, s. 183-188.
- CEBECİOĞLU, Ethem (1999), "İbn Bezzâz", *İA*, TDV yay., C. 19, İstanbul, s. 378-379.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2009), "Sirâceddin el-Urmevî", *İA*, TDV yay., C. 37, İstanbul, s. 262-264.

- ÇELİK, Sebahattin (2006), “Abbâsiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/15, Balıkesir, s. 95-106.
- DAYI, Özkan (2021), “İlhanlı İdari Teşkilatı I: Divanlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.40, S.69, Ankara, s.72-94.
- DEMİR, Mustafa (2007), “İslam ortaçağında İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, s. 255-273.
- DEMİRCİ, Mustafa (2000), “İktâ”, *İA*, TDV yay., C. 22, İstanbul, s. 43-47.
- DODANGEH, Abdullah (2016), “Celâyirî Hükümdarı Şeyh Üveys’e Sunulan Desturü’l-Kâtib fi Ta’yini’l-Merâtib Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 4, Ankara, s. 163-183.
- DURSUN, Davut (1991), “Bakü”, *İA*, TDV yay., C. 4, İstanbul, s. 550-551.
- DURMUŞOĞLU, Kurban (2019), “Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılarda Dış Siyaset (Altın Orda, Çağatay ve memlük Örneği)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, Erzurum, s. 221-244.
- EFENDİZEDE, Oktay (1996), “Gence”, *İA*, TDV yay., C. XIV, İstanbul, s.17-20.
- ELÇİBEY, Ebülfez (2013), “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, çev. Muhammet Kemaloğlu, S. 8, Gümüşhane, s. 23-45.
- ERDAL, Zekai (2010), “Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yay., İstanbul, s. 121-137.

- ERDEM, İlhan (2000), “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, Ankara, s. 1-36.
- FALİNA, A. İ. (1959), “Reformı Qazan Xana” (Gâzân Han Reformları), *İVAN SSSR*, Tom XVII, Moskova, s. 51-76.
- GEYBULLAYEV, Q.A. (1981), “Mongolski toponimi v Azerbaydjane” (Azerbaycan’da Moğol Toponimleri), *SİFP*, S. 3, Moskova, s. 74-80.
- GEYİKOĞLU, Hasan (2020), “Hârezşah Celâleddin Mengübertî’nin Şahsiyeti”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4. (Mayıs), s.89-102.
- GÜRBÜZ, Meryem (2012), “Celâleddin Hârezşah’ın Son Günleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, Erzurum, s. 29-46.
- GLASSEN, E. (2021), “Ebn Bazzâz”, *Encyclopedia Iranica*, online version, <https://www.iranicaonline.org/articles/ebn-bazzaz>
- HEYET, Cevat (1994), “Azerbaycan Adı ve Sınırları”, *Avrasya Etüdleri*, C. 1, S. 2, Ankara, s. 94-100.
- _____, Cevat (1993), “Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış”, *ADN*, Bakü, s. 170-181.
- İPEK, Ali (2008), “Sâcoğulları”, *İA*, TDV yay., C. 35, İstanbul, s. 364-366.
- İZGİ, Cevat (1994), “Ekmeleddin en-Nahcuvânî”, *İA*, TDV yay., C. 10, İstanbul, s. 548-549.
- JACKSON, Peter (2020), “Eljigidei” *Encyclopedia Iranica*, online version, <https://www.iranicaonline.org/articles/eljigidei->
- JHAN, Karl (1942), “İran’da Kâğıt Para”, *Bellekten*, çev. M. Altay Köymen, VI/23-24, Ankara, s. 269-309.

- KAHRAMANOV, C. (1986), “Lüğətçilik”, *Elm ve Heyat*, S. 11, Bakü, s.21-23.
- KAYA, Seyfettin (2019), “İlhanlılar Döneminde Merâğa ve Tebriz Gözlemeleri”, *Turkish Studies*, S. 14, Ankara, s. 929-946.
- _____, Seyfettin (2020), İlhanlı Astronomisinin Bilinmeyenleri: Şemseddin el-Vabkanavi ve Sultan Olcaytu Han (Sultaniyye) Gözlemevi Meselesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 30, S. 1, Elazığ, s. 471-484.
- KAYA, Önder (2004), “el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ”, *İA*, TDV yay., C. 29, Ankara, s. 64-66.
- KAYHAN, Hüseyin (2008), “Moğol İstilasası Öncesi Azerbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında”, *Bellekten*, C. LXXII, S. 265, Ankara, s. 889-910.
- KAR, Aykut (2018), “Merâğa Rasathanesinde Gökbilim Çalışmaları: Zic-î İlhanî”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, İstanbul, s. 93-103.
- KELEŞ, Erol (2020), “İlhanlıların Anadolu’da Kurduğu Vergi Nizamı ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ocak-Şubat, C. 124, S. 244, Ankara, s. 11-24.
- _____, Erol (2020), “Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Muğan Kışlakları Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S. 1, Haziran, Tokat, s. 48-62.
- KİTAGAWA, Seiichi (1983), “Monqol Armies in Shirvan and Gurjistan”, *The Annual Report on Cultural Science*, S.53, Hokkaydo, s. 109-161.
- KONUĞU, Enver (1992), “Berke Han”, *İA*, TDV yay., C. V, Ankara, s. 506-507.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1942), “XIII Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar”, *Bellekten*, C. VI., S. 23-24, Ankara, s. 207-226.

- _____, (1925), “Notlar ve Vesikalar: Harezmsahlar Tarihine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, S. 1, s. 251-254.
- KÖSE, Bayram Arif (2016), “10. Yüzyıl Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan’da Coğrafi, İdari ve İktisadi Durum”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 13, S. 34, s.431-450.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol (1994), “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, I, Erzurum, s. 143-156.
- LATİFOVA, Elvira (2014), “Kafkasya’nın Bazı Türk Toponimlerine Dair: Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. I, S. 2, s. 4-9.
- MANZ, B. Forbes (1988), “İlkhanid Dynasty”, *Ancyclopedia of Asian History*, V. II, New York, s. 99.
- MEMMEDOV, Z. (1968), “XIII esrde Yaşamış Bezi Azerbaycan Mütefekirleri Hakkında”, *Azerb. SSR EAX, TFHS*, S.3, Bakü, s. 115-123.
- MEMMEDOVA, Feride (2007), “Azerbaycan 3-7 Esrlerde”, *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası (AME)*, AME Elmi Merkezi, Bakü, s. 180-186.
- MİRZALİ, A. Mirza (1993) "Azerbaycan’ın İsmi Hakkında Kayıtlar", *Azerbaycan*, Y. 32, S. 243, s. 13-15
- MİNORSKY, V. (1943-46) “Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XI, Cambridge Universty Press, s. 243-265.
- _____, V. (1988), “Merâga”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 731-738.

MOHAMMESNEJAD, Hamidreza (2015), “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 57, Ankara, s.99-120.

MUTALLİMOV, Dadash (2021), “Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarına Düzenlenen Fetih Hareketleri ve Meşhur Komutanları”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 14, S. 79, Uludağ, s. 1-8.

ÖZAYDIN, Abdulkerim (1991), “Arran”, *İA*, TDV yay., C. III, İstanbul, s. 394-395.

_____, Abdulkerim (1991), “Aynicâlut”, *İA*, TDV yay., C. 4, İstanbul, s. 275-276.

_____, Abdülkerim, (2002), “Hârezmşahlar Devleti”, *Türkler*, C.IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.883-896.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2003), “Bir İlhanlı Şehri Modeli: Rab-i Reşîdi’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Basılmış Bildiri Kitabı, C. 1, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, s. 105-127.

_____, Osman Gazi (2004), “Merâga”, *İA*, TDV yay., C. 29, İstanbul, s.162-163.

_____, Osman Gazi (2007), “Olcaytu Han”, *İA*, TDV yay., C. 33, İstanbul, s. 345-347.

_____, Osman Gazi (2008), “Rey”, *İA*, TDV yay., C. 35, İstanbul, s. 40-41.

ÖZMENLİ, Mehmet (2010), Çingiz Han’ın Komutanlarının Kars Şüregel’deki Egemenliği, *Giresun Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Sonbahar, Giresun, s. 89-99.

PAŞAYEVA, Mehebbet (2007) “Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış”, 38. *ICANAS*, 5/2007, S.5, Ankara, s.2505-2516.

- PİRİYEV, Vaqif (2007), “Azerbaycan Hülakular Devletinin Merkezi Kimi”, *Azerbaycan Tarixi (XIII- XVIII esrlər)*, C. III, Bakü, s. 18.25.
- RESULZADE, Mehmet Emin (1990), “Kafkasya Türkleri”, *Azerbaycan Dergisi*, No:12, Bakü, s. 140-147.
- REUVEN, Amita-ı Preiss (1991), “Evidence for the Early Use of the Title Ilkhân Among the Mongols”, *JRAS*, C. 3, S. 1-2, s. 353-361.
- SAMOİLOVIÇ, A. N. (1939), “Cucu Ulusu’nda Payza ve Baysaya Dair”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul, s. 53-64.
- SAVRAN, Ahmet (2004), “Meyyâfârikîn”, *İA*, TDV yay., C. 29, Ankara, s. 511-512.
- SAYILI, Aydın (1946), “Gâzân Han Rasathanesi”, *Belleten*, C. X, S. 40, Ankara, s. 625-640.
- SARAY, Mehmet (1989), “Altın Orda Hanlığı”, *İA*, TDV yay., C. 2, İstanbul, s. 538-540.
- SÜMER, Faruk (1957), “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Belleten*, TTK yay., C. XXI, S. 83, Ankara, s. 429-447.
- _____, Faruk (1970), Anadolu’da Moğollar, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 1-147.
- _____, Faruk (1988), “Abaka”, *İA*, TDV yay., C. 1, İstanbul, s. 8.
- _____, Faruk (1989), “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, *Belleten*, C. 53, S. 206, Ankara, s. 175-198.
- _____, Faruk (1991), “Argun”, *İA*, TDV yay., C. 3, İstanbul, s. 355-357.
- SPULER, Berthold (1997), “İlhanlılar”, *İA*, V/2, Eskişehir, s. 967-972

- ŞAHİN, Hanifi (2015), “Câmiu’t-Tevârih’e Göre Gâzân Hân’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, *Bilig*, S. 73, Kazakistan, s. 207-230.
- ŞERBETÇİ, Azmi (2002), “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, *İA*, TDV yay., C. 26, Ankara, s. 487-489.
- ŞİRİNOV, Aqıl (2012), “Tûsî, Nasîrüddin”, *İA*, TDV yay., C. 41, İstanbul, s. 437-442.
- TANERİ, Aydın (1993), “Celâleddin Hârizmşah”, *İA*, TDV yay., C. VII, İstanbul, s.248-250.
- _____, (1976-1977) “Selçuklu–Osmanlı Çizgisinde Harezmşahlar Vezareti”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, S. 7-8, s. 17-54.
- TEKELİ, Sevim (1960), “İzzüddin B. Muhammed Al-Vefâî'nin "Ekvator Halkası" Adlı Makalesi ve Torquetum”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 3-4, Ankara, s. 227-259.
- TEMİR, Ahmet (2002), “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, VIII, YTY, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1931), Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul.
- _____, Zeki Velidi (1933), “Azerbaycan Etnografisine Dair”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2, S. 14, İstanbul, s. 48-54.
- TOMAR, Cengiz (2008), “Revvâdiler”, *İA*, TDV yay., C. 35, İstanbul, s. 36-37.
- TURAN, Osman (2001), “Bâbek”, *İA*, MEB yay., C. II, İstanbul, s. 170-174.
- UYAR, Mustafa (2005), “Hindûşâh Nahçivânî'ye Ait Düstür'el-Katip Fi Tâÿîn el Merâtib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, Ankara, s. 281-289.

_____, Mustafa (2012), “İlhanlı Hükümdarlarının İslama Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri: İlhan Teküder ve Gazan Han Devirleri”, *Bellekten*, C. 76, S. 275, Ankara, s. 7-30.

VELİHANLI, Naile (2007), “Ereblerin Azerbaycana Yürüşleri”, *Azerbaycan Tarihi (III-XIII Esrin I Rübü)*, II, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, s. 275-282.

_____, Naile (2007), “Sacilerin Xilafetdeki Faaliyetleri ve Azerbaycan Arazisinde Dövlət Yaratmaları”, *Azerbaycan Tarihi (III-XIII Esrin I Rübü)*, II, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, s.237-245.

_____, Naile (2007), “Salariler Dövləti”, *Azerbaycan Tarihi (III-XIII Esrin I Rübü)*, II, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, s. 275-282.

YAZICI, Tahsin (1991), “Ârif Çelebi”, *İA*, TDV yay., C. 3, İstanbul, s. 363-364.

_____, Tahsin (1992), “Benâkit”, *İA*, TDV yay., C. 5, İstanbul, s. 429-430.

_____, Tahsin (a), (1993), “Çav”, *İA*, TDV yay., C. 8, İstanbul, s. 235.

_____, Tahsin (b), (1993), “Cüveynî, Şemseddin”, *İA*, TDV yay., C. 8, İstanbul, s. 144-146.

_____, Tahsin (2004), “Merzübân”, *İA*, TDV yay., C. 29, Ankara, s. 255-256.

YILDIZ, Hakkı Dursun (1991), “Bâbek”, *İA*, TDV yay., C. 4, İstanbul, s. 376-377.

_____, Hakkı Dursun (1994), “Ebü’s-Sâc”, *İA*, TDV yay., C. 10, İstanbul, s. 339.

YİNANÇ, Mükrimin Halil (2007), “Celâleddin Hârezmşah”, *Makaleler*, (Haz: Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp) Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.205-212.

- YUVALI, Abdulkadir (1988), “Cengiz Han ve Halefleri Döneminde Horasan’ın İdari Statüsü”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*(Sosyal Bilimler), c. 2, sayı 1, s. 227-236.
- _____, Abdulkadir (1993), “Çağatay Hanlığı”, *İA*, TDV yay., C. 8, İstanbul, s. 177-178.
- _____, Abdulkadir (1996), “Gâzân Han”, *İA*, TDV yay., C. 13, İstanbul, s. 429-431.
- _____, Abdulkadir (1998), “Hülâgû”, *İA*, TDV yay., C. XVIII, İstanbul, s. 473-475.
- _____, Abdulkadir (2000), “İlhanlılar”, *İA*, TDV yay., C. 22, İstanbul, s. 102-105.
- _____, Abdulkadir (2002), “Altın Orda-İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, yay. Haz. İmran Baba, Ankara.
- ZORİKTUEV, B. R., “O Maloizvestnom Pohode Mongolov Na Enisey v 1207 G”, *Novie İssledovanie Tuvi*, No. 2, Kızıllı 2013, s. 84-88.

EKLER

Haritalar

Harita 1: XII.-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan Haritası

Harita 2: Azerbaycan'a ilk Moğol akınları

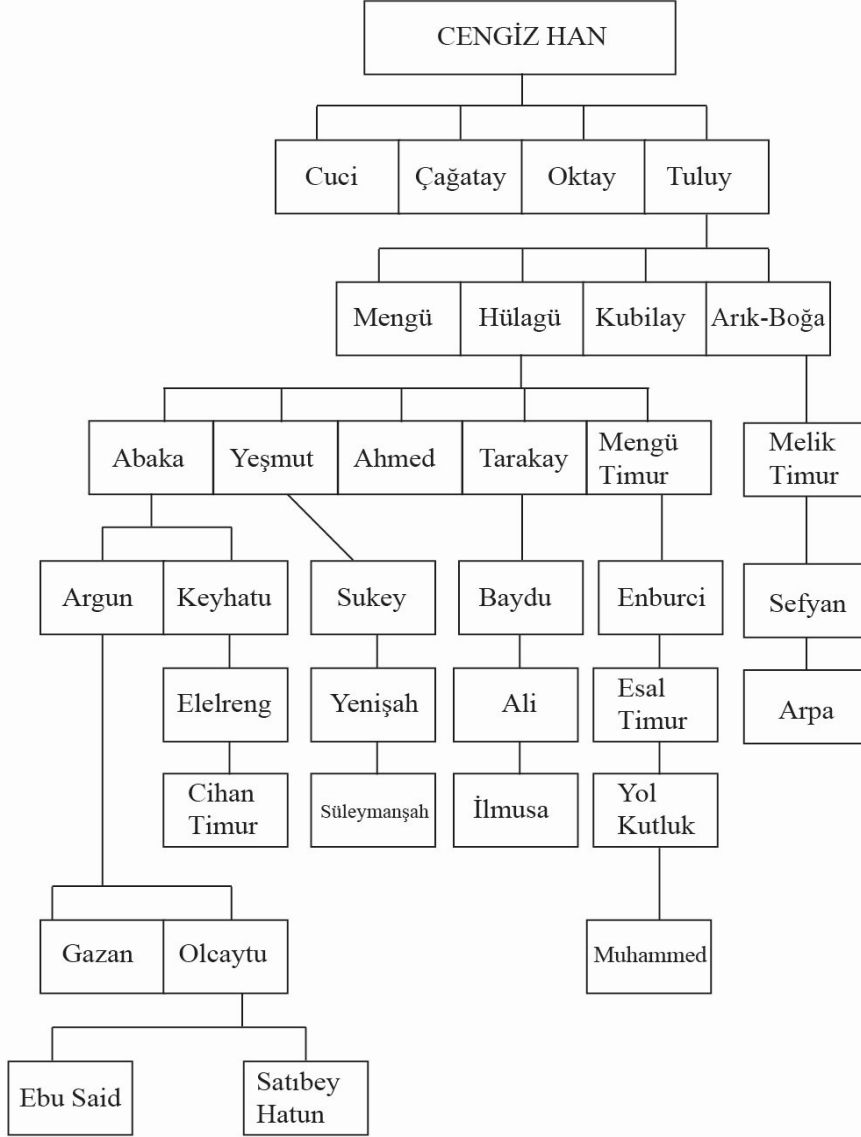

Harita 3: Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan saldırısı

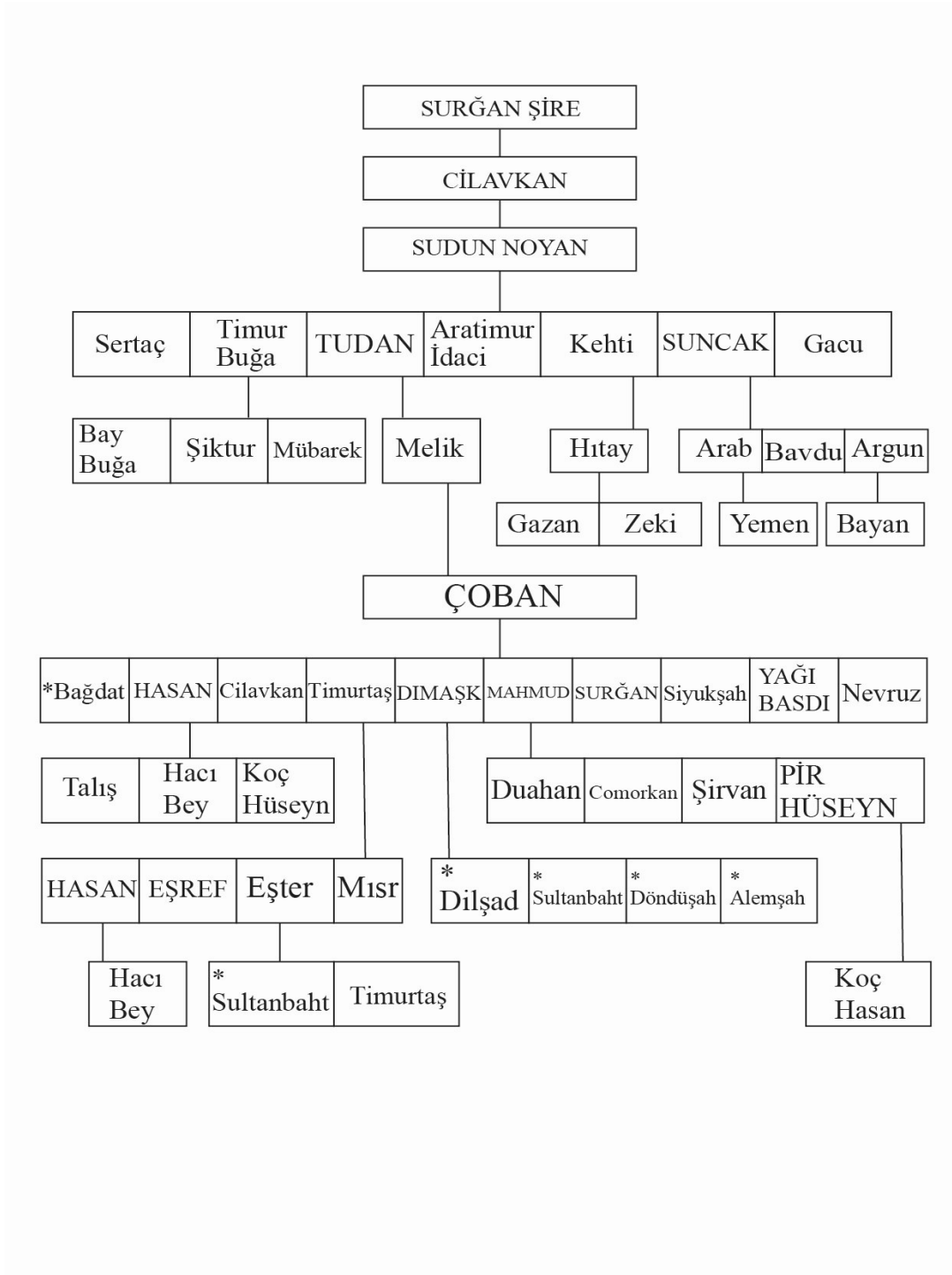

Harita 4: Azerbaycan'a ikinci Moğol akınları

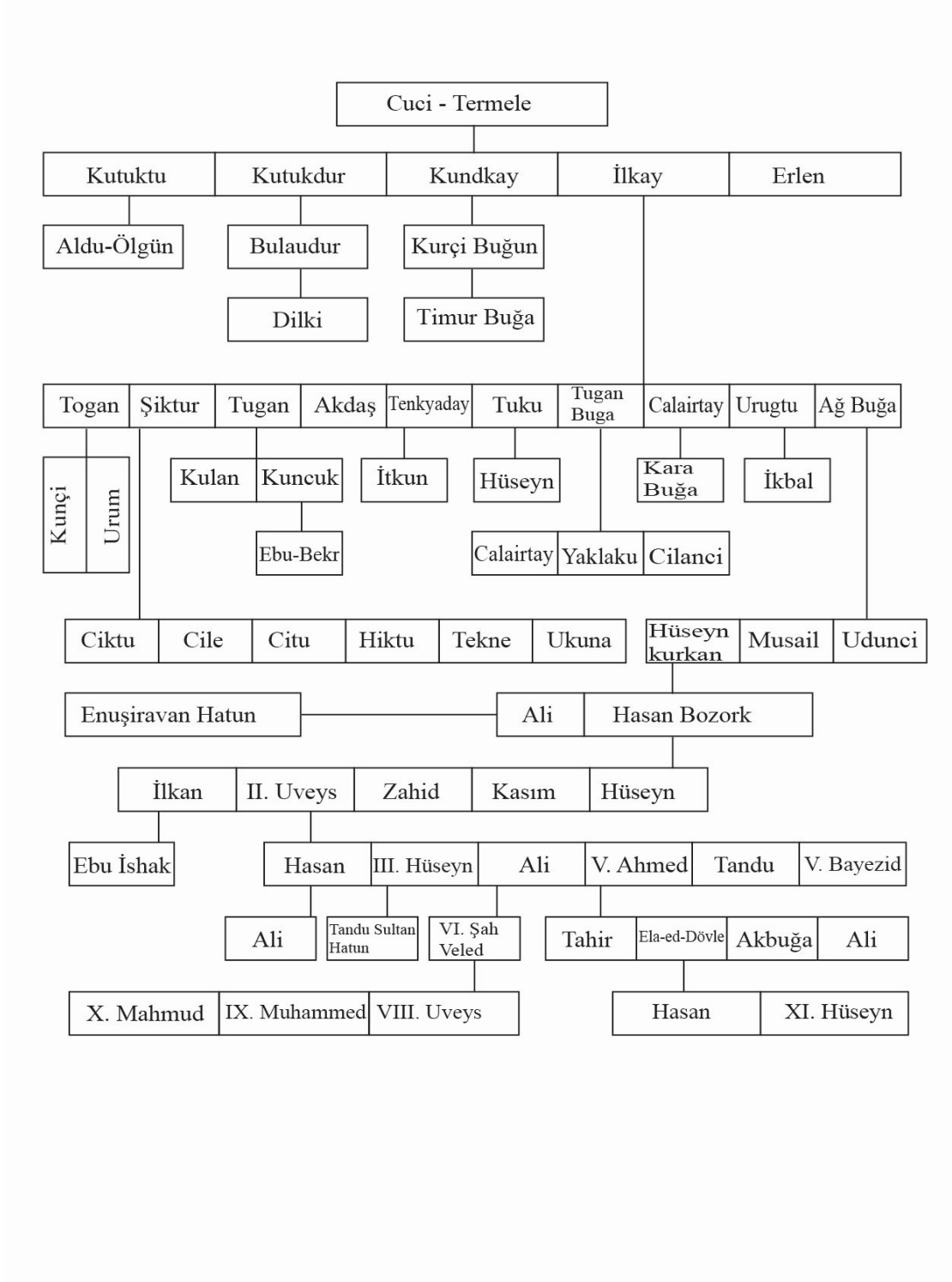
Tablolar

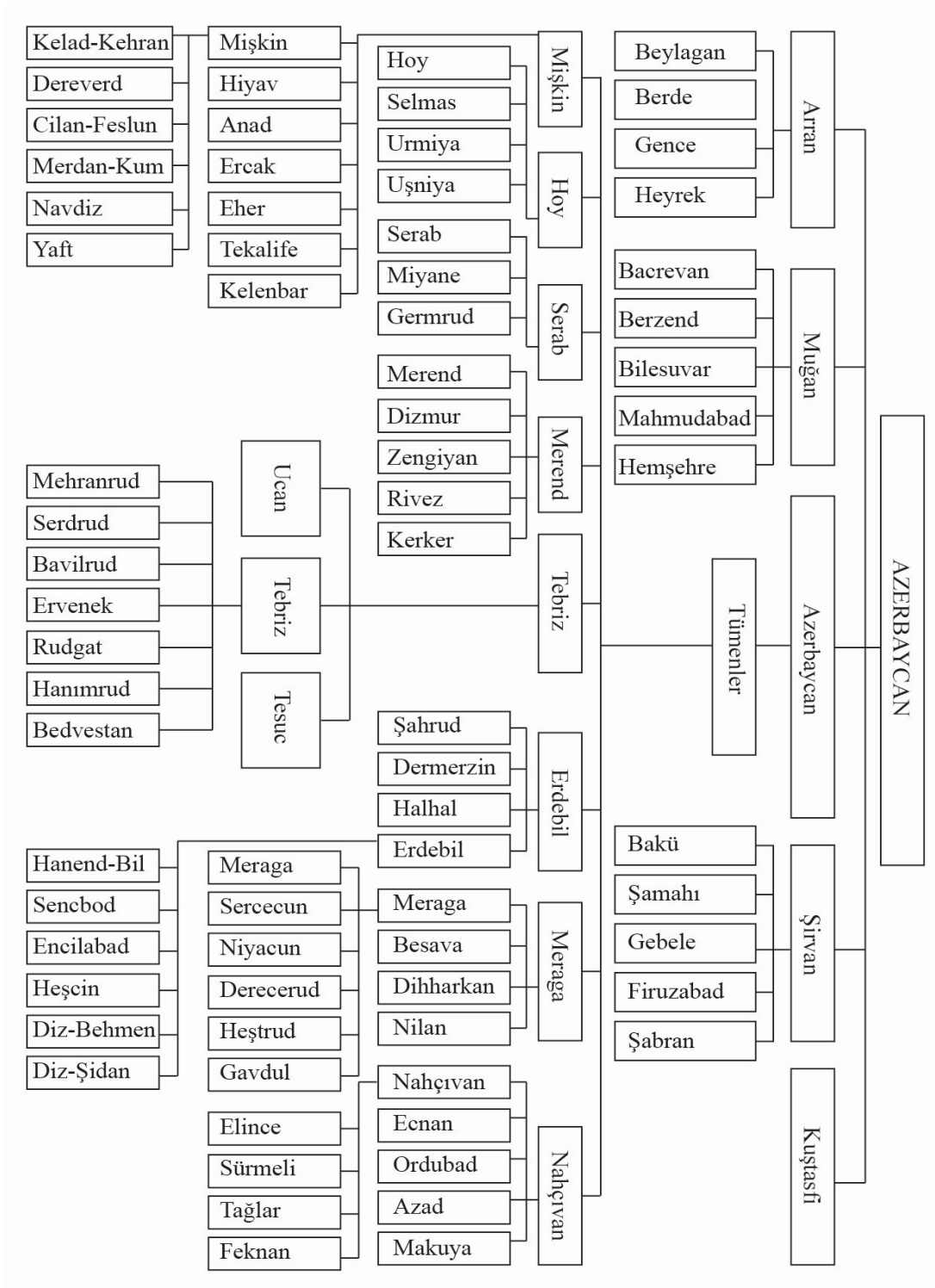
Tablo 1: İlhanlıların Şeceresi.

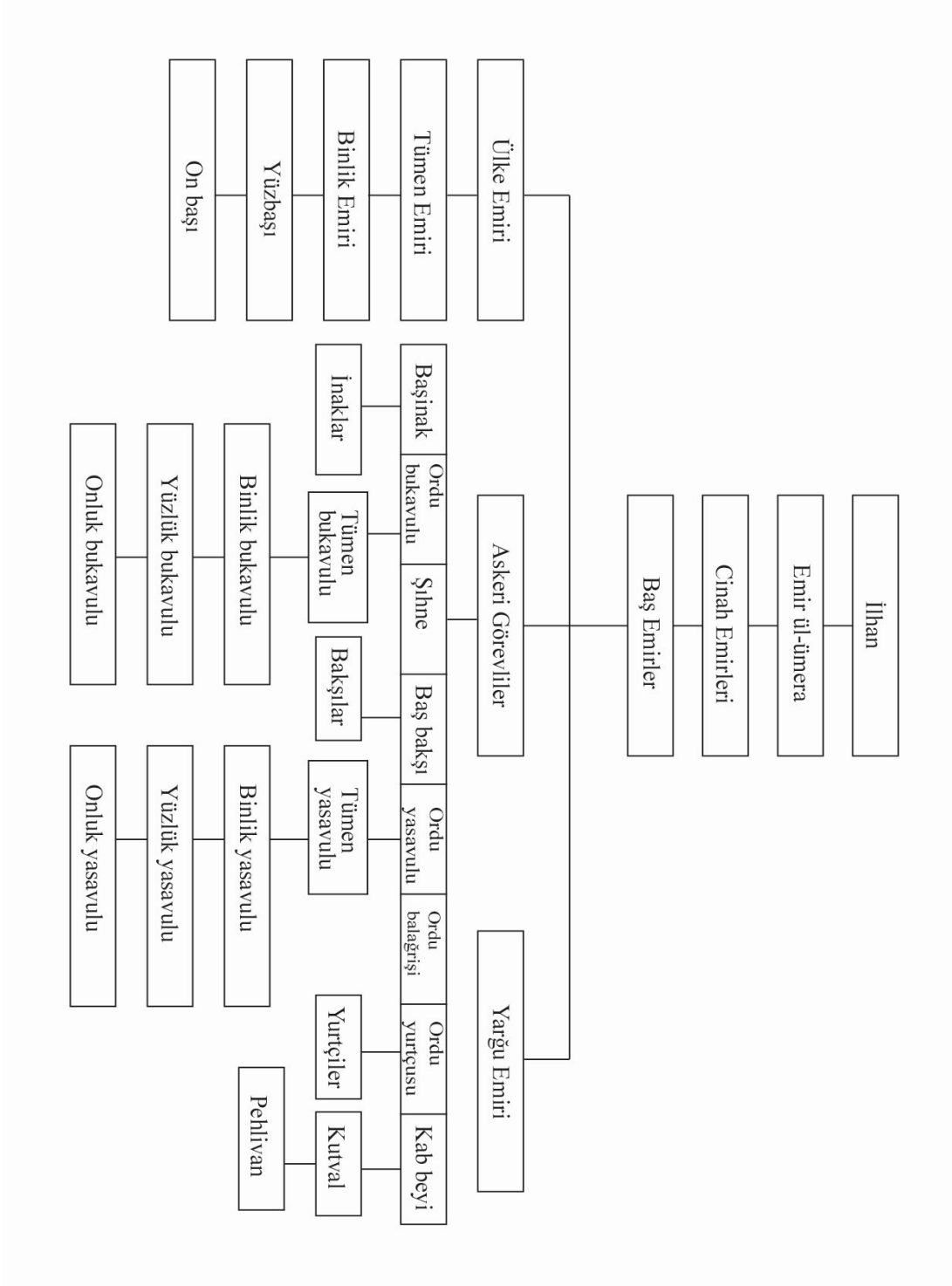
Tablo 2: Çobanîler Şeceresi. (İsminin önünde yıldız olanlar Çobanîler sülalesinin kız çocuklarıdır).

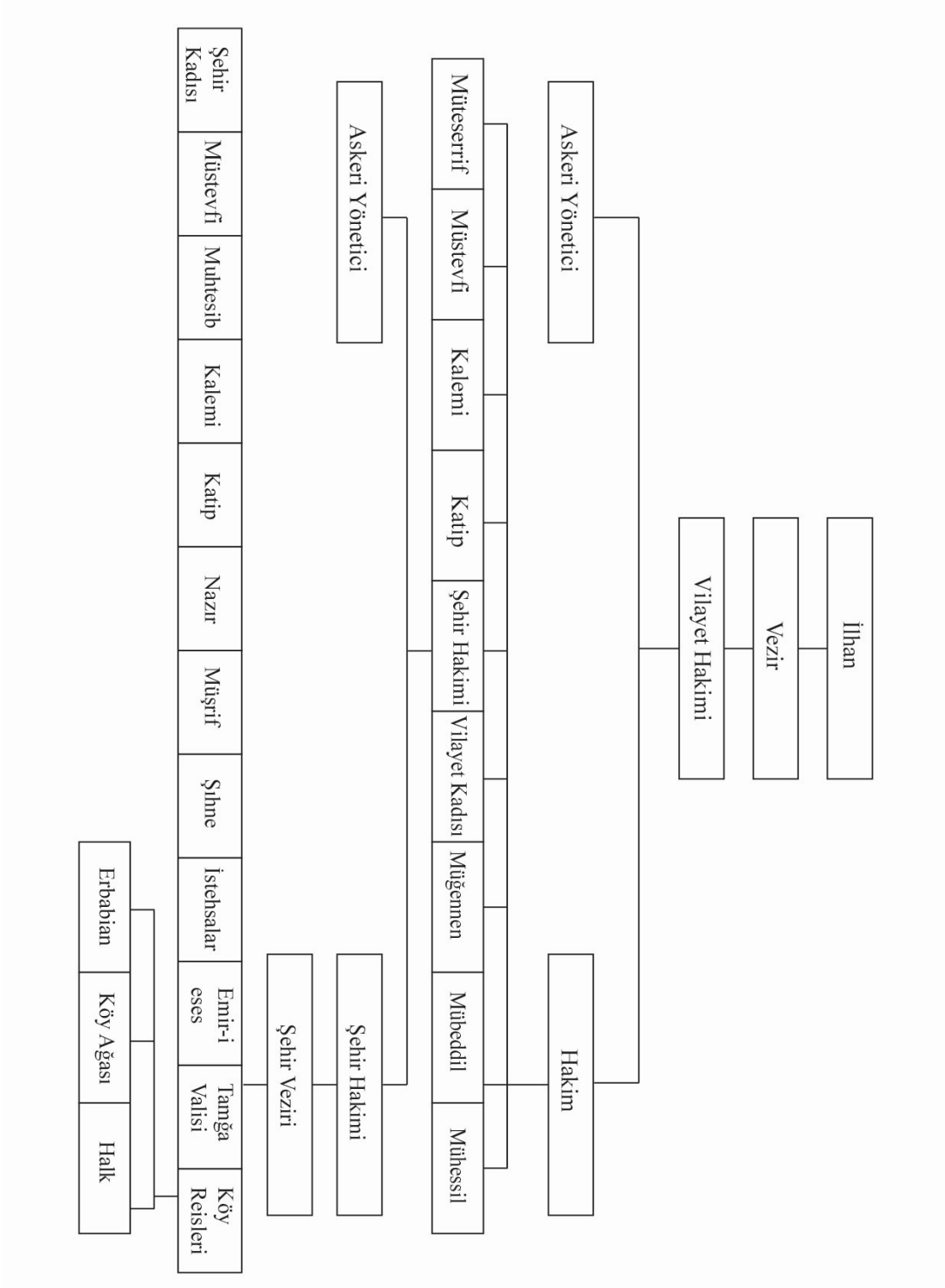
Tablo 3: Celayirler Şeceresi

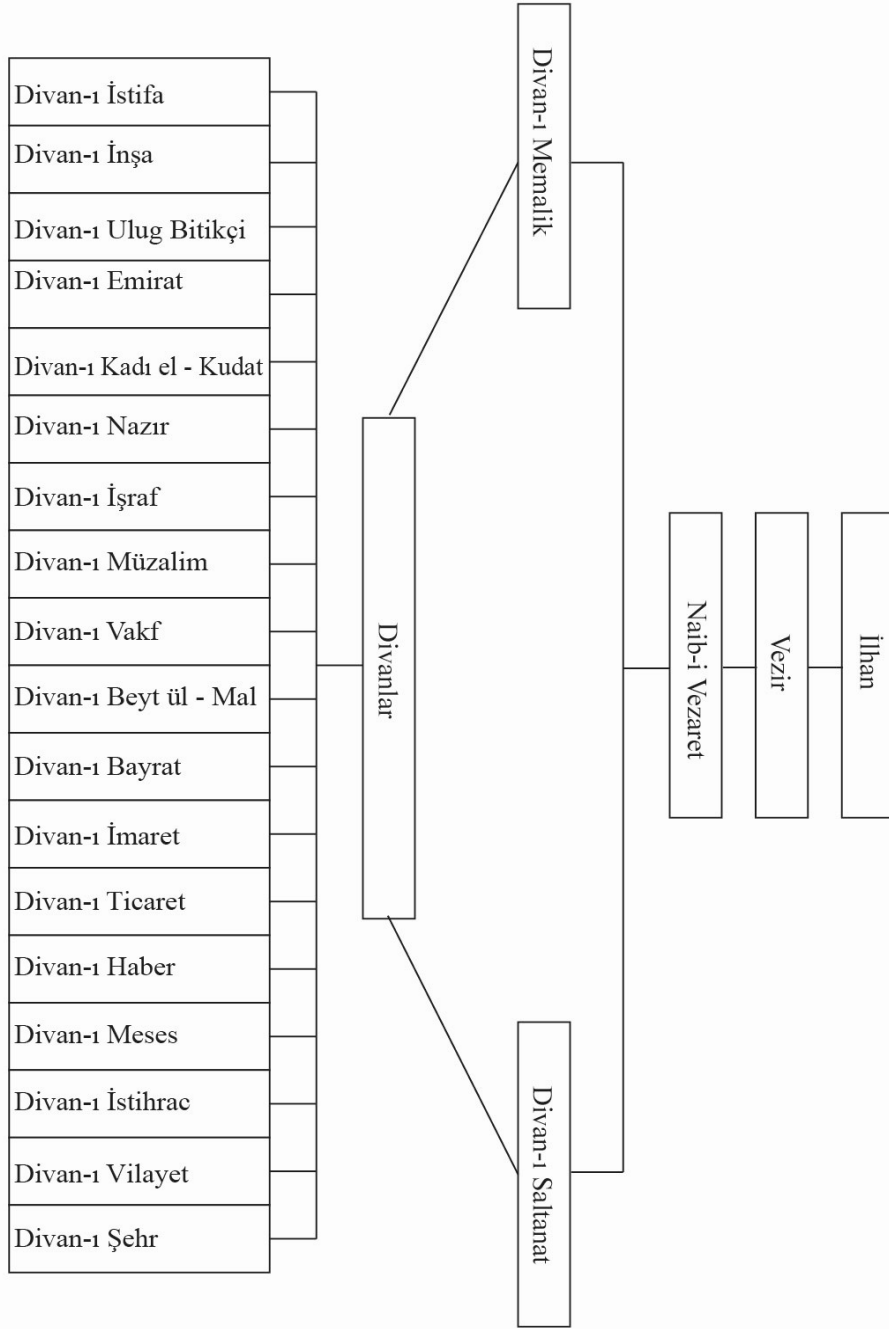
Tablo 4: Azerbaycan İnzibati Arazi Bölğüsü.

Tablo 5: Askeri Yönetim.

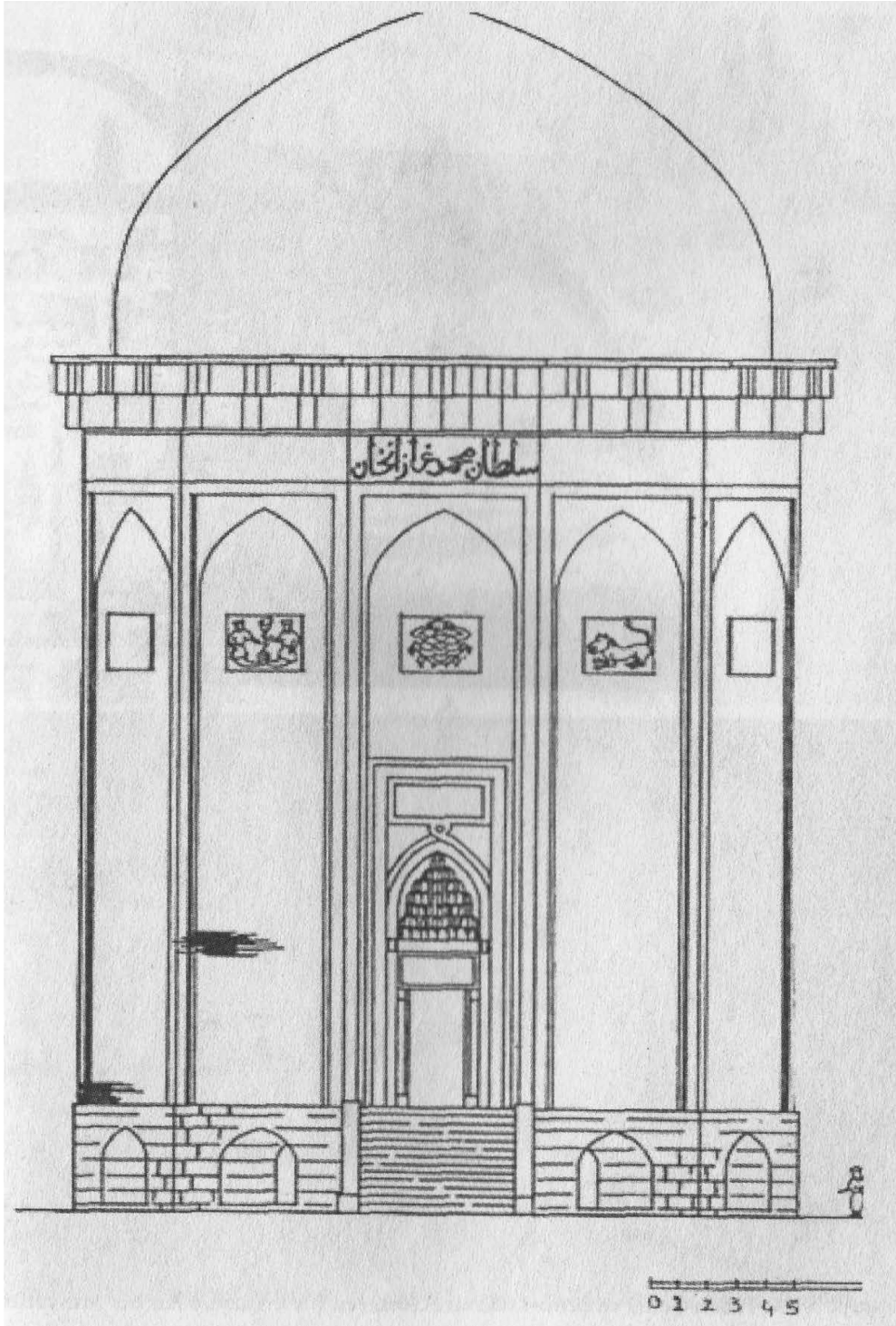

Tablo 6: Ülke Yönetimindeki Görevliler.

Tablo 7: Divânlar.

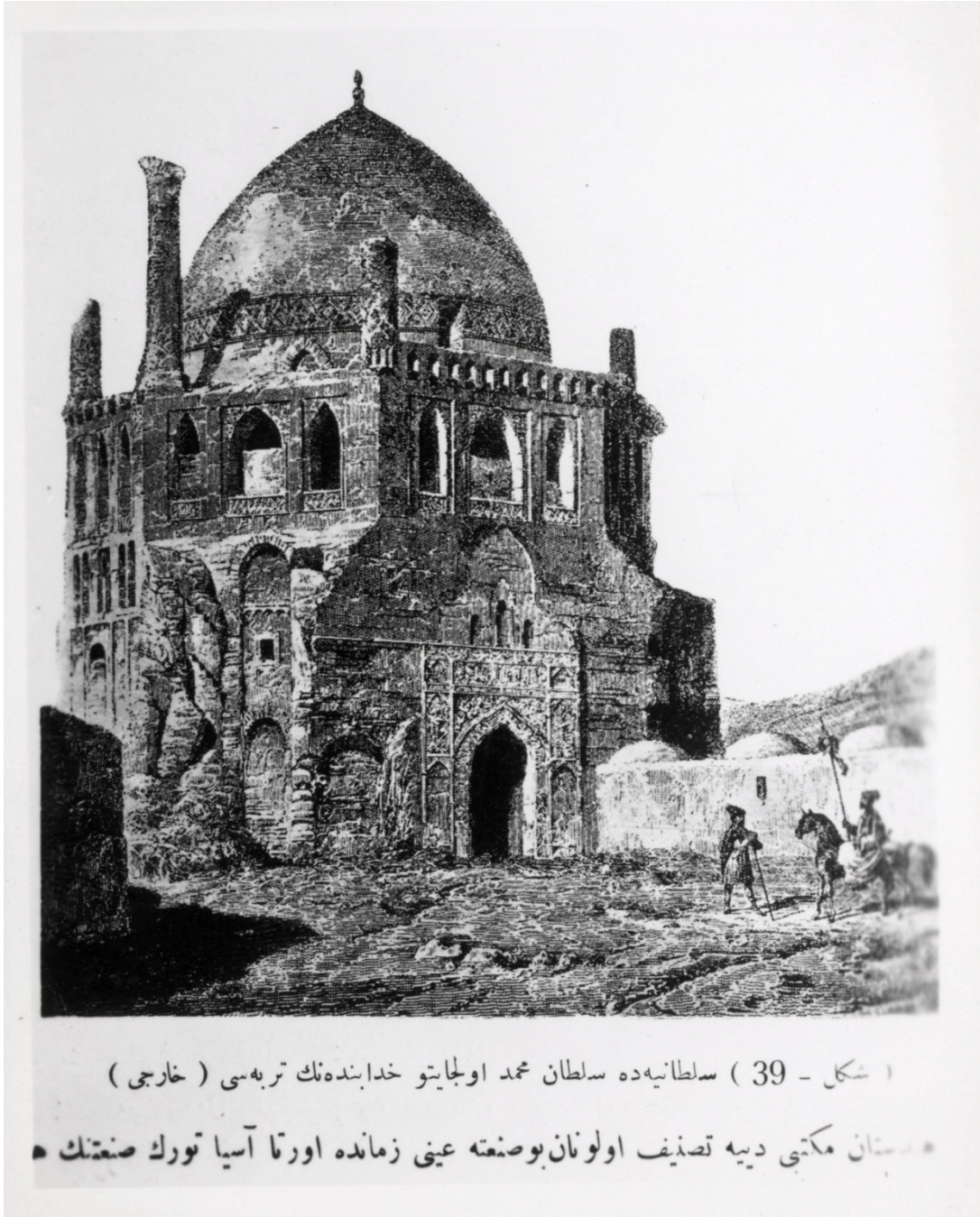
Resimler

Resim 1: Gâzân Han türbesinin karakalem çizimi. (Osman Gazi Özgüdenli Arşivi)

Resim 2: Şenb-i Gâzân'ın minyatürü. (Osman Gazi Özgüdenli Arşivi)

Resim 3: Olcaytu'nun Sultaniye'deki Türbesi

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/90455>) 13.08.2022

Resim 4: Olcaytu Han'ın Sultaniye'deki Türbesi (<https://tarihiyapi.net/olcaytu-turbesi/>) 13.08.2022

Resim 5: Reb-i Reşidi'nin giriş kapısı (Osman Gazi Özgüdenli Arşivi)

Resim 6: Merâga Gözlemevi https://www.wikiwand.com/en/Maragheh_observatory

Resim 7: Rasathanenin yapıldığı tepe (<https://busy.org/@mahasal/maragheh-observatory-iran>, 15.05.2021)

Resim 8: Rasathanenin iç görüntüsü (<https://busy.org/@mahasal/maragheh-observatory-iran>, 15.05.2021)